

ВАРШАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Студії Східної Європи
Клуб випускників Східної Літньої Школи

ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
Інститут історії і політології
Кафедра міжнародних відносин

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
“КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”

Матеріали
міжнародних конференцій
“ЄВРОПА МІЖ МИНУЛИМ ТА МАЙБУТНІМ”
(V з’їзд Клубу випускників Східної Літньої Школи)
(Київ, 30 листопада – 2 грудня 2007 р.)
та
“ПАМ’ЯТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ”
(VI з’їзд Клубу випускників Східної Літньої Школи)
(Івано-Франківськ – Яремче, 19 – 21 вересня 2008 р.)

Івано-Франківськ
ЛІК
2010

УДК 94 : 82.0 : 008

ББК 63.3 (4...)

М 34

Матеріали міжнародних конференцій “Європа між минулим та майбутнім” та “Пам’ять та ідентичність”. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2010. – 248 с.

Матеріали міжнародних конференцій “Європа між минулим та майбутнім” й “Пам’ять та ідентичність”, проведених в ході V та VI з’їздів Клубу випускників Східної Літньої Школи Студій Східної Європи Варшавського університету включають статті науковців Естонії, Литви, Польщі, України, Чехії з широкого кола питань, що стосуються історії, політичного життя та культури країн Центрально-Східної Європи.

Для науковців, учителів, студентів та всіх, хто цікавиться проблематикою Центрально-Східної Європи.

Рецензент

Федорчак П.С., доктор історичних наук, професор

Упорядники:

Цепенда І.Є., доктор політичних наук, професор

Ковалевська. О.О., кандидат історичних наук, доцент

Гурак І.Ф., кандидат історичних наук, доцент

Матеріали публікуються в авторській редакції. Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

ISBN 978-966-7779-29-0

© Автори

© Видавництво “ЛІК”, оригінал макет, 2010

UNIWERSYTET WARSZAWSKI

Studium Europy Wschodniej
Klub Absolwentów Wschodniej Szkoły Letniej

NARODOWY UNIWERSYTET PRZYKARPACKI

im. WASYLA STEFANYKA

Instytut Historii i Politologii,
Katedra Stosunków Międzynarodowych

**NARODOWY UNIWERSYTET
AKADEMIA KIJOWSKO-MOHYLAŃSKA**

**Zbior materiałów
konferencji międzynarodowych**

**“EUROPA MIĘDZY PRZESZŁOŚCIĄ A
PRZYSZŁOŚCIĄ”**

(V Zjazd Absolwentów Wschodniej Szkoły Letniej)
(Kijów, 30 listopada – 2 grudnia 2007 r.)

“PAMIĘĆ I TOŻSAMOŚĆ”

(VI Zjazdu Absolwentów Wschodniej Szkoły Letniej)
(Iwano-Frankiwnsk – Jaremcze, 19 – 21 września 2008 r.)

Iwano-Frankiwnsk
LIK
2010

Zbiór materiałów konferencji międzynarodowych “Europa między przeszłością a przyszłością” oraz “Pamięć i tożsamość”. – Iwano-Frankiwnsk: LIK, 2010. – 248 s.

Materiały konferencji międzynarodowych “Europa między przeszłością a przyszłością” oraz “Pamięć i tożsamość” które odbyły się w trakcie V i VI zjazdów Klubu absolwentów Letniej Wschodniej Szkoły Studiów Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego obejmują artykuły naukowców Estonii, Litwy, Polski, Ukrainy, Czech różnej tematyki badawczej, która dotyczy pytań historii, życia politycznego oraz kultury państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Dla naukowców, nauczycieli, studentów i wszystkich, kto interesuje się problematyką badawczą Europy Środkowo-Wschodniej.

Recenzent

Petro Fedorczak, doctor habilitowany nauk historycznych, profesor

Kompilatory:

Igor Cependa, doctor habilitowany nauk politycznych, profesor

Olga Kowalewska, doctor nauk historycznych, docent

Igor Gurak, doctor nauk historycznych, docent

Materiały są publikowane w edycji autorów. Autorzy artykułów ponoszą odpowiedzialność za wiarygodność faktów i danych zawartych w artykułach.

© Autorzy

© Wydawnictwo “LIK”, 2010

МІЖНАРОДНІ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА З'ЇЗДИ КЛУБУ ВИПУСКНИКІВ СХІДНОЇ ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (грудень 2007, Київ – вересень 2008, Івано-Франківськ)

(замість передмови)

30 листопада – 1 грудня 2007 року у Національному університеті "Києво-Могилянська академія" (Київ) відбулися Міжнародна конференція "Європа між минулим та майбутнім" та П'ятий з'їзд Клубу WSL. Наступного року, протягом 19 – 21 вересня 2008 року на базі Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ) були проведені конференція під назвою "Пам'ять та ідентичність" та VI з'їзд Клубу, організовані випускниками і викладачами Літньої школи Студій Східної Європи Варшавського університету.

На сьогодні історія Школи та Клубу вже мають тривалу історію, а починалось все навесні 1990 року, коли при Інституті Орієнталістики Варшавського Університету під назвою "Студії національних проблем Східної Європи" були організовані "Східні Студії". З 1992 року Студії отримали ширшу назву – "Студії Східної Європи та Центральної Азії". Того ж року з метою надання можливості молодим науковцям з країн Східної Європи, а згодом й Азії, ознайомлюватися зі станом сучасної науки на Заході, з новими дослідницькими школами й методами досліджень у галузі історії, літературознавства, мистецтвознавства, соціології та політології, демографії та етнології, самостійно працювати у польських архівах та бібліотеках, одночасно нав'язуючи контакти із своїми колегами з інших країн, була організована Літня Школа.

Протягом 1992 – 2008 років відбулося 18 сесій Школи. З доповідями виступило близько 90 відомих фахівців з Польщі, Західної Європи та США. Дипломи випускників Школи отримало понад 370 осіб з 15 країн Центрально-Східної Європи, з 6 країн Заходу та 3 країн Азії. Випускників та викладачів об'єднує Клуб WSL, який виник у 2000 році під час першого з'їзду Клубу, що проходив у Варшаві. Офіційна назва Клубу – *Міжнародний Клуб Літньої Східної Школи Варшавського університету*. Другий з'їзд відбувся у Брно (Чехія), третій – у Варшаві, четвертий – у Каунасі (Литва), п'ятий (ювілейний) – 2007 у Києві. Шостий з'їзд було проведено в смт. Яремче Івано-Франківської області у вересні 2008.

Традиційно, що два роки, організація засідань членів Клубу супроводжуються науковою конференцією, учасниками якої є випускники та викладачі Школи. Тематика виступів є різноманітною, але обмежується загальною темою: "Rodzinna Europa" (Рідна Європа), "Razem w Europie" (Разом у Європі). 2007 року естафета проведення з'їздів та подібних конференцій перейшла до України, що було зумовлено найбільшою кількістю випускників Школи, що працюють у вузах та наукових установах Києва, Львова, Чернігова, Харкова, Івано-Франківська, Тернополя, Одеси.

У відкритті конференції "Європа між минулим та майбутнім", яка проходила в Києві, взяли участь Президент НАУКМА Сергій Квіт та

ректор Каунаського університету Вітовта Великого Зигмас Лидека, представник ректора Варшавського університету Анджей Менцвел, представник Міністерства науки та вищої школи Республіки Польща Богуслав Шиманські, Директор Літньої Школи Варшавського університету Ян Маліцькі, послы Республіки Польща в Україні Яцек Ключковські та Литовської республіки в Україні Альдіргас Кумжа, професори та викладачі європейських університетів.

Організаторами конференції виступили Національний університет “Києво-Могилянська академія”, Інститут історії України НАН України, Східні Студії Варшавського університету (Польща), Каунаський університет Вітовта Великого (Литва), Посольство Республіки Польща в Україні та Посольство Литовської Республіки в Україні.

Ініціатива організації та проведення конференції під назвою “Пам’ять та ідентичність” належала тим випускникам Літньої школи, які мешкають нині в Івано-Франківську. За підтримки керівництва Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківської обласної ради, а також Посольства Республіки Польща в Україні місцем проведення конференції та VI-го з’їзду членів Клубу WSL, було обрано смт. Яремче – мальовнича місцевість українського Прикарпаття.

До складу Оргкомітету обох конференцій відповідно увійшли Ян Маліцькі (Польща), Богдан Остафійчук (Україна), Оля Гнатюк (Польща), Ігор Цепенда (Україна), Рустіс Камунтавічус (Литва), Бжетислав Данчак (Чехія), Ольга Ковалевська (Україна), Богдан Янишин (Україна), Олена Антипова (Україна), Віталій Щербак (Україна), Роман Чмелик (Україна), Ігор Гурак (Україна).

Під час київської конференції, окрім пленарного засідання, де було представлено дві доповіді: Г.Зеленько “Постпомаранчова Україна: як перетворити політичні зміни у політичний розвиток?” та Р.Чмелика “Українсько-польське пограниччя: дослідження сучасних етнокультурних процесів”, було організовано роботу трьох секцій: “Формування Європейської співдружності та інтеграційні процеси XX – XXI століть”, “Європейська культурна спадщина”, “Національна історія в загальноєвропейському контексті”. Серед найбільш цікавих доповідей виголошених учасниками конференції були: Н.Лисенко “Тематика та поетика збірки Ярослава Івашкевича “Повернення до Європи” (1931)”, В.Хархун “Митець і влада: О.Корнійчук в соцреалістичному каноні”, А.Петнекі “Диктатори та діти у візуалізаціях влади”, Р.Камунтавічус “Трансформація поняття “Литва” в історіографії Литовської республіки XX ст.”, Н.Синдетська “Польща та Естонія міжвоєнного часу – шляхи приязні та стежки порозуміння”, В.Пилипенко “Кш. Пальчовський та його “Дискурс про козаків” та інші.

Івано-Франківська конференція, яка відрізнялася від попередньої своїм камерним характером, дозволила вислухати та обговорити доповіді усіх учасників конференції в межах одного робочого дня. Серед доповідей, які викликали найбільше зацікавлення та дискусії аудиторії були повідомлення С.Лисенка “Іван Шве́ц-Груше́вський: до родоводу Т.Шев-

ченка", О.Даниленка "Інституалізація суспільно-культурного життя української еміграції в Чехословаччині в 20-30-рр. ХХ ст.", Е.Мазька "Історична пам'ять про Другу світову війну та ідентичність мешканців білоруського пограниччя", Р.Барона "Поляки про чехів. Приклад Галичини", Г.Ладжі "Семиграддя як угорські "Східні Креси".

Наступного дня робота івано-франківської конференції розпочалася з відкриття фото виставки "Родина Європа". Увазі своїх колег автор виставки п. Наталії Ракітської-Жамард запропонувала унікальні фото, зроблені в Україні, Білорусі, Литві та Франції. Світлина супроводжувалися відповідним коментарем та текстами (прозовими та поетичними) кількома мовами, що разом становили єдиний проект – бачення авторкою єдиної Європи, де місця вистачає всім, незалежно від мови, віросповідання та світогляду.

Зміст наступного блоку роботи конференції був присвячений обговоренню грузино-абхазького конфлікту та його впливу на міжнародну ситуацію в Європі. Інформаційну довідку щодо історії та змісту конфлікту представив Д.Колбая (Польща).

Робота обох конференцій традиційно закінчувалася засіданням Клубу Літньої школи Варшавського університету. У Києві таке засідання було розпочато доповіддю Почесного Президента (Презеса) Клубу WSL Яна Маліцького "Східня Школа Літня Варшавського університету та корпоративний академічний рух: досвід та перспективи". В обговоренні доповіді брали участь Д.Колбая, Б.Фотюк, Р.Камунтавічус, О.Ковалевська тощо. Під час івано-франківської конференції було вирішено обійтися без офіційних промов і зосередитися на обговоренні кількох нагальних проблемах життя Клубу та організації наступних конференцій. В процесі робочих засідань були прийняті важливі рішення: внесені зміни до Статуту Міжнародного Клубу WSL, ліквідовано кілька складових елементів Правління Клубу та оптимізовано його загальну структуру; обговорено питання із встановленням посвідчень члена Клубу; оновлення бази даних на офіційному сайті Клубу; обрано презесів Клубу на 2007/2008 та 2008/2010 роки, якими відповідно стали О.Ковалевська і В.Щербак та І.Цепенда; призначено дату наступного ювіленого з'їзду Клубу, який очевидно буде проведено у Варшаві.

Одним із основних результатів роботи обох конференцій мав стати збірник доповідей та повідомлень учасників. Спільним рішенням керівництва Клубу та Оргкомітетів конференцій стала пропозиція публікації матеріалів київської та івано-франківської конференцій одним томом, який нині пропонується увазі читачів та зацікавлених осіб.

Збірник побудований за такою структурою: вступ, частина I, частина II. У першій частині містяться програма конференції "Європа між минулим та майбутнім" (Київ, 2007) та тексти доповідей її учасників у частині II подано програму конференції "Пам'ять та ідентичність" (Івано-Франківськ – Яремче, 2008) та тексти доповідей учасників.

Ольга Ковалевські

**NARODOWY UNIWERSYTET
AKADEMIA KIJOWSKO-MOHYLAŃSKA**

PROGRAM

Konferencji międzynarodowej

EUROPA MIĘDZY PRZESZŁOŚCIĄ A PRZYSZŁOŚCIĄ

30 listopada – 2 grudnia 2007 r.

Kijów – 2007

30 listopada 2007 r.

UROCZYSTE OTWARCIE KONFERENCJI:

15.00–17.00 / ul. H. Skovorody 2, gmach 1, sala 217 [вул. Г.Сковороди, 2, корп. 1, ауд. 217]

Powitanie:

Serhij KWIT, Rektor Narodowego Uniwersytetu Akademia Kijowsko-Mohylańska

Zygmunt LYDEKA, Rektor Uniwersytetu Kowieńskiego im. Witolda Wielkiego

Jan MALICKI, Dyrektor Wschodniej Szkoły Letniej Uniwersytetu Warszawskiego

Jacek KLUCZKOWSKI, Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Ukrainie

Algirdas KURZA, Ambasador Republiki Litewskiej w Ukrainie

Sesja plenarna:

Hałyna ZELENKO (Kijów)

"Постпомаранчева Україна": як перетворити політичні зміни у політичний розвиток? / "Postpomarańczowa" Ukraina – jak spożytkować przemiany polityczne w kraju/

Roman CZMEŁYK (Lwów)

Українсько-польське пограниччя: дослідження сучасних етнокультурних процесів

/Badania współczesnych procesów etnologiczno-kulturowych na pograniczu polsko-ukraińskim/

PRZYJĘCIE W AMBASADZIE RZECZPOSPOLITEJ POLSKIEJ

18.00–20.00 / ul. Yaroslaviv Val 12 [вул. Ярославів Вал, 12]

1 grudnia 2007 r.

PRACA W SEKCJACH KONFERENCJI

11.00–14.00 / ul. H. Skovorody 2, gmach 1 [(вул. Г.Сковороди, 2, корп. 1)]

SEKCJA 1

Formowanie się Wspólnoty Europejskiej oraz procesy integracyjne w XX–XXI w.

sala 223 [ауд. 223]

moderator – Ołeh KAŁAKURA

Nikołaj WAMIEJEW

The Sovereignty Question in EU: Restriction or Transformation of the matter?

Łarysa JURASOWA

Transformation of the Social Structure in the Central-European Societies

Dawid KOLBAIA

Długi cień Rosji: Najważniejsze problemy i konflikty na Kaukazie i ich wpływ na przyszłość Rosji

Mykoła HENYK

Проблема міжнародної безпеки і міжнаціонального примирення у політичній діяльності опозиційних антитоталітарних рухів Центрально-Східної Європи

/Problem bezpieczeństwa międzynarodowego i pojednania między narodami w działalności politycznej opozycyjnych ruchów antytotalitytarnych w Europie Środkowo-Wschodniej/

Olha BRUSYŁOWSKA

Doświadczenia reform postkomunistycznych w Europie Wschodniej a rozwój Wspólnoty Demokratycznego Wyboru

Luba KOZYK

Rola UE w realizacji reform ekonomicznych w Polsce w latach 90. XX w.

Olha KOT

Проблеми розвитку науки та інноваційної діяльності в Україні в умовах глобалізації

/Zagadnienie rozwoju nauki i nowych technologii na Ukrainie w warunkach globalizacji/

Antoni KAMIŃSKI

Bezpieczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej w nowym układzie globalnym

Brzetysław DANCZAK

Perspektywa stosunków transatlantyckich między unilateralizmem i multilateralizmem

Anar IBRAHIMOW

Działania na rzecz eksportu surowców energetycznych Azerbejdżanu na rynki światowe.

Rurociąg Baku-Tbilisi-Ceyhan

SEKCJA 2

Europejska spuścizna kulturowa

sala 225 [ауд. 225]

moderator – Natalia ŁYSENKO

Natalija ŁYSENKO

- Тематика та поетика збірки Ярослава Івашкевича "Повернення до Європи" (1931)*
/Tematyka i poetyka zbioru Jarosława Iwaszkiewicza "Powrót do Europy" (1931)/
Agnieszka STEC
Wkład "Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" w propagowanie kultury ukraińskiej wśród Polaków.
Z okazji 75-lecia powstania czasopisma
Wałentyna CHARCHUN
Митець і влада: О.Корнійчук в соцреалістичному каноні
/Mistrz i władza – O. Kornijczuk a socrealizm/
Dmytro KRYWOSZEJ
Polityka kulturalna krajów postkomunistycznych – problem demokratyzacji kultury
Oresta ŁOSYK
Homo memorians: Europeans sketches to the (auto)portrait
Tetiana PAWLINCZUK
Переклад як самовпізнання у повертанні з (не)чужої поезії. Читацька перспектива
/Przekład jako samopoznanie w powrocie z (nie)obcej poezji – z perspektywy czytelnika/
Andrzej MENCWEL
Współczesne procesy kulturowe w krajach Europy Wschodniej

SEKCJA 3

Historia narodowa w kontekście dziejów Europy

sala 227 [ауд. 227]

moderator – Bohdan JANYSZYN

Rustis KAMUNTAVICUS

Transformacja pojęcia LITWA w historiografii Republiki Litewskiej w XX wieku

Iwan PANKEWYCZ

Spółczesność obywatelska na Ukrainie: quo vadis

Olha KOWAŁEWSKA

Україна наприкінці XVII – на початку XVIII ст.: особливості європейського вибору

/ Europejski wybór Ukrainy pod koniec XVII – na początku XVIII w./

Tajisija ZAREĆKA

Україна наприкінці XVII – на початку XVIII ст.: особливості європейського вибору

/Europejski wybór Ukrainy pod koniec XVII – na początku XVIII w./

Wołodymyr PYŁYPENKO

Kш. Пальчовський та його “Дискурс про козаків”
/“Dyskurs o Kozakach” K. Palczewskiego/

Natalija SINDECKA

Polska i Estonia w okresie międzywojennym – drogi przyjaźni i ścieżki porozumienia

Ołeksandr RUBLOW

Польська операція в Україні: наказ № - 00485 НКВС СРСР та його виконання у республіці

/Polska operacja na Ukrainie – rozkaz “№ - 00485 НКВС СРСР” i jego wykonanie/

Andrij RUKKAS

Підтримка Польщею військових планів уенерівської еміграції (1926–39)

/Poparcie Polski dla wojskowych planów emigracji UNR (1926–1939)/

Jarosław KIT

Mapa Ukrainy 1939–1959: granice, terytorium, nazwy

ZAMKNIĘCIE KONFERENCJI ORAZ OBRADY KLUBU WSL

15.00–17.00 / ul. H. Skovorody 2, gmach 1 [(вул. Г.Сковороди, 2, корп. 1)]

Jan MALICKI (Warszawa)

Wschodnia Szkoła Letnia Uniwersytetu Warszawskiego i korporacyjny ruch akademicki: doświadczenie i perspektywy

PORZĄDEK OBRAD KLUBU WSL

- 1) Wybór dyrektora wykonawczego Klubu WSL
- 2) Wybór kraju, który ma stać się siedzibą Klubu WSL za 2 lata
- 3) Dyskusja na temat propozycji napisania historii WSL oraz utworzenia archiwum WSL i Klubu WSL (dokumenty, fotografie)
- 4) Inne

PRZYJĘCIE W AMBASADZIE REPUBLIKI LITEWSKIEJ

18.00–20.00 / ul. Buslivska 21 [вул. Буслівська, 21]

Олена Антипова

РЕАКЦИЯ УКРАИНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ НА ПОЛЬСКИЙ ОКТЯБРЬ 1956 г.

В современной историографии исследованию вопроса взаимоотношений Советского Союза и Польши в период польского кризиса 1956 г. посвящена не одна монография.¹ И это не случайно, так как многие документальные материалы, ставшие известными в последние десятилетия, свидетельствуют о том, что кризис 1956 г. в Польше (так же, впрочем, как и в Венгрии) был одним из последствий внешнеполитической стратегии правящих кругов Советского Союза в Центральноевропейском регионе. Основное внимание в этих работах уделяется исследованию межгосударственных и партийно-политических аспектов взаимоотношений СССР и Польши в период зарождения, развития и преодоления польского кризиса 1956 г. В данном материале, на основе документов Центрального государственного архива общественных объединений Украины, мы сделаем попытку изучить реакцию украинского общества – рабочих, интеллигенции, учащейся молодежи, на события в Польше в 1956 г.

У коммунистической власти Советского Союза было свое представление о демократии, а значит и о роле прессы в этом процессе. Строго контролируемая и заангажированная, пресса, в особенности региональная, выполняла определенные, лимитированные, как правило, "ретрансляционные" функции. В украинской периодике фактически только во второй половине 1956 г. начали печататься материалы, подготовленные украинскими публицистами, которые весьма условно можно классифицировать как публикации антисталинского характера. В одной и той же статье рядом с критикой деятельности Сталина "в последний период его жизни" содержался материал об огромных заслугах "отца народов", что фактически обесценивало первые ростки критического отношения к диктатору.² События, происходившие в Польше и Венгрии не вкладывались в стройную систему построения мировой системы социализма и ведущей роли в ней СССР, а антисоветские выступления во время демонстраций рассматривались как провокации и происки империалистических кругов.

Советская власть считала необходимым "уберечь" советский народ от свободолюбивых веяний с западных границ. Официальная информация, поступающая из средств массовой информации, была сухой, краткой и отображала действительность как "провокационные события, направленные против демократических сил Польши... и против Советской страны", а советскому народу рекомендовалось усилить бдительность. Однако,

¹ Łoś R. Polska – ZSRR, 1956. – Łódź, 1999; Орехов А.М. Советский Союз и Польша в годы "оттепели": из истории советско-польских отношений. – Москва, 2005 и др.

² Ганжуров Ю.С. Чорно-біла "відлига" у дзеркалі преси. – Київ, 1999. – с.29-30.

несмотря на все предосторожности информация о событиях просачивалась через границы страны. “Наше правительство правильно раскритиковало культ личности Сталина, а на деле до сих пор не развязало такой важный вопрос, как демократизация страны. Нас в демократии опередили другие страны”, - так "неофициально" реагировали на события в Польше и Венгрии некоторые сотрудники Академии наук УССР.³

Носителями "новой", "другой" информации из-за границы стали, во-первых, радиопередачи Би-Би-Си и “Голоса Америки”; во-вторых, граждане СССР, недавно посетившие ПНР (по линии туризма или посещая родственников); в-третьих, письма знакомых и родственников из Польши и, в-четвертых, польские студенты, которые обучались в СССР, в том числе в украинских вузах, и внимательно следили за событиями на родине.

Своей главной задачей на идеологическом фронте коммунистическая власть считала пресечение и осуждение “неправильной” информации, пришедшей из Польши и воспитание советских людей в духе безоговорочной поддержки решений партии и правительства, связанных с событиями на международной арене. Особое внимание в этой работе уделялось Украине, так как ее географическое положение, этнический состав и сильные национальные настроения в западных областях внушали опасения, что без соответствующей идеологической “обработки” Украина могла стать “небезопасной”.

Для решения этой задачи коммунистическая власть приняла активные меры по улучшению массово-политической работы с учетом событий в Польше и Венгрии, постоянно увеличивая количество лекторов из числа “наиболее квалифицированных пропагандистов партийно-советского актива и преподавателей вузов”. Особое внимание уделялось усилению “идейно-воспитательной работы” среди студентов и учащейся молодежи, научно-преподавательских работников и в творческих организациях – Союзе советских писателей, в Союзе композиторов, в Союзе художников, в театрах. Во Львове и Львовской области в каждое учебное заведение были направлены бригады ответственных работников из числа секретарей и заведующих отделами горкома и райкомов партии, работников аппарата. Около 100 партийных работников постоянно находились в учебных заведениях⁴. Все эти мероприятия, по мнению властей, способствовали значительному улучшению политической работы среди населения. На предприятиях, в колхозах, МТС, научных учреждениях, учебных заведениях и т.д. проходили собрания, митинги, проводились лекции, беседы и политинформации по разъяснению внутреннего и внешнего положения Советского Союза и событий в Польше, а также, событий в Венгрии и Египте.

По мнению власти, трудящиеся положительно и одобрительно относятся к “мудрой политике советского правительства и Коммунистической

³ Центральный государственный архив общественных объединений Украины (далее ЦГАОО Украины). – ф.1, оп.24, д.4265, с.87-98.

⁴ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.132-150.

партии Советского Союза, горячо поддерживают ее, остро реагируют на события в Польше...”⁵. В ЦК КП Украины регулярно поступали отчеты о проводимой работе среди населения. В качестве примера наиболее популярных и “правильных” высказываний, приведем отрывок из выступления тов.Плотникова, секретаря парторганизации Украинского кооперативного объединения: “Из сообщений в газете “Правда” мы узнали про антисоциалистические и антисоветские выступления в Польше, в польской прессе.

Понятно, никто не поверит тому, что эти выступления отображают настроения трудящихся масс народной Польши. Польский рабочий, польский крестьянин помнит, что их освободила из-под гнета немецких фашистов Советская Армия. Они помнят также про то, что Советский Союз предоставил большую помощь польской стране в восстановлении разрушенной войной экономики, в возрождении спаленной гитлеровцами Варшавы и других городов.

Кто же орудует в Польше? Кто очерняет социализм и Советский Союз? Англо-американская агентура, лазутчики заокеанский монополий. Те самые темные силы, которые несколько месяцев тому устроили кровавую резню в Познани.

Но, очевидно, в какой-то мере сказались на возникновении этих событий экономические трудности, которые переживает Польша, а также ошибки, допущенные руководством Польской рабочей партии.

Самой большой ошибкой ПОРП является то, что она предоставила трибуну прессы антисоциалистическим и антисоветским элементам. Это свидетельствует про слабость идеологической работы ПОРП, про недостаточное идейное единство в ее рядах, про потерю политической бдительности частью ее руководства. Нужно помочь ПОРП выжить эти ошибки и недостатки. Очевидно, также будет необходимо предоставить экономическую помощь Польше.

Верим, что ПОРП и польский народ найдут в себе силы пресекти подступы англо-американской агентуры и добьются полной победы социализма в Польше.”⁶

Кроме того, проявляя свой гневный протес против “действий империалистов” во всем мире, рабочие и колхозники на собраниях брали конкретные обязательства о досрочном выполнении производственных планов, о значительном улучшении качества продукции и рапортовали о достигнутых успехах.

В глазах идеологических партработников такая реакция на события в Польше была “правильной” и всячески поддерживалась. Однако существовали и другие мнения. В многочисленных докладных записках и информациях “О некоторых высказываниях в связи с событиями в Польше и

⁵ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.132-150.

⁶ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.15-27.

Венгрии”, которые направлялись в ЦК КПСС и ЦК КП Украины, фиксировались “отдельные неправильные, антисоветские рассуждения, высказывания и даже распространение контрреволюционных листовок”⁷. Особое внимание уделялось “контрреволюционным” высказываниям населения западных областей Украины. “Так, например, лекальщик инструментального цеха Львовского автобусного завода Минин в разговоре с рабочими завода заявил, что Польша все равно выйдет из лагеря социализма и новое правительство Польши призывает к этому свой народ. Минин рассказывал также, что на улицах Варшавы рабочие кричали, чтобы Рокоссовский уезжал к себе домой в СССР. Минин слушает передачи Би-Би-Си и восхваляет эти передачи.

Старший преподаватель Львовского торгово-экономического института Колодий в беседе сказал, что происходящие события в Польше – совсем нормальное явление и что тут нечему удивляться. “Поляки, – продолжал он, – всегда отличались большим стремлением к самостоятельности и независимости. За 30 лет существования их независимого государства они привыкли к другому образу жизни. Даже многим рабочим жилось в то время лучше, чем теперь”.

Доцент Львовского государственного университета Бейлис рассказывал некоторым преподавателям, что он слушал радиопередачи из Польши: “Передавали речь Гомулки. Судя по сообщениям, в ПОРП назрело недовольство нашей опекой и вмешательством во внутренние дела. Отношение между партией и правительственными органами, построенные по нашему образцу, вызвали там неудовлетворение, что нашло отражение в лозунге Гомулки: “Партия направляющая, но не управляющая”⁸.

Подобные рассуждения и высказывания весьма волновали власть. К тому же, после амнистии 1955-1956 гг. в западные области Украины возвращались из тюрем и ссылки участники национальных организаций, церковные деятели (особенно неугодные власти представители униатского духовенства). Именно с этим событиям власть связывала оживление “националистических элементов” среди украинцев и особое внимание уделяла политической работе среди населения пограничных районов западных областей Украины. КГБ фиксировало все высказывания “украинских националистов, возвратившихся из заключения, и другого антисоветского элемента”, которые “восхваляют действия реакционеров, ведут антисоветскую агитацию и распространяют повстанческие настроения”⁹. Например, участник ОУН Чабан И.К. заявил: “Вот поляки своим восстанием сделали то, что хотели. Они избрали свое правительство, какое сам народ хотел... Так сделают и другие государства, в том числе и Советский Союз”.

⁷ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.2-14.

⁸ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.2-14.

⁹ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.116-126.

Ветеринарный врач Костив Г.В., который в списках КГБ значился как украинский националист, петлюровец, участник "сичевых стрельцов", ранее отбывавший наказание в местах лишения свободы, по вопросу событий в Польше высказал свою точку зрения: "Поляки – сплоченный народ, борющийся за освобождение своей нации и не желающий быть зависимым от Советского Союза, и только украинцы не способны организовать и быть независимыми от русских, а сидят под влиянием русских и исполняют их волю"¹⁰. Прибывший из заключения некий Угрин А.М. заявлял: "Я дождусь того времени, когда Советский Союз распадется, ибо в Польше и Венгрии начались восстания, которые нелегко подавить. Хотя эти восстания и будут подавлены, но народ будет восставать, ибо социализмом недовольны не только в странах Западной Европы и в СССР"¹¹. В г.Стрый, Львовской области гражд. Лучинчин П.П. призывал население к восстанию словами: "Украинцы! За оружие. Боритесь за создание "самостоятельной Украины", не жалея своей крови". Естественно, за подобные действия Лучинчин был арестован и привлечен к уголовной ответственности. В г. Дрогобыч машинист Гурий М.И. заявил: "В конце концов народы Польши и Венгрии вышли из подчинения Советского Союза. Теперь очередь за Украиной. Скоро придет время, что Украина последует примеру Венгрии и Польши"¹². Примеры антисоветских высказываний фиксировались даже в школах. Так по сведениям агента КГБ "Учителя", который работал преподавателем школы № 5 в г.Бориславе Дрогобычской области: "Некоторые преподаватели этой школы... считают, что события в Венгрии и Польше являются в значительной степени результатом вмешательства Советского Союза в политическую жизнь Польши, Венгрии и других государств народной демократии, которое проявлял Советский Союз в прошлом."¹³

Особую обеспокоенность у власти вызывали "националистические" настроения в среде творческой интеллигенции. При обсуждении событий в Польше и Венгрии представители интеллигенции и, прежде всего писатели, затрагивали вопросы развития национальной культуры в Украине. Особое внимание уделялось "недооцениванию" украинского языка. Говорили о том, что, по непонятным причинам, в большинстве высших учебных заведений Украины и почти во всех техникумах и ремесленных училищах обучение проводится, главным образом, на русском языке, что в городах уменьшается количество школ с украинским языком преподавания, что в городах Украины, в том числе Киеве, Львове, не говоря уже о Днепропетровске и Одессе почти не слышно украинской речи, а во многих учреждениях делопроизводство и общение с населением ведется на

¹⁰ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.116-126.

¹¹ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.116-126.

¹² ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.116-126.

¹³ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.116-126.

русском языке. Отдельные писатели считали, что на Украине фактически проходит русификация и это отрицательно сказывается на развитии украинской культуры. Они отмечали, что у представителей зарубежных стран, особенно стран народной демократии, посещающих Украину, вызывает недоумение тот факт, что во многих городах и рабочих поселках общественно-политическая и культурно-просветительская работа ведется на русском языке. Кроме того такое неуважительное отношение властей к национальным традициям населения используется в антисоветской пропаганде как внутри страны, так и за рубежом украинскими националистами и другими врагами советского народа¹⁴. В ЦК КП Украины отреагировали моментально. Внимание всех партийных и комсомольских организаций было направлено на “усиление разъяснения ленинской национальной политики” и “воспитания населения в духе дружбы украинского народа с русским народом и всеми народами Советского Союза и непримиримой борьбы с проявлениями буржуазной идеологии и прежде всего с проявлениями украинского буржуазного национализма”¹⁵. Вместе с тем в своих постановлениях власть обращала внимание на то, что деятельность партийных и советских учреждений, и прежде всего исполкомов депутатов трудящихся, судов, прокуратуры и др. должна проводиться на языке национального большинства. Было поручено улучшить обеспечение учебных заведений учебниками и пособиями на украинском языке, и особое внимание обращалось на создание украинских школ и классов с украинским языком обучения. К сожалению, большинство этих рекомендаций и поручений остались без внимания.

Отдельное внимание идеологические работники партии оказывали молодежи, так как именно творческая интеллигенция и молодежь в Польше стали двигателями демократических преобразований в стране. В учебных заведениях всегда присутствовали представители партийного актива, которые внимательно следили за настроениями в студенческой среде и фиксировали “неправильные и политически незрелые мысли”. Например, информация о некоторых высказываниях и отзывах в связи с событиями в Польше и Венгрии, которая была направлена секретарю ЦК КП Украины из Киевского горкома КП Украины, содержит вопросы, которыми интересовались киевские студенты:

“ 1. Спец. корреспондент “Правды” в статье “Антисоциалистические выступления на страницах польской печати” заявил, что советский народ не может терпеть подобных высказываний. Как он мог говорить от имени всего народа, когда последнему ничего не было известно и почти неизвестно и сейчас?

2. Как вы думаете, почему “Правда” перепечатала статью из “Трибуны Люду” с соответствующим ответом Эйзенхауэру, но в то же время

¹⁴ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.157-165.

¹⁵ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.116-126.

даже не комментировала эту статью, которая была направлена против вышеупомянутой статьи "Правды"?

3. Чем был вызван такой неожиданный приезд тов. Хрущева в Варшаву?

4. Почему наша пресса и правительство не считают необходимым рассказать о переговорах в Варшаве, которые "проходили в духе дружественной и партийной откровенности"?

5. Что помешало тов. Рокоссовскому войти в Политбюро ПОРП?"¹⁶.

Интересны, высказанные функционером ЦК КП Украины, комментарий и рекомендованный ответ на первый вопрос этого списка, которые предлагалось использовать в своей идеологической работе партийным работникам. Приведем цитату полностью: "На подобный вопрос должен быть широкий и ясный ответ, что корреспондент "Правды" может и должен говорить от имени советского народа, отражая его настроения. Как и каждый публицист, связанный с народом, передает правильно настроения народа. Другое дело, если бы он неправильно передавал настроения народа, тогда мы могли бы возражать этому, но он, как свидетельствует статья, правильно знает настроения народа, живет среди народа и выражает его мнения на страницах печати.

Подобного рода вопросы... направлены на то, чтобы подорвать веру советских людей, в ту правдивую информацию, которую дает наша советская пресса"¹⁷.

Особые хлопоты властям доставляли польские студенты, которые внимательно следили за событиями на родине, получая информацию преимущественно по радио. В то время в вузах Украины обучался 251 студент из Польши.¹⁸ Информация о настроениях польских студентов в связи с событиями в Польше регулярно направлялась в ЦК КП Украины, где разрабатывались мероприятия по "усилению среди них разъяснительной и идейно-воспитательной работы". Как обычно, фиксировались вопросы, которые задавались на собраниях и политинформациях. Один из самых популярных вопросов: "Почему советская пресса только констатирует факты, а не дает анализа событий в Польше?". Сильное возмущение у польских студентов вызвала уже названная статья в газете "Правда". Ее обсуждения проходили прямо на лекциях, причем студенты старались вовлечь в дискуссию преподавателей. Особое возмущение у студентов вызвали негативные отзывы газеты "Правда" о творческой деятельности польских писателей. Польские студенческие землячества развернули активную просветительскую деятельность. Студент исторического факультета Киевского университета Альфред Малецкий (сын бывшего секретаря Познаньского горкома ПОРП) заявил, что студенты-поляки университета

¹⁶ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.15-27.

¹⁷ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.208-212.

¹⁸ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.73-77.

организовали дискуссионный кружок и определили тему первой дискуссии “О месте религии в Польше и отношение к ней правительства”. Он также высказал мнение, что считает статью в “Правде” неправильной и ему из достоверных источников известно, что Гомулка звонил Хрущеву по этому поводу и требовал объяснений и что Хрущев сказал, что это недоразумение. Так же он заявил, что не видит ничего удивительного в том, что демонстранты в Варшаве требовали остановить поставку угля из Польши в СССР по сниженным ценам.¹⁹ Естественно, подобные выступления не оставляли “равнодушными” партийных деятелей и функционеров КГБ, поэтому ЦК КП Украины постоянно требовал усиления разъяснительной и идейно-воспитательной работы среди польских студентов.

Интересна деятельность, в тот период, Украинского общества культурной связи с границей. По роду своей деятельности эта организация должна была бы расширять международные контакты, в том числе и с Польшей, активно способствовать обмену делегациями. Но на деле дела обстояли несколько иначе. Возможно это было связано с халатностью отдельных функционеров общества, возможно – “установка сверху”. По имеющимся архивным данным достоверно выяснить не удалось. Известно, что руководители разнообразных партийных, государственных, молодежных, культурных и спортивных организаций Польши часто обращались с предложениями расширить обмен разного рода делегациями, творческими, самодеятельными и спортивными коллективами²⁰. Украинское общество культурной связи с границей отвечало молчанием. Имел место случай, когда Президент Федерации теннисистов из Кракова, пребывая в отпуске, зашел к председателю Львовского областного комитета по физкультуре и спорту Рогочему с официальным письмом о товарищеской встрече теннисистов. Но не получив конкретного ответа, он с возмущением заявил: “Вот это вам настоящий “железный занавес!”²¹ Видимо, расширение контактов с Польшей, посредством непосредственного общения людей, в то время было просто опасно для власти.

Несмотря на все попытки власти максимально перекрыть доступ информации о событиях в Польше, простые люди на Украине знали, что в странах народной демократии происходят серьезные изменения. Демократизация, желание выйти из-под контроля Советского Союза охватывает все большее количество стран и народов. Эти события вселяли в украинский народ надежду, что рано или поздно демократизация охватит и Украину и она обретет желанную независимость. Так и произошло, но через несколько десятков лет...

¹⁹ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4265, с.73-77.

²⁰ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4578, с.251-260.

²¹ ЦГАОО Украины. – ф.1, оп.24, д.4578, с.251-260.

Микола Бармак

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ДВОРЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ВИБОРНИХ ПОСАДОВЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ. ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У Російській імперії низький рівень участі дворян у місцевому управлінні до останньої чверті ХVІІІ ст. був обумовлений не тільки їх обов'язком відбувати військову службу, але і тим, що російський абсолютизм не виявляв прагнення розділяти владні повноваження ні в центрі, ні на місцях із представниками будь-яких станів. Завдяки ухваленню "Установлення для управління губерніями" та "Дарованої грамоти дворянству" дворяни отримали законну можливість створити свої станові органи на рівні губернії та повіту, право комплектувати зі свого середовища шляхом виборів кадровий склад деяких коронних (державних) адміністративних органів і становий дворянський суд. При реформуванні місцевих органів влади участь дворян в управлінських структурах стала необхідністю, оскільки за їхньою допомогою Катерина ІІ розраховувала заповнити штати чисельних губернських та повітових інституцій, включити дворянство в систему місцевого управління, передавши в його руки всю повітову і значну частину губернських прерогатив влади [14, с. 110-114; 23, с. 42]. В загальних рисах модель дворянського самоуправління в Російській імперії окреслили нормативно-правові акти в останній чверті ХVІІІ ст.

Сукупність дворян кожної губернії складала самостійну корпорацію – станову спільність. Відповідно до законодавства Російської імперії, участь дворянської громади у державному і місцевому управлінні виражалася в кількох формах: 1) формування шляхом виборів від дворян частини штатних чиновницьких посад у державних установах; 2) діяльність предводителів дворянства; 3) функціонування місцевих дворянських зібрань; 4) діяльність дворянського депутатського зібрання.

Впливаючи на розвиток суспільства в своїх інтересах, держава передбачала і певне співробітництво із ним, що відобразилося в інституті служби по виборах. Таким чином, у склад державного управлінського апарату, поряд із "чиновниками, як представниками спеціальних знань і досвіду", вводилися "представники різноманітних громадських інтересів" [19, т. 1, с. 399]. Виборна служба стала проміжною ланкою між військовою службою та цивільною, часто більшість виборних посад обіймали військові у відставці. До виборних посад у штатах місцевих владних структур належали посади голів палат кримінального і цивільного судів, засідателі цих судових органів, совісний суддя, повітові судді і засідателі повітових судів, а також земські справники і засідателі земських судів. Загалом дворяни вибирали 1/3 частину всього штату місцевих чиновників,

що свідчить про реальну можливість “*благородного стану*” впливати на місцеву державну адміністрацію і, зокрема, на повітову [14, с. 416].

Система комплектування штатів повітових установ дещо відрізнялася від губернських. Фактично вся виконавча влада в повіті передавалася повітовим дворянським зібранням – становому органу дворянства. Дворяни кожного повіту обирали зі свого середовища капітана-справника і засідателів нижнього земського суду, функції та обов’язки яких у повіті відповідали компетенції таких владних інституцій губернського рівня, як губернатор і губернське правління [20, с. 166].

Каденція обраного посадовця тривала три роки. Після обрання він набував статусу державного чиновника, і його правове становище нічим не відрізнялося від правового статусу чиновника, призначеного на посаду урядом. Служба по виборах поєднувала професійний і представницький елементи. Дворянство втрачало можливість впливати на діяльність своїх обранців, і службовці по виборах від дворянства не могли представляти жодних дійсно громадських інтересів, і представництво дворянської служби практично зникало [15, с.138].

Голови палат кримінального і цивільного судів, а також совісні судді затверджувалися Сенатом, всі інші вибрані дворянами чиновники затверджувалися на посадах губернатором. У випадку, якщо з якої-небудь причини вибори не відбулися, вакантні посади заміщалися особами, призначуваними урядом.

Як правило, кандидати на ту чи іншу виборну посаду повинні були мати цивільний чи військовий чин. Деякі виборні посади, що не вимагали від претендента чину, вищого за X клас, могли заміщати особи, які не мали чину взагалі. В такому разі чин їм присвоювали на час перебування на посаді – “*за уряд*”.

Окрім виборних посад, в установах місцевої адміністрації існували виборні посади станового самоуправління. Діяльність осіб, які їх займали, була спрямована на вирішення внутрішніх проблем дворянських корпорацій. Серед власне станових дворянських посад на першому місці були губернський і повітові предводителі дворянства. Відіграючи керівну роль у становій дворянській корпорації, вони не тільки концентрували в своїх руках функції дворянських громад, але і були важливою ланкою адміністративно-управлінського апарату Російської імперії. Губернський і повітові предводителі при виконанні своїх обов’язків не залежали один від одного, їхні функції були багато в чому схожі при вирішенні і станових, і адміністративних питань місцевого управління.

Керівництво діяльністю дворянських зібрань, представлення уряду прохань про дворянські потреби, зберігання скарбниці дворянської громади і виділення коштів на різноманітні потреби, збір відомостей про народження дітей у родинах, поведінку, спосіб життя і майновий стан членів

громади, видача про те свідоцтв (зокрема свідоцтв про бідність, які були потрібні для отримання дворянами державної стипендії для навчання, або для отримання допомоги) – такими були найбільш типові обов’язки губернського предводителя [1; 2; 3; 4; 5, арк. 19-24; 6; 7; 8]. Цей уповноважений керівник здійснював “*посередництво між урядом і дворянськими зібраннями*”. Він був представником дворянства в урядових інстанціях, громадських і приватних установах, зокрема брав участь у всіх дорадчих установах при губернаторові. Губернський предводитель видавав дворянам характеристики для вступу на державну службу, займався звільненням їх із виборної служби, наглядав за відносинами між поміщиками і кріпаками [18, с. 32-33]. За своїм значенням посада губернського предводителя дворянства фактично була другою в губернії після губернатора [14, с. 416-417].

У компетенцію повітового предводителя дворянства, по становому самоврядуванню, входили керівництво повітовим дворянським зібранням, ведення списків і видача свідоцтв про дворянське походження дворян повіту, головування в дворянській опіці і ревізійній комісії з перевірки фінансової звітності тощо. Фактично повітовому предводителю доводилося в тій або іншій формі брати участь практично у всіх справах місцевого державного управління на рівні повіту. Не випадково він вважався справжнім “*господарем повіту*”, в офіційних зверненнях його часто називали “предводителем” [18, с. 32-33].

Важливою формою дворянського самоуправління були дворянські зібрання – губернські та повітові. Членом дворянських зібрань міг бути дворянин віком не молодший 25 років, який має чин не нижчий за обер-офіцерський, володіє селами в губернії або повіті [9, № 16187, ст. 62, 64]. Щодо пасивного виборчого права – права бути обраним на яку-небудь посаду, то майновий ценз вимагав від кандидата мати щорічний дохід не менше ста рублів [9, № 16187, ст. 62].

До повноважень губернських дворянських зібрань входили обрання посадових осіб дворянського самоврядування та у державні установи; представлення та скарги державній адміністрації й імператору про суспільні потреби і про потреби місцевого дворянства; встановлення розмірів грошових зборів на потреби дворянської громади; позбавлення членства у зібранні дворян, які зганьбили себе; перевірка дворянських родовідних книг; розпорядження щодо використання майна, що належить дворянській громаді [21, т. 2, с. 517]. Повітові дворянські зібрання збиралися за три місяці перед відкриттям губернського зібрання з метою складення двох списків – списку дворян повіту, які мали право брати участь у губернському зібранні, і списку осіб, які виявили бажання служити на виборних посадах. Зібрання також вибирало осіб у комісію по перевірці фінансового звіту і посередників для мирного розмежування земель, за які велися суперечки між дворянами повіту.

Отже, реформи підвищили роль дворянства в управлінні Російської імперії. У структуру органів управління вводилися елементи станового представництва – губернські та повітові дворянські зібрання. Дворянство отримало законну можливість мати на губернському та повітовому рівнях станову організацію зі своїми представниками – предводителями дворянства (обиралися дворянами з наступним затвердженням імператором чи губернатором) і брати активну участь в управлінні. У кожній губернії створювалося дворянське депутатське зібрання, куди вибиралися по одному представнику від кожного повіту строком на 3 роки.

Відповідно до системи місцевого управління Російської імперії, створеної реформою 1775 р., у структуру владних органів вводилися елементи станового представництва – губернські та повітові дворянські зібрання, очолювані предводителями, створювався інститут “служби по виборах” – порядок, коли частина кадрового складу місцевої адміністрації формувалася шляхом виборів. Дворянські зібрання отримали юридичне оформлення і перетворилися в станові інститути, а виборна служба, перш за все дворянська, стала основою місцевого самоуправління.

Вплив дворянства на справи місцевого управління виражався у формуванні кадрового складу органів управління середнього та нижчого рівнів шляхом виборів частини посадовців: справника, засідателів нижніх і верхніх земських судів, повітових суддів – осіб, які відали не тільки дворянськими справами, але і справами всіх станів. Дворяни, які служили по виборах у державних установах, складали третину штату місцевого апарату і стали одним із джерел формування коронної адміністрації губернії. Поступово предводителі дворянства почали брати участь у роботі різних установ місцевого управління, у проведенні рекрутських наборів, у розкладці земських повинностей тощо.

Таким чином виглядала сформована в узаконеннях модель дворянського самоуправління. Але якщо в центральних губерніях Російської імперії її створення починалося фактично з нуля, то в губерніях, що дісталися Російській імперії від Речі Посполитої, російська влада була поставлена перед фактом вже існуючої сильної шляхетської корпоративної організації, з якою треба було шукати шляхів співпраці. Досягнути лояльності з боку правобережної шляхти російський уряд прагнув, у тому числі і за рахунок поваги до вже існуючих її станових інституцій

Указ Катерини II від 3 травня 1795 р. [10, № 17327] зобов’язав генерал-губернатора Т. І. Тутолміна організувати в західних губерніях зібрання дворянства відповідно до *“точної сили узаконень, зображених ясно в Дарованій ... Грамоті російському дворянству”*. Колишні шляхтичі, які підтвердили свої станові права та отримали російське дворянство, відтепер могли займати виборні дворянські посади. Імператриця наказувала своїм урядовцям провести вибори предводителів дворянства, рекоменду-

ючи намісникам "посприяти", щоб ці посади зайняли лояльні до російської влади особи.

20 липня 1796 р. відбулися дворянські вибори в Житомирі, на які прибуло 1400 шляхтичів Волинської губернії [24, s. 70]. Такі ж вибори пройшли і в Подільській та Київській губерніях. Вони продемонстрували відсутність єдності, протиріччя та відмінності в середовищі шляхти, суперництво за виборні посади. Найбільшого розголосу набув конфлікт, який виник у Київському губернському дворянському зібранні і був пов'язаний із порушеннями на виборах. У 1795 р. на прохання місцевої шляхти київський губернатор генерал-поручик Шишков, отримавши попередню згоду від Сенату, дозволив обрати на всі посади в губернії польських чиновників, які "ще не служили" російській владі. Зрозуміло, що представники "російського" чи "малоросійського" дворянства, які також претендували на місця в управлінських структурах, обурилися таким нехтуванням своїх "заслуг". Вони направили скаргу у Третій Департамент Сенату, зазначивши, що *"... на перших виборах обрали відповідно до нового штату з-поміж себе повітового маршалка співвітчизника Росцишевського, який за допомогою їхньої підтримки обрав на всі посади польських шляхтичів"*, які ще не підтвердили своїх прав на дворянство і навіть не мали нерухомої власності. Сенат 17 березня 1798 р. ухвалив рішення по цій справі: *"1) Скасувати проведені в цій губернії обрання голів Головного, Київського і Васильківського повітових судів і провести перевибори відповідно до височайшої волі Його імператорської величності в наказі Сенату від 29.10.1797 р., до яких допустити і українських (малоросійських) шляхтичів-чиновників. 2) Виключити всіх кандидатів із поляків, які не мають маєтностей, а тільки утримують на праві оренди чужі села, і до виборів їх не допускати"* [22, с. 153-154].

Скарги на зловживання місцевої влади під час виборів на шляхетські посади, прохання усунути наслідки неправомірних дій досить часто надходили до центральних органів влади. Павло I указом Сенату від 6 лютого 1797 р. "Про вибір маршалків і повітових хорунжих у малоросійських і приєднаних від Польщі губерніях" [11, № 17790] відновив порядок проведення виборів предводителів дворянства (маршалків) та інших посадовців, який існував за часів Речі Посполитої. Але цей нормативний документ лише вніс плутанину та непорозуміння при формуванні особового складу державних установ та органів влади місцевого та регіонального рівня. Та й станове самоуправління на Правобережжі України у цей період особливої ролі не відігравало, бо шляхетські зібрання займалися в основному видачею документів про дворянське походження і допомагали проведенню ревізій, описів тощо.

Павло I не підтримував багатьох принципів державного керівництва, введених "Установленням для управління губерніями", і, перш за все,

колегіальності та виборності. Бажаючи управляти державою при допомозі центральних установ і місцевих повновладних губернаторів, він не надто схвально ставився до виборних представників суспільства, намагаючись при можливості замінювати їх виконавськими чиновниками і реформуючи основи дворянського самоуправління. Обмеження повноважень і зміни різного плану торкнулися дворянських зібрань, їх організації, часу і порядку скликання, права участі дворян у зібраннях. Раніше адміністрація в особі губернатора до дворянських зібрань мала лише зовнішнє і формальне відношення: правитель губернії скликав дворян на з’їзди, спочатку був присутнім на засіданнях, але потім входити в дворянські зібрання йому не дозволялося, щоб виключити втручання губернатора у вибори і тиск на виборців [9, № 16731]. Підписаний Павлом I указ від 9 березня 1798 р. зобов’язав губернатора бути присутнім при дворянських виборах “для дотримання строгого порядку” і на зібраннях при вирішенні важливих питань [12, № 18421]. Без відома губернатора губернський предводитель дворянства не міг відлучитися з губернії. Ці правові норми значно ущемили незалежність дворянської громади.

Активно проводилася політика заміни виборних від дворян посадовців в адміністративно-судових органах призначеними від корони чиновниками [11, № 17594, 17702, 18177]. Скоротилася участь дворянства в роботі судових органів, оскільки в судових палатах радники і асесори призначалися урядом, а верхні земські суди, в яких було по десять дворянських засідателів, були ліквідовані; дворянські ж засідателі повітових судів призначалися Герольдією, а не обиралися дворянством, як раніше. Імператор наказав “у повітові і земські суди у губернії призначати обов’язково присутню від Сенату належну по штату кількість чиновників із тих, що знаходяться при Герольдії без справ” [13, № 19418]. У Волинській, Подільській та Київській губерніях, відповідно до іменного указу від 14 жовтня 1800 р. “Про шляхетські вибори...” [12, № 19154], губернатори почали призначати справників, які здійснювали поліцейські функції. Відтепер шляхетство цих губерній вибирало тільки засідателів нижніх земських судів. Указом від 20 липня 1797 р. губернатори отримали право “заміщати вакансії, що відкрилися до нових дворянських виборів, за власним розсудом” [17, с. 425-426]. Отже, майже всі посади в адміністративно-судових установах заповнювалися шляхом урядових призначень. Дворяни могли вибирати своїх представників тільки на посади, що обслуговували їхні станові інтереси.

Указ від 14 жовтня 1799 р. [12, № 19154] скасував губернські зібрання дворян (тепер дворяни могли збиратися тільки по повітах) і змінив порядок виборів губернських предводителів дворянства: замість прямих вони стали двоступінчатими – через повітові зібрання. У тому випадку, коли посада губернського предводителя дворянства звільнялася достроково, то її займала особа, яка була другою за кількістю набраних на виборах

голосів, або та, яку було обрано серед повітових предводителів дворянства шляхом жеребкування.

Коло осіб, які мали право участі у дворянських зібраннях, скоротилося: втратили право голосу дворяни, виключені з військової служби, а "відставлені" зі служби були обмежені у пасивному праві. Кількість дворян-виборців зменшилася у 5 разів. Обрані на посаду кандидати фактично були позбавлені свободи вибору при прийнятті рішення заступати на посаду чи відмовлятися від неї. Дворянство губернії втратило право звертатися до імператора зі спільними клопотаннями, але дворяни мали право подавати особисті прохання на високе ім'я [12, № 19154].

В указі від 1 листопада 1800 р. [13, № 19628] чітко регламентувався новий порядок виборів на посади від дворянства в приєднаних від Речі Посполитої губерніях. На посаду голови Головного суду із трьох претендентів, котрих строком на 3 роки обирала шляхта, кандидата призначав губернатор із наступним затвердженням Сенатом. Земські комісари і засідателі в нижні земські суди призначалися Герольдією і вважалися незмінними; підкоморії, повітові судді, підсудки та писарі також отримували свої посади пожиттєво. В указі містилася й офіційна поступка шляхті – було дозволено зберегти посади маршалка та хорунжих у новоприєднаних губерніях, а у Київській та Волинській навіть залишити на посадах уже обраних губернських лідерів шляхти. Насправді, тільки назви посад залишалися колишніми, але змінювалися повноваження та зміст діяльності осіб, які їх обіймали.

Павло I від усіх підданих вимагав дійсної служби, а не номінальної, вимагав знання своїх обов'язків і точного їх виконання. З 1800 р. на осіб, які служили за виборами дворянства, була розповсюджена правова норма щодо посилення відповідальності чиновників за ухилення від служби або за прострочення відпустки. Дворяни, які ухилялися від виконання службових обов'язків і не з'являлися для виконання посадових обов'язків по виборах, каралися відповідно до закону аж до віддачі їх під суд, якщо вони не нададуть свідчень про законні причини порушень ними обов'язку [13, № 19356]. У 1800 р. Павло I ввів додаткові вимоги до кандидатів, які обиралися дворянами на службу. Зокрема, він заборонив без дозволу імператора призначати за результатами виборів колишніх військовослужбовців, які вийшли у відставку після 6 листопада 1796 р. [13, № 19856].

Отже, у роки правління Павла I участь дворянства в місцевому управлінні була значно обмежена через різке скорочення виборних посад і заміну їх на посади, призначення на які залежало від вищих чиновників. Але у той же час вжиті заходи свідчать про прагнення верховної влади уніфікувати службу, прирівнявши стану службу до державної, уникнути плутанини і незручностей "для полегшення дворян" [16, с. 350-351]. Скасування губернських зібрань привело до збільшення ваги повітових

зібрань, змусило дворян діяти з більшою діловитістю, економлячи час і гроші [23, с. 66].

На початку ХІХ ст. дворянські зібрання центральних губерній Російської імперії продовжували розбір дворянських родів і складання родовідних книг. За наказом імператора 1800 р. дворяни обирали по одному депутату від кожного повіту на допомогу губернським предводителям дворянства для розбору доказів дворянства. 25 серпня 1800 р. Сенат ухвалив положення про необхідність подання кожним дворянином відомостей про його новонароджених дітей чоловічої статі повітовому предводителю для представлення їх у дворянські депутатські зібрання і внесення в дворянську родовідну книгу.

Павло І, *“зважаючи справедливим”*, щоб дворянство *“загальним потребам сприяло від власних своїх прибутків”*, наказав припинити видатки з державної казни і *“передати на утримання дворянства радників і асесорів суду і розправи, повітові і нижні земські суди з канцелярськими їх сумами, губернських та повітових землемірів, лікарські управи, архітекторів і механіків”*, встановивши для цього *“особливий збір з дворянських маєтків”* і *“зобов’язавши предводителів дворянства турбуватися про те, щоб він відбувався у призначений час”* [11, № 18278]. Таким чином, дворянство залучалося до виконання спеціального обов’язку – брати участь у витратах по утриманню чинів губернської адміністрації, в основному судових органів. У 1798 р. зросла кількість засідателів нижніх земських судів, виплата жалування яким також здійснювалася за рахунок коштів дворянства. Загалом, за указом від 28 березня 1798 р., сума спеціального збору на утримання чиновників зросла і становила більше 58 тис. 487 руб. [12, № 18908].

У цілому, політика імператора щодо місцевого державного апарату і станового самоврядування не була антидворянською за своїм характером, але мала яскраво виражену тенденцію до спрощення і бюрократизації управління.

При запровадженні російської адміністрації на Правобережжі України вводилися також станові структури дворянства, але російський уряд змушений був зважати на те, що на цих землях була власна система корпоративної організації шляхти. Діяльність дворянських (шляхетських) зібрань (сеймиків) у регіоні регулювалася відповідно до узаконень Російської імперії та традицій колишньої Речі Посполитої. Відповідно, питома вага перших з часом зросла, а других – мінімалізувалася і згодом (у 30-і рр. ХІХ ст.) була скасована назавжди. Якщо мова йде про права дворянських зібрань та права станової корпорації правобережної шляхти, то через прагнення послабити її вплив у регіоні і, зокрема, на адміністрацію, неодноразово приймалися адресні укази щодо заміни виборних посадовців в адміністративно-судових органах призначеними від корони чиновни-

ками. Щодо діяльності органів дворянського самоврядування на Правобережжі України, то поступово особливості в їх компетенції та суспільному значенні, пов'язані із правовим статусом шляхетських зібрань колишньої Речі Посполитої, були нівельовані, і корпоративні органи дворянського самоуправління Київської, Подільської та Волинської губерній набули статусу аналогічних структур центральної частини Російської імперії, а виборна служба стала не самостійним інститутом, а додатком до служби за призначенням уряду.

Література:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК). – Ф. 2162. Управління Харківського навчального округу, м. Харків. – Оп. 1. – Спр. 612.
2. ЦДІАК. – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 32. – Спр. 105а.
3. ЦДІАК. – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 65. – Спр. 415.
4. ЦДІАК. – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 451. – Спр. 80.
5. ЦДІАК. – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 786. – Спр. 213.
6. ЦДІАК. – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 799. – Спр. 274. – Ч. I.
7. ЦДІАК. – Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора. – Оп. 1а.
8. ЦДІАК. – Ф. 533. Канцелярія київського військового губернатора. – Оп. 3. – Спр. 1040.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі ПЗС-1). – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. 22: С 1784 по 1789. – 992 с.
10. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796. – 969, 2, 2 с.
11. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – 869 с.
12. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 25: 1798–1800. – 891 с.
13. ПЗС-1. – СПб., 1830. – Т. 26: 1800–1801. – 979 с.
14. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль, 2007. – 512 с.
15. Градовский А. Д. Начало русского государственного права: В 3 тт. – СПб., 1875-1883. – Т. 3: Органы местного управления. – СПб., 1883. – 599 с.
16. Ключков М. В. Дворянское самоуправление в царствование Павла I. – СПб., 1912. – 46 с.

17. Клочков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Пг., 1916. – 82 с.
18. Корелин А. П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян // История СССР. – 1978. – № 3. – С. 31-48.
19. Коркунов Н. М. Русское государственное право: В 2 т. – СПб., Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. – Т. 1. – 623 с.; Т. 2. – 522 с.
20. Марасанова В. М. История органов губернского управления в конце XVIII – начале XX вв. (На материалах Верхнего Поволжья): Дис. ... д-ра ист. наук. – Ярославль, 2005. – 452 с.
21. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб., 2000. – Т. 1. – 547 с.; Т. 2. – 566 с.
22. Мурзаков Н. А. Собственноручная записка И. И. Дмитриева по жалобе киевского дворянства, поданная генерал-прокурору кн. Куракину о неправильном выборе судей в Киевском уезде. – Русская старина. – 1907. – Т. 131. – Июль. – С. 153-154.
23. Поскачей Т. А. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв. (на материалах Рязанской губернии): Дис. ... канд. ист. наук. – Рязань, 2006. – 208 с.
24. Radyimiski Z. Marszalkowie Wolynskiej ziemi przed Unia Lubelska i miana ich spadkobiercy, marszalkowie szlachty Wolynskiej w porozbiorowej dobie. – Kwartalnik historyczny. – Lwow. – 1935. – 76 s.

Брусилівська Ольга

ЕКОНОМІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

П'ять країн Східної Європи – Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія – стали повноправними членами Європейського Союзу 1 травня 2004 року. Завершено перший етап трансформацій, протягом якого були вирішені завдання першочергової важливості, такі, як створення ринкової економіки та засад демократичного управління. У порівнянні із ситуацією 1989 р., регіон загалом демонструє значний прогрес. Проте другий етап трансформацій характеризується наявністю невирішеності значної кількості проблем перехідних суспільств, відмінністю в якісних характеристиках старих та нових членів ЄС. Тому тема реформування країн Східної Європи у 2004-2007 рр. залишається актуальною, адже перед Україною стоять схожі завдання в усіх сферах суспільного життя.

Тема економічної трансформації Східної Європи – одна з досить популярних у сучасній політології. Умовно можна поділити її за проблематикою досліджень. Серед авторів, що досліджують специфіку економічної трансформації в окремих країнах регіону – політологи Д.Ткач, А.Буніч, О.Неменський, Ю.Загоруйко; економісти О.Ракова, Є.Бальцерович. Окрему групу досліджень представляють науковці, які розглядають посткомуністичні трансформації в контексті більш загальних проблем міжнародних відносин (Л.Шишеліна, Н.Деменко). Разом з тим в літературі переважають статті, присвячені окремим аспектам проблеми, що робить необхідним упорядкування наших знань щодо варіантів економічних програм посткомуністичних країн в умовах членства в Європейському Союзі.

Отже, стаття має на меті узагальнення досвіду таких країн як Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія на шляху економічної трансформації після 2004 року.

Після вступу в ЄС уряди країн-нових членів склали програми подальших реформ. Так, в Словенії, найбільш економічно розвинутій та стабільній країні регіону, програма реформ була направлена передусім на підготовку країни до членства в зоні євро. Словенія, єдина з країн регіону, стала її членом 1 січня 2007 року. За даними соціологічного опитування 85% населення впевнені, що це принесе їм економічне процвітання. Секрет успіху Словенії був простим: чітке слідування рекомендаціям Єврокомісії. Так, у 2004 р. Словенія прив'язала курс національної валюти до євро, приєдналась до європейських валютних програм. За 2005 р. ріст ВВП склав 4% (ВВП склав 34 млрд. дол.), інфляція – 2,3%, середньорічний прибуток на душу населення – 17 350 дол., зовнішній борг – 29% від ВВП [1]. Таким чином, вже до кінця 2005 року Словенія, єдина з країн-новачків, досягла маастрихтських критеріїв.

В Угорщині “Конвергенційна програма на 2005-2008 рр.”, націлена на зменшення витрат та збільшення прибутків в держбюджет, мала на меті наблизити країну до кількісних та інституційно-економічних параметрів та показників ЄС, створити умови для збалансованого економічного розвитку, підвищити прибутки населення. Перш за все дефіцит держбюджету в 2009 р. має скласти 3,2% (в 2006 – 10,1%), тобто рівень, прийнятний для ЄС. Програма передбачала непопулярні заходи, що тимчасово мали загальмувати економічний ріст до 2,2-2,6% в 2007-2008 рр., але з 2009 повернутись до 4,1%; також передбачався сплеск інфляції до 5,5% в 2007 р. проти 3,6% в 2005 році. Програма конвергенції передбачала, що Угорщина не приєднається до єврозони раніше 2011 року, а можливо й в 2013, тобто останньою з країн, що вступили в ЄС у 2004 році [2, с. 87].

Друга програма, “Програма розвитку Угорщини на 2007-2011 рр.”, націлена на реформування галузей економіки й передбачає, що до 2009 р. економічні показники будуть відповідати Маастрихтським вимогам, а до 2011 р. Угорщина перейде до стабільного динамічного піднесення [3, с. 30].

Третя програма, “Нова Угорщина”, розрахована на 2007-2013 рр. Її суть полягає в освоєнні коштів структурних фондів ЄС в рамках 15 оперативних програм. Загальна сума – 7000 млрд. форинтів. 1721,5 млрд. фор. планується направити на розвиток транспорту, 1600 млрд. фор. – на соціальні проекти, у тому числі розвиток охорони здоров’я, освіти, підвищення зайнятості. Перед сільським господарством поставлені три пріоритетні завдання – відродження збалансованості у розвитку рослинництва та тваринництва, ефективне використання природо-кліматичних умов, створення умов для виробництва біоенергії (800 тис. тонн біоетанолу на рік). При цьому 80% біоетанолу планується експортувати в інші країни ЄС [3, с. 32].

Але реальність в Угорщині ускладнилась заявою прем’єр-міністра Ференца Дюрченя щодо економічної бездіяльності уряду протягом 2002-2006 років. Подальший аналіз ситуації показав дуже високий дефіцит держбюджету – до 4% від ВВП в 2006 р. і 8% в 2007 році [4]. Крім того, суспільство не підтримало програму реформ, тому що вона передбачала розширення бази податкообкладання, реформу пенсійної системи, зменшення кількості працюючих в суспільній сфері і т. ін. Однак, Єврокомісія наголосила, що головною загрозою для країни буде непроведення цих реформ. Керівництво ЄС попередило, що якщо Угорщина до 2009 р. не виконає своїх зобов’язань, то може постати питання про припинення виділення для неї коштів з структурних фондів ЄС.

Переходячи від програм до характеристики основних економічних показників в країнах-новачках ЄС, слід зазначити, що вони залишаються досить амбівалентними. В перші три роки членства Польщі в Європейському Союзі економічний ріст в середньому складав щорічно 4,2%. За цим показником Польща посіла восьме місце серед 25 країн ЄС. Темпи зростання ВВП виглядали так: 2004 р. – 5,3%, 2005 р. – 3,4%. Однак, хоча

ВВП на душу населення зріс з 40% від середнього показника по ЄС до 46% у 2005 році, аналітики такі темпи росту вважали надто повільними: більшість інших країн-нових членів ЄС випереджали Польщу. Темпи зростання ВВП Словаччини в 2004 р. склали 5,3% (78,9 млрд. дол.), в 2006 р. – 9,8%. Темпи зростання ВВП Угорщини складали в середньому 3-5% щорічно, Чехії – 6% з 2005 р. Водночас загальний державний борг Словаччини складає 46,6% від ВВП; в Угорщині борг перевищив 60% від ВВП в 2007 р. [4].

Локомотивом економічного зростання в регіоні стало виробництво, особливо промислове. Це відрізняє нових членів ЄС від старих, де провідне місце займає сфера послуг. Чехію, наприклад, за темпами зростання промисловості – більше 15% – порівнюють з "азіатськими тиграми". В Словаччині основою росту є передусім автомобілебудівництво. Країна стала найбільшим в світі виробником автомобілів на одного жителя. Тут розташували свої нові заводи такі гіганти автомобілебудівництва як Хюндай, Кіа, Фольксваген, Пежо-Сітроен, Форд. Далі важливі місця посідають машинне обладнання та електрообладнання.

Але така ситуація не може продовжуватись тривалий час: через 10-20 років країни регіону підуть тим же курсом, що й інші розвинуті європейські держави. Аналітики вже сьогодні відмічають, що, наприклад, в Угорщині сильними сторонами економіки стали інноваційна діяльність, ефективність сфери послуг, значні обсяги зовнішньоекономічного обороту. В Чехії з 2006 р. найбільш динамічним напрямом бізнесу став туризм, переважно регіональний (в Карловарський, Південно-чеський, Південно-моравський, Центрально-чеський край). ЄС відреагував на це виділенням Чехії на 2007-2013 рр. 25 млрд. крон щорічно тільки на регіональний туризм; додатково 2,1 млрд. крон на рік піде на розвиток Праги [4].

Структура економіки країн Центральної Східної Європи загалом відповідає нормам ЄС. Так, в Словаччині сектор послуг забезпечує 64,4% ВВП, промисловість – 30,1%, сільське господарство – 3,5% [5, с. 79]. Важливим завданням залишається посилення експортної складової виробництва.

Це завдання вдало реалізує Угорщина, нарощуючи експорт в ФРН, Австрію, Італію, Францію, Велику Британію, а також в країни-нові члени ЄС. 62% в структурі експорту складають електроніка, телекомунікаційні товари, машини, транспортні засоби. 29,8% приходить на обробляючі товари (хімічної та фармацевтичної промисловості, вироби з металу та пластмаси, текстильні вироби). 6,1% складають продукти харчування, напої, тютюнові вироби. В структурі імпорту 50% складає товарна група "машини та транспортні засоби", що також є позитивним моментом [3, с. 31].

Але торгівельний дефіцит Угорщини в 2007 р. склав 1 млрд. євро. Торгівельний баланс Польщі був позитивним з країнами ЄС (передусім завдяки лібералізації торгівлі продовольчими товарами), але загальний баланс залишився негативним за рахунок торгівлі з країнами – не-членами ЄС. Це пояснюється тим, що Польща була змушена прийняти загальноєвропейські

тарифні норми і в середньому вони впали з 8,9% до 4,1%. Таким чином, імпорт з країн, що розвиваються (передусім з Китаю) стрімко зріс [6].

В історії Чехії 2006 рік став першим, коли сальдо торгівлі стало позитивним й склало 50 млрд. крон. Курс національної валюти почав стрімко зростати (28 крон – 1 євро) [4]. Всесвітній банк відреагував на зміни переведенням Чехії з категорії країн з економікою, що розвивається, до групи країн з високорозвинутою економікою (з країн, що вступили в ЄС в 2004 р., Чехію випередила тільки Словенія). Це означає, що Чехія не буде більше отримувати фінансову допомогу Всесвітнього банку, а, навпаки, свої кошти надаватиме бідним країнам. Але для чеської економіки така зміна піде тільки на користь: перш за все поліпшиться інвестиційний клімат.

Польща залишається реципієнтом бюджету ЄС: чисті дотації в 2004 р. досягли 1,7 млрд. євро і надалі продовжували зростати. Серед нових фінансових інструментів, які стали доступні після вступу в ЄС, найбільшу долю складають фонди розвитку сільського господарства та сільських регіонів (27%); на другому місці – дотації на підтримку структурних реформ (23%) [6]. Тим не менш, освоєння фондів бюджету ЄС відбувається повільно за рахунок децентралізації системи управління структурними програмами, численні помилки місцевих та центральних органів влади.

Одною з найважливіших сфер реформування в регіоні, як і напередодні вступу в ЄС, залишалась фінансова. В Словаччині прогрес був більш помітний навіть на тлі старих членів Євросоюзу: вона зайняла третє місце за розміром ВВП, який перерозподіляє уряд. Державні витрати займають 36%, державні прибутки – 35% [7]. З точки зору економічної свободи, чим більше податків держава відбирає й витрачає на власні потреби, тим гірше.

Отже, після реформ 2004 року, Словаччина за індексом економічної свободи перемісилась з 56 на 35 місце. Це призвело до поліпшення інвестиційного клімату: Словаччина зайняла 18 місце в світі за показником принадності інвестиційного середовища [7].

За рейтингом “Euler Hermes”, світового лідера у сфері страхування кредитних ризиків, держави поділені на 6 категорій від найнадійнішої до найризикованішої (A-D). До категорії “A” в Східній Європі віднесені тільки Чехія та Словенія [1].

Існує також такий цікавий показник, як “Глобальний рейтинг конкурентноздатності”, який готує Міжнародний інститут розвитку менеджменту, вивчаючи 314 критеріїв економіки. Перші місця в ньому посідають США, Гонконг, Сінгапур. Угорщина в 2005 р. займала 37 місце, але в 2006 р. перемістилась на 41 місце [4].

В Польщі притік прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в повній згоді з прогнозами зріс за перший рік перебування в ЄС, але потім його динаміка уповільнилась. За відносними показниками сукупних іноземних інвестицій Польща в 2007 р. спустилась на п’яте місце з семи країн-нових членів ЄС (п’ять плюс Болгарія та Румунія, які стали членами ЄС з 1 січня 2007

року) – нижче тільки Словенія та Румунія. Основними інвесторами в економіку Польщі були країни ЄС, на які приходилось більше 83% загального обсягу ПІІ в 2005 році. Лідерами були Нідерланди, ФРН та Франція, які забезпечили майже 61% сукупного притоку ПІІ в Польщу. В свою чергу стрімко зросли польські інвестиції за кордоном: 636 млн. євро в 2004 р., 2493 млн. євро в 2005 р. [8].

Згідно з дослідженням німецької Торгівельної палати за 2004 р. біля половини інвесторів розглядали як найкраще місце для інвестицій Словаччину. Вона випередила сусідів завдяки географічному розташуванню в самому центрі Європи, відносно меншій бюрократії, ліпшій інфраструктурі, кваліфікованій та все ще більш дешевій робочій силі. Але на перше місце слід поставити сприяння інвесторам з боку словацького уряду (звільнення від частини податків, прискорення процедур, державні гарантії, допомога в будівництві інфраструктури). Уряд залучав інвестиції двома шляхами. Перший – приватизація вже діючих підприємств, другий – інвестиції в новий приватний сектор, будівництво підприємств з нуля. Вже наприкінці 2004 р. обсяг ПІІ в Словаччину досяг 11,5 млрд. дол., було розпочато 46 крупних інвестиційних проектів. Біля 38% ПІІ було зроблено в промисловість, 22% – в банківський сектор, 12% – у роздрібну торгівлю, 11% – в сектор електро- та газопостачання, 10% – в транспорт та телекомунікації. Серед держав лідером за обсягом інвестицій в Словаччину стала ФРН (23% всіх ПІІ), на другому місці – Нідерланди (16%), на третьому – Австрія (14%) [7].

Але навіть в Словаччині ПІІ – одна з сфер діяльності уряду, що були піддані найбільшій критиці. Головною причиною такого становища була нерівномірність залучення ПІІ в регіони, і, таким чином, нерівномірність зростання кількості робочих місць та благоденства громадян. В Словаччині привілейованими стали західні та південно-західні регіони, розташовані поблизу Братислави, чеського кордону та Відня. Їхні показники дорівнюють середнім по ЄС. В той же час східні регіони – Пряшевський та Кошицький – є недоінвестованими, з великою кількістю соціальних проблем, безробіттям 20-30%.

Загалом соціальні проблеми в країнах-новачках дуже подібні. Наприклад, загальний рівень безробіття в Словаччині є одним з найвищих по ЄС: 13,2% в 2006 р., 11,1% в 2007 році. В Польщі безробіття за 2007 рік становило 8,8%. Інфляція в Угорщині в 2007 р. досягла 9%. В Словаччині картина більш втішна: в 2004 р. інфляція склала 7,5%, в 2005 р. – 2,6%, в 2006 р. – 4,5%, в 2007 – 2,8% [9].

Відносно нове явище – підвищення мобільності трудових ресурсів. Як і прогнозувалось польськими аналітиками, після вступу в ЄС зросла зовнішня мобільність, яка була сконцентрована в напрямку трьох країн ЄС, що відкрили свої ринки праці – Великої Британії, Ірландії та ФРН. У 2004 р. біля 250 000 поляків перебували за кордоном як мінімум два місяці (це на 20% більше, ніж в 2003 р.) [10]. Притік іноземних робітників поки що не зміг повністю замінити поляків: нестача кваліфікованих кадрів від-

мічена в кількох секторах, особливо в охороні здоров’я. Отже, Польщі, як і більшості нових членів ЄС, доведеться пом’якшити свою імміграційну політику відносно країн – не-членів ЄС.

Соціологічні опитування несподівано для аналітиків засвідчили зростання позитивної оцінки членства Польщі в ЄС. У 2006 році 54% респондентів вважали, що воно принесло країні більше вигод ніж втрат (у 2004 р. цей показник склав 39%, у 2005 – 46%). Найбільшими вигодами поляки назвали можливість легально працювати в інших країнах-членах ЄС, відкриті кордони, підтримку сільського господарства та доступність фондів ЄС [10].

Однак, з членством в ЄС не всі проблеми набули позитивної динаміки. Головною загрозою для економічного зростання країн регіону залишається нестабільність на ринку енергоносіїв. Всі вони залежать від російського газу. В Словаччині 90% газу має російське походження. Крім того, саме на словацькій території нафтовий потік “Дружба”, який складається з 5 труб, розділяється і далі йде через Чехію в ФРН та Францію, через Австрію – в Італію. Словацькою частиною “Дружби” володіє компанія “Транспетрол”, 49% акцій якої до 2005 р. належали “Юкосу”, а після – іншій російській компанії “РуссНефть”. Отже, РФ розглядає Словаччину як важливу стратегічну ланку своєї енергетичної інфраструктури і не відмовиться від можливості впливати на словацьку політику. Другий приклад – Угорщина, соціалістичний уряд якої підписав угоду з РФ щодо будівництва російського газопроводу “Голубий потік”. Але на думку опозиції це не відповідає ані інтересам країни, ані інтересам ЄС, тому що посилює залежність Європи від Росії.

Підсумовуючи досвід цих п’яти країн – лідерів економічної трансформації в регіоні, можна виділити кілька найважливіших тенденцій. По-перше, більшість побоювань східноєвропейців, пов’язаних зі вступом в ЄС, не виправдались: завдяки продуманій політиці основні показники продовжували зростати, передусім приємною неочікуваною тенденцією стало випередження темпів зростання експорту над імпортом; ріст життя населення не уповільнився, тільки ціни трохи зросли протягом перших двох років членства.

По-друге, досягнення п’яти країн – членів ЄС в 2004-2007 роках були значною мірою обумовлені характером інституціональних та нормативно-правових реформ, які були проведені до вступу в ЄС. Адаптація до законодавства ЄС дозволила їм провести глибокі реформи в сфері регулювання економіки, що сприяли поліпшенню ділового клімату та економічному зростанню. Водночас недоліки законодавства, які залишались на момент вступу, та незадовільна діяльність державного апарата стали головними причинами негативних явищ в економічному розвитку країн.

І останнє, про що слід пам’ятати при аналізові економічної трансформації – її пряма залежність від політичних умов проведення реформ, обізнаності уряду, здатності узгоджувати свої інтереси з загальноєвропейськими.

Brusylowska O.I.

DOŚWIADCZENIA REFORM POSTKOMUNISTYCZNYCH EUROPY WSCHODNIEJ A ROZWÓJ WSPÓLNOTY DEMOKRATYCZNEGO WYBORU

Wspólnota Demokratycznego Wyboru (WDW) – nowa organizacja regionalna, która dopiero zaczęła ukształtowywać swoje pozycje wobec starych aktorów światowej sceny stosunków międzynarodowych. Stąd takim ważnym dla WDW jest określenie zadań pierwszorzędnych. Jako organizacja, w skład której wchodzi różne państwa obszaru postsowieckiego, WDW przede wszystkim ma podjąć decyzje odnośnie kierunku swojego rozwoju geopolitycznego. Za taki kierunek została przyjęta integracja europejska. Właśnie dzięki temu doświadczenia postkomunistycznych państw Europy Wschodniej są takie ważne dla WDW.

Droga państw obszaru postkomunistycznego do Wielkiej Europy nie była łatwa, właśnie dlatego trzeba badać nie tylko ich osiągnięcia, no także i błędy. Wschodnioeuropejska praktyka polityczna dość szybko i boleśnie rozwiązała niektóre iluzje pierwszych modernizatorów.

Wśród historycznych lekcji tego typu można wyodrębnić kilka najważniejszych. Po pierwsze wprowadzenie ekonomiki rynkowej miało, według większości badaczy, samo doprowadzić do kształtowania demokracji. Ale historia udowodniła, że to co było regułą w przypadku Europy Zachodniej, nie jest zasadą dla państw Europy Wschodniej. Po drugie Europa Wschodnia demonstruje własny wariant rozwoju demokracji, która łączy w sobie silne i słabe strony demokracji zachodnioeuropejskiego typu oraz pozostałości komunistycznego reżymu. Po trzecie tylko teoretycznie demokracji miała towarzyszyć liberalizacja. Ale właśnie liberalizacja jest najważniejszym komponentem dla niektórych członków społeczności. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest fakt, że we Wschodniej Europie do dziś dnia nie ukształtowały się warstwy socjalne (przede wszystkim "klasa średnia"), których prawdziwe zainteresowania gospodarcze byłyby powiązane z liberalno-demokratycznym modelem społeczeństwa. Potrzymanywanie takiego modelu bazuje się więc jedynie na ideologicznej skłonności do liberalizmu.

Література:

1. Загоруйко Ю. Словения – первая // Зеркало недели. – 2005.
2. Шишелина Л.Ф. Венгрия в Европе // Межд. жизнь. – 2005. - № 11. – С. 78-89.
3. Ткач Д. Будапешт: горяча осінь 2006 р. // ПіЧ. – 2006. - № 11. – С. 28-33.
4. Ракова Е. Залог процветания // www.belmarket.by/index.php?article=25303&05
5. Деменко Н. Чехия и Словакия в ЕС // Компас. – 2004. - № 21. – 86 с.
6. Бальцеревич Е. Экономика Польши после вступления в ЕС // www.case.com.pl
7. Бунич А. Словакия // <http://bunich.ru/encyclopedia/content.php?id=3&gid=22>
8. Poland economy // www.mfa.gov
9. Economy of Poland // <http://bbc.co.uk>
10. Неменский О. Оранжевая революция по-польски // <http://kreml.org/opinions>

Микола Генік

ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ І МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОПОЗИЦІЙНИХ АНТИТОТАЛІТАРНИХ РУХІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Підписання Підсумкового акту з питань безпеки і співробітництва у Європі 1975 р. стало могутнім каталізатором появи опозиційних рухів, які ставили своєю метою тиск на комуністичні уряди для дотримання Гельсінських домовленостей. Протягом II половини 1970-х років у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) виникли Польське незалежницьке порозуміння, Хартія’77, Українська група сприяння виконанню Гельсінських домовленостей, Конфедерація незалежної Польщі і т.д. Критична оцінка причин поразки опозиційних виступів 1956 р. і “Празької весни” 1968 р. та досягнення міжнаціональних домовленостей політичними осередками еміграції ЦСЄ ставили пріоритетним завданням розробку нового геополітичного устрою та досягнення примирення між народами регіону.

Дослідження ідеологічних засад опозиційних рухів ЦСЄ та спроб їхнього співробітництва почалося відносно недавно у публікаціях А.Фрішке¹, Ю.Зайцева², С.Стоєцького³, В.Гілла, Н.Гілла⁴, А.Русначенка⁵ та інших. Завданням даної статті є розкриття візії нового геополітичного устрою регіону опозиційними рухами ЦСЄ, насамперед польським, з метою гарантування міжнародної безпеки і стабільності у пост-комуністичний період.

Польща як ключова держави регіону, яка мала досвід великодержавного минулого, впливову еміграцію та відносно ліберальніший політичний режим, проявляла традиційну зацікавленість проблемами всієї ЦСЄ. Відповідно польська опозиція займала визначальне місце у розробці концептуальних питань нового міжнародного порядку в регіоні ЦСЄ. Ідеологія польської опозиції у значній мірі базувалася на поглядах демократичних середовищ еміграції. Зокрема, колективом “Kultury” було висунуто концепцію ULB, яка передбачала пріоритетне значення державної незалежності України, Литви і Білорусії для трансформаційних процесів у всьому регіоні. Дезінтеграція СРСР, возз’єднання Німеччини, непорушність кордонів та міжнаціональне примирення розглядалися як принципові складові політичних змін та майбутньої міжнародної безпеки країн ЦСЄ.

Особливо важливе значення під впливом діяльності колективу “Kultury” мало зародження і зміцнення концепції непорушності кордонів у поглядах польської опозиції після Гельсінської конференції. Польський опозиційний рух, виходячи з необхідності координації антитоталітарної боротьби з іншими народами та визнаючи незворотні зміни національної структури населення спірних територій, пропонував застосування прин-

ципу *uti possidetis*. Зокрема, у травні 1976 р. програма Польського Незалежницького Порозуміння стверджувала, що східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Білорусія і Литва. Виражаючи підтримку ідеї незалежності східних сусідів, ПНП відмовлялася від територіальних претензій на Львів і Вільно, незважаючи на те, що ця втрата була і залишиться болісною. Проблему розмежування пропонувалося вирішувати у площині відкритості кордонів⁶.

Польський опозиційний рух із початку свого існування усвідомлював значення незалежницьких рухів народів СРСР. У першому номері підпільного часопису "Głos" в жовтні 1977 р. було вміщено статтю Яцка Куроня, Антоні Мацеревича і Адама Міхніка "Sprawa polska – sprawa gósyjska". Автори, зокрема, стверджували: "Гарантією суверенності Польщі є суверенність народів, відділяючих нас від Росії, і політика, спрямована проти суверенності цих народів, є антипольською. (...) Сьогодні, коли на Україні і Литві щораз посилюється боротьба за демократичні свободи, а російська демократія відважно з нею солідаризується – гасло "за вашу і нашу свободу" є більше, ніж будь-коли досі єдиною реалістичною програмою суверенності Польщі". Польська демократична опозиція вбачала своє завдання у поборюванні ксенофобії і шовінізму у власному народі та підтримання розуміння незалежницьких прагнень українців, литовців і білорусів⁷.

Важливе значення для усвідомлення спільності антитоталітарної боротьби народів ЦСЄ мало Звернення I з'їзду "Solidarności" до трудящих Східної Європи, ухвалене 7 вересня 1981 р.⁸. Політичними оглядачами Звернення до народів Східної Європи було сприйняте як бажання польської опозиції експортувати визвольний рух на інші країни. На думку проф. А.Фрішке, "Послання до народів Східної Європи", яке оцінювалося як нерозважне в перспективі політичної гри з комуністами в 1981 р., виявилось позитивним в будівництві іміджу Польщі в сусідніх країнах⁹.

Ухвала I з'їзду "Solidarności" у справі національних меншин від 7 жовтня 1981 р. заявляла про необхідність створення умов у Польщі для вільного розвитку їхньої культури та гарантування повноти громадянських прав згідно з традиціями Речіпосполитої багатьох народів¹⁰.

На початку 1980-х років у період пошуків політичної лінії Польське Незалежницьке Порозуміння проголосило декларацію "Польща - Україна", яка мала величезне значення для формування проукраїнської орієнтації в середовищі польської опозиції. У декларації наголошувалося на необхідності польсько-українського примирення, якому повинно передувати взаєморозуміння, взаємоповага і праця над кращим майбутнім шляхом відповідного виховання молодого покоління. "З польського боку це вимагатиме відмови, хоч скажімо собі щиро, відмова ця стосуватиметься передусім традиції та історичних сентиментів, а не теперішніх політичних реалій. Поляки мусять зрозуміти, що етнічно українські землі, які до

1939 р. належали до польської держави, повинні ввійти до складу новоутвореної Української Республіки”. ПНП заявляло, що “без тісної співпраці обох держав – Польщі і України – на міжнародній арені появилися б знову можливості ближчої чи дальшої загрози їх незалежного існування”¹¹.

Значення української державності для безпеки Польщі усвідомлювали діячі польської опозиції. Яцек Куронь заявив, що “поки нема незалежної України, не може бути незалежної Польщі”¹².

Тоталітарний режим, закритість кордонів та відсутність політичного плюралізму в СРСР були серйозними перешкодами для контактів польської та української опозиції. Однак успіхи опозиційного руху в Польщі викликали захоплення українських дисидентів. В.Стус у своєму щоденнику занотував: “Хіба вже від часу перебування у Києві слідкую за подіями в Польщі. Хай живуть ті, що борються за свободу. Як мене радує їх польська незломність щодо радянського деспотизму. Їх загальнонаціональні зриви є зворушливі: робітники, інтелігенція, студенти – всі, крім війська і поліції. Якщо події далі будуть так розвиватися, то завтра полум’я огорне військо. Що тоді робитимуть Брежнєви і Ярузельські. В тоталітарному світі немає жодного іншого народу, який би з такою посвятою захищав свої людські і національні права. Польща дає приклад Україні, адже психологічно ми, українці, є близькі, може найближчі до польської природи; не вистачає нам тільки основної речі – святого патріотизму, який єднає поляків. Яка шкода, що Україна не хоче користуватися з науки польського вчителя. (...) Захоплений польськими духовними перемогами і уболіваю над тим, що я не є поляком. Польща здійснює епохальний пролом в тоталітарному світі і готує його остаточне падіння. Але чи цей польський приклад стане також нашою участю? – це питання епохи. Польща підкопувала Росію протягом всього ХІХ століття і чинить це надалі. Полякам, які борються, передаю найкращі побажання і вірю, що поліцейний режим з 13 грудня не задушить полум’я свободи. Надіюся, що в поневолених країнах знайдуться сили, які нададуть допомогу місії поляків, що борються за свободу”¹³.

Запровадження військового стану у Польщі та перехід опозиції у підпілля сприяли концентрації її зусиль на розробці ідеології співпраці з іншими народами регіону. В інтерв’ю Радіо Вільна Європа Є.Гедройць висловив думку, що польська незалежність можлива за умови перемоги опозиційних рухів в сусідніх країнах. “Польща має шанси повернути незалежність тільки тоді, коли феномен “Солідарності” знайде відгук і послідовників в країнах народної демократії і радянських республіках”¹⁴. Перефразуючи В.Леніна, З.Найдер стверджував, що немає свободи Польщі без свободи Росії та доводив тезу про інтернаціональний характер боротьби з комунізмом, яка передбачала солідарність з українською, литовською і білоруською опозицією. Передбачаючи можливість геополітичних

змін на просторі СРСР, З.Найдер пропонував обдумати стосунки з росіянами та безпосередніми східними сусідами¹⁵.

Прихильником непорушності повоєнних кордонів виступив Є.Іранек-Осмецький у глибоко продуманому виступі на симпозиумі "Єдність народів у боротьбі за визволення" (Карлсберг, 11 листопада 1982 р.). Він стверджував, що польсько-українська співпраця є необхідним елементом успіху в боротьбі з радянським поневоленням і тоталітаризмом та формування нової геополітичної ситуації в регіоні. "Польща, якщо хоче утримати кордони на Одрі і Нисі, не може повертати Галичини і Львова. Якщо б дійшло наново до польсько-українських антагонізмів, вся концепція розпадеться. Польща мусить прийняти теперішній стан речей на сході. Зрештою нема властиво про що говорити. Хто і як собі уявляє реалізацію якихось польських претензій до Львова? Кого слаба ПНР мусить спочатку розбити, щоб дозволити собі повернути Західну Україну? Вся ця ревіндикаційна справа висить в повітрі, не є нічим іншим, як ілюзією дуже старих людей, які ніколи не могли зрозуміти сучасності. Отже, вважаємо, що територіальних польсько-українських суперечок немає"¹⁶.

Опозиційні сили у значній мірі спиралися на розроблену колективом "Kultury" концепцію східної політики Польщі, досить часто передруковували статті Ю.Мерошевського. Зокрема, перший номер "ABC. Adriatyk – Baltyk – M. Czarne" у 1984 р. вмістив його статтю, в якій автор стверджував, що "мусимо відмовитися раз і назавжди від Вільна, Львова чи будь-яких планів, які прагнуть до встановлення при сприяючій кон'юнктурі нашої переваги на Сході"¹⁷.

Більш чітко ця концепція була сформульована у Празькому Зверненні "Хартії-77" від 11 березня 1985 р. до Конгресу Миру в Амстердамі. Підписані 24 чехословацькі дисиденти (в т.ч. В.Гавел) вважали, що "не слід шукати виходу в будь-якій ревізії європейських кордонів. Щоправда, значення кордонів у рамках європейської консолідації повинно зменшуватися, однак це не повинно давати підстав для націоналістичних чи ревізійністичних виступів". Звернення передбачало право німецьких держав на воз'єднання при збереженні існуючих кордонів, кваліфікуючи це як один з істотних елементів позитивних змін в Європі¹⁸.

На обкладинці 4-го номера "Obozu" було поміщено карту регіону ЦСЄ, яка очевидно виражала бачення майбутнього колективом журналу. Публіцисти "Obozu" не планували перегляду кордонів у посттоталітарний період, однак передбачали об'єднання Східної і Західної Німеччини, Румунії та Молдавії, збереження цілісності Чехословаччини і Югославії, дезінтеграцію СРСР та появу незалежних України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії та Московської держави. Однак ця карта друкувалася тільки у двох номерах (№ 4 і 5), що могло означати пізніший перегляд позицій, пов'язаний можливо з переходом видання "Obozu" до Інституту Східної

Європи. Редактор кількох номерів “Obozu” цього періоду Я.Маліцький згадував, що спеціальної дискусії у справі кордонів не велося, а згадані проекти оцінював як вид “інтелектуальної гри”¹⁹.

Редакція “Obozu” усвідомлювала важкість вирішення проблеми кордонів. Казімеж Бельський стверджував, що “зусилля, спрямовані на розв’язання граничних суперечок нагадують у ЦСЄ змагання із квадратурою кола: як би не ділити, кроїти, четвертувати, завжди знайдуться такі, котрі крикнуть, що це несправедливо. І зможуть обґрунтувати це суттєвими аргументами”. Загалом К.Бельський виступав прихильником федералістського розв’язання проблеми кордонів. “Може не слід проживаючих тут народів розділяти, розмежовувати та ізолювати, але навпаки – створити формулу, уможливіваючу їм існування в єдиній державній структурі”²⁰.

Кілька разів польська опозиція проголошувала колективні звернення чи декларації, в яких висувалася ідея непорушності кордонів. Зокрема в 1985 р. у “Ялтинському зверненні”, вимагаючи ревізії принципів Ялтинської системи, стверджувалося визнання існуючих кордонів²¹.

16 грудня 1984 р. у Варшаві шість опозиційних організацій, особливо активних в розгляді питань східних сусідів: організація “Свобода–Справедливість–Незалежність”, політичний рух “Визволення”, Ліберально-Демократична партія “Незалежність”, видавництво “In Corpore”, політична група “Воля” та група часопису “Niepodleglosc” – виступили із “Пропозицією спільної позиції щодо польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського кордону”. У декларації стверджувалося, що територіальні конфлікти багаторазово ділили, сварили і грізно ослаблювали як поляків, так і українців, білорусів і литовців. Єдиним способом подолання таких конфліктів вважалося збереження теперішніх кордонів. “Це полягає у найбільш життєвому геополітичному інтересі наших народів, які борються за свободу. Будемо прагнути, щоб згаданий принцип був взаємно підтверджений національними представництвами”. Ця заява була опублікована в в 1-му номері “Nowej Koalicji” на польській і англійській мові, а в 2-му – на польській, українській, білоруській і литовській. Пізніше її передрукували інші опозиційні видання. Зокрема, в редакційному коментарі “Zomorzadnosci” вказувалося, що “всякі кордонні суперечки служать тим, кому не подобається антирадянська коаліція”. Основний акцент переносився із проблеми лінії кордону на гарантування прав людини: “Найважливіше, щоб українець, який мешкає у вільній Варшаві, почувався так само добре, як поляк, що проживає у вільному від москалів Києві”²².

Згадані опозиційні політичні організації звернулися до Президії Конференції українських політичних партій і організацій (КУППО) з пропозицією припинення суперечок у справі кордонів та визнання існуючих кордонів. У відповіді КУППО у травні 1986 р. зазначалося, що “ми свідомі факту,

що визначення теперішніх кордонів було результатом порозуміння учасників нещасливої Ялтинської Конференції і вони не є виразом волі наших народів. Визнаючи однак теперішній стан як реально існуючий факт, заявляємо наше принципове твердження, що ніхто в світі немає права вирішувати проблеми кордонів наших держав, крім наших народів і вибраних ними державних органів в наших вільних і суверенних державах.”²³

Активізація польсько-українського діалогу дала можливість досягнути у березні 1987 р. у Парижі домовленості між Конференцією українських політичних партій і організацій (КУППО), з одного боку, та Ліберально-Демократичною партією “Незалежність” і організацією “Свобода–Справедливість–Незалежність”, з другого боку. Згадані контрагенти у своїй заяві відзначали, що не маючи можливості розв’язувати питання кордонів у правному аспекті, вони вважають, що існуючі кордони повинні бути збережені між майбутніми незалежними українською і польською державами. Всі історичні умови та міжнародні конвенції, які стосувалися польсько-українських відносин, повинні втратити силу. Визнання існуючих кордонів кваліфікувалося як необхідна умова польсько-української співпраці у боротьбі за незалежність. Сторони зобов’язувалися до поборювання у своїх середовищах тенденцій до територіальних претензій щодо партнера, виступали за толерантну політику стосовно національних меншин та виражали надію, що майбутні польський і український парламенти, обрані шляхом вільних виборів, також визнають існуючі кордони. Документ підписали з польського боку – Є.Таргальський (Ю.Дарський), з українського боку – В.Малинович, який мав повноваження від президента УНР в екзилі М.Плав’юка. Не вдалося досягнути участі у підписанні заяви литовського представника, хоча такі переговори велися²⁴.

Важливе місце в ідеології опозиційних рухів займала проблема геополітичного устрою ЦСЄ у посттоталітарний період. Дискусія торкалася насамперед можливості створення союзу чи федерації держав регіону. У цьому контексті Ч.Кіянка виступав прихильником союзу народів, які перебували під радянським домінуванням. “Єдиним реальним шансом є спільний союз, який повинні започаткувати два найчисельніші з поневолених народів – поляки і українці. Народи ці були у союзі у минулі віки. Історія вчить нас, що кожний розрив цього союзу мав фатальні наслідки для обох сторін”²⁵.

Болеслав Т. Лашевський вважав, що без спільного опрацювання поляками і українцями платформи діяльності неможлива зміна ситуації країн Міжмор’я, оточеними Росією та розділеною Німеччиною. Від Литви, Білорусії, України і Польщі, в першу чергу, та країн південно-східної Європи у перспективі залежатиме доля поневолених народів Радянського Союзу. Зіткнення цих народів завжди полегшувало росіянам імперіалістичну експансію та загарбництво. Тому політика поєднання між колись ворогую-

чими народами може змінити ситуацію в цьому регіоні Європи, обмежити та унеможливити радянський імперіалізм²⁶.

Представляючи погляди журналу “Nowa Koalicja” та Комісії до справ національних меншин Громадянського Комітету, її секретар Гжегож Костжева відмітив необхідність взаємного визнання права на суверенність. При цьому він підкреслив, що право Польщі на суверенність східними сусідами не ставиться під сумнів, тоді як деякі польські політичні рухи не схильні визнавати це право за українцями, білорусами чи литовцями²⁷.

Віктор Никель вважав безперспективним висування у нових історичних умовах концепції федерації Польщі з Україною, Білорусією і Литвою, оскільки східними сусідами ця пропозиція оцінюється як ідея польського імперіалізму і тому є політичним самовбивством. Суверенно налаштованим і прагнучим до самовизначення українцям, литовцям чи білорусам однаково, хто ставить під сумнів їхнє право на незалежне існування: росіяни в рамках радянзації чи поляки в рамках федерації²⁸.

Є.Гедройць вважав, що розпад Радянського Союзу створює для Польщі великі можливості. Однак її роль на сході полягає не в відновленні ягеллонської ідеї, яка внаслідок націоналізмів сусідніх народів є абсолютно нереальна. Такі ідеї спіткала б доля федералізму Ю.Пілсудського і були б визнані новою формою польського імперіалізму. “Щоб оперти нашу політику на нових основах і не бути обвинуваченими в імперіалізмі, треба було рішитися на жертви. Немає великої далекосяжної політики без жертв”. Такими жертвами він вважав чітку апріорну відмову від претензій на Львів, Вільнюс і ризькі кордони та підтримку ідеї української державності²⁹.

Важливим елементом діяльності політичної опозиції були спроби досягнення міжнаціонального примирення та розробка концепції політики стосовно сусідніх народів та відповідних національних меншин. У цьому контексті велику роль зіграла книга Б.Скарадзінського “Литовці, білоруси, українці – наші вороги чи брати”, яка обґрунтовувала ідею спільності інтересів народів регіону у боротьбі за незалежність. Про її значимість свідчить факт, що в умовах підпілля вона мала 7 перевидань, в т.ч. у перекладі на українську мову та отримала нагороду “Солідарності”. У 1992 р. в інтерв’ю “Spotkaniem” Б.Скарадзінський заявив, що своєю найбільшою заслугою вважає книжку “Litwini, Białorusini, Ukraińcy”³⁰.

Важливе місце у процесі подолання стереотипів та примиренні мала зустріч українських і польських парламентарів 4-5 травня 1990 р. у Яблонній під Варшавою. На конференції було обговорено переважно питання минулого двосторонніх відносин, у багатьох виступах наголошувалося на необхідності подолання стереотипів. Особливо акцентувалася увага на подіях ХХ ст., зокрема польсько-українській війні 1918-1919 рр. та акції “Вісла”. Зазначалося, що знищення ЗУНР та приєднання західно-українських земель до Польщі мало фатальні наслідки не тільки для української

державності, але й для міжнародної ситуації у Центрально-Східній Європі. Польська сторона з розумінням поставилася до позиції українських парламентарів, які стверджували, що найбільшою перешкодою на шляху порозуміння є невирішеність комплексу питань, пов'язаних з наслідками примусового переселення українців з їхніх споконвічних земель. У відповіді міністра Є.Вуттке йшлося про внесення до Сейму та намір прийняти у найближчому часі проекту ухвали із засудженням акції "Вісла" та застосування методу колективної відповідальності щодо української меншини.

На зустрічі українських і польських парламентарів у Яблонній багато уваги приділялося також проблемі кордонів. Сторони продемонстрували спільність позицій у питанні про необхідність стабільності кордону, що сприятиме добросусідським взаєминам у політичній, економічній і культурній галузях. Відзначалося потребу відкритості кордону для громадян обох держав та проведення толерантної внутрішньої політики, яка передбачала б повагу культурних, економічних і політичних прав національних меншин³¹.

Таким чином, під впливом Гельсінського процесу формувалася ідеологія опозиційних рухів ЦСЄ, пріоритетне місце в якій займала проблема гарантування стабільності і безпеки регіону у пост-комуністичний період. Розроблені концепції передбачали співпрацю незалежних національних держав, непорушність кордонів, толерантну політику стосовно національних меншин та досягнення міжнаціонального примирення. Усвідомлення спільності інтересів народів ЦСЄ уможливило визволення з-під радянського поневолення, подолання тоталітаризму та сприяло формуванню нових геополітичних реалій.

Література:

¹Friszke A. *Życie polityczne emigracji*. - Warszawa, 1999.

²Зайцев Ю. Польська антитоталітарна опозиція і Рух Опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч.2. – С. 17-33.

³Стоєцький С. Незалежна Україна в історії польської політичної думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну добу // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч.2. – С. 33- 50.

⁴Gill W., Gill N. *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993*. – Toruń, 2002. – 123 s.

Polska i Ukraina w nowej Europie. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej, Warszawa, 16-17 listopada 1992 r. – Warszawa, 1993. – 133 s.

Wujec H. *Polsko-ukraińskie stosunki w perspektywie polskiej* // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – N 13-14. – Warszawa, 2002. – S. 78-82.

⁵Русначенко А.М. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років. – К., 1999. – 324 с.

⁶Polskie Porozumienie Niepodleglosciowe // Kultura. – Paryż, 1976. – № 7-8.- S. 108.

Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego w Kraju // PPN. Polskie Porozumienie Niepodległościowe. – Paryż, 1978. – S. 18-19.

Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma. – Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000. – S. 6.

Les archives de l’Institut Litteraire a Paris (AILP).- Les coupures de presse (CP). – 1976; 1978. – Vol.1.

Галасы з таго съвету й з гэтага // Зважай. Часопіс Беларускіх Ветеранаў. – Торонто, 1978. – № 2 (10). – Чэрвень. – С.6.

⁷Kuroń J., Macierewicz A., Michnik A. Sprawa polska – sprawa rosyjska // Głos. – № 1. – 1977. – S. 12-14.

AILP. – CP. – 1992. – Vol. 3. – K. 427, 428.

Romanowski A. Przeciw fatalizmowi. Polska i Ukraina: przeszłość i perspektywy // Tygodnik Powszechny. – № 28. – 12.07.1992. – S.1, 4.

Wywiad z prof. A.Friszke. – Warszawa, 14.08.2006.

⁸Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN). – Sygn. IPN BU MSW II 1637. – Npgn.

Posłanie Pierwszego Zjazdu Delegatów NSZZ “Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej, № 17/81 // I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ “Solidarność”. Statut. Uchwała programowa z Anekssem. Dokumenty Zjazdu / Do użytku wewnątrzwiązkowego. – Gdańsk: Biuro Informacji Prasowej Komisji Krajowej NSZZ “Solidarność”, [1981]. – S. 94-95.

Archiwum Państwowe w Rzeszowie. – Periodyki, wydawnictwa i druki ulotne opozycji politycznej. – Sygn. 36. – K. 18: Posłanie Pierwszego Zjazdu Delegatów NSZZ “Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej, № 17/81.

⁹Archiwum Akt Nowych. NSZZ “Solidarność” – Komisja Zakładowa przy Wydawnictwach prasowych “PAX”. – Sygn. 16. – Przegląd prasy zachodniej o zjeździe Solidarności. – S. 1, 5-13.

AILP. – CP. – 1991. – Vol. 3.

Friszke A. Spotkania, czyli “Zustriczi” // Więż. – № 11-12. – Listopad – grudzień 1991. – S. 262.

¹⁰AIPN. – Sygn. IPN BU MSW II 1637. – Npgn.

Uchwała w sprawie mniejszości narodowych, № 69/81 // I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ “Solidarność”. Statut. Uchwała programowa z Anekssem. Dokumenty Zjazdu / Do użytku wewnątrzwiązkowego. – Gdańsk: Biuro Informacji Prasowej Komisji Krajowej NSZZ “Solidarność”, [1981]. – S. 145-146.

Uchwała w sprawie mniejszości narodowych // Materiały drugiej tury obrad I Krajowego Zjazdu NSZZ “Solidarność” (Gdańsk, 26 IX – 7 X 1981 r.). Fragmenty stenogramu i uchwały. – [B.m.: b.d.]. – S. 142.

AIPN. – Sygn. IPN BU MSW II 5065. – Npgn.

Uchwała w sprawie mniejszości narodowych // Materiały drugiej tury obrad I Krajowego Zjazdu NSZZ "Solidarność" (Gdańsk, 26 IX – 7 X 1981 r.). Fragmenty stenogramu i uchwały. – [B.m.: b.d.]. – S. 142.

¹¹AILP. – CP. – 1991. – Vol. 3.

Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia // Wiesz. – N 11-12. – Listopad – grudzień 1991. – S. 113, 115.

Taski T. Polskie Porozumienie Niepodległościowe po czterech latach // Głos. – № 5-6. – V-VI 1980. – S. 17.

¹²AILP. – CP. – 1981. – Vol. 2.

Цит.: Витвицький В. Про польську онову // Сучасність. – Мюнхен, 1981. – Ч. 10 (250). – Жовтень. – С. 127.

¹³AILP. – CP. – 1984. – Vol. 2.

Radio Free Europe. – 6.03.1984.

Музей-архів українського самвидаву в Києві. – Папка 64: Україна. Стус В.: Негайло Б. Василь Стус про події в Польщі. Документ Стуса. 12.10.1983. – С. 9-12.

Carynnyk Marco. Vasyl Stus: the life and death of a Ukrainian poet // The Ukrainian Weekly. – No 38. – 22 IX 1985. – P. 10.

Із записок В.Стуса із концтабору // Америка (Філадельфія). – 1 XI 1983.

Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Микола Француженко. – Балтимор; Торонто: Українське видавництво "Смолоскип" ім. В.Симоненка, 1987. – С. 121-122.

¹⁴AILP. – CP. – 1984. – Vol. 4.

Radio Free Europe. – 23.08.1984.

¹⁵AILP. – CP. – 1984. – Vol. 3.

Kiernica A. Wielość dróg – dokąd? // Polityka Polska. – 1984. – № 5. – S. 29.

¹⁶Iranek-Osmecki J. Geopolityczne warunki dla realizacji suwerenności narodów Europy Wschodniej. Referat wygłoszony na Sympozjum "Jedność narodów w walce o wyzwolenie" w Carlsbergu, 11.11.1982 r. // Obóz . – B.m.: Wydawnictwo CDN. – № 11. – 1987. – S. 53.

¹⁷Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma. – Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000. – S. 14-15.

Mieroszewski J. Rosyjski "kompleks polski" i obszar ULB // ABC. Adriatyk – Bałtyk – M. Czarne. – 1984. – № 1. – S. 17-29.

¹⁸Apel Praski // Obóz . – B.m.: Wydawnictwo CDN. – № 12. – 1987. – S. 79-80.

¹⁹Wywiad z J.Malickim, Warszawa, 23.07.2004.

Obóz . – B.m.: Drukarnia im. Balysa Gajauskasa. – 1982. – № 4. – Styczeń-luty. – S. 85.

Obóz . – B.m.: Drukarnia im. Balysa Gajauskasa. – 1982. – № 5. – Marzec-kwiecień. – S. 108.

²⁰Bielski K. Stajnia Augiasza // Obóz . – B.m.: Wydawnictwo CDN. – N 11. – 1987. – S. 27, 28.

²¹Apel Jaltanski // Niepodleglosc. Miesiecznik Polityczny Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodleglosc”. – 1985. – N 37-38. – S.II.

www.niepodleglosc.org.

²²Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

Do Braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów! Propozycja wspólnego stanowiska wobec granicy polsko-ukraińskiej, polsko-białoruskiej i polsko-litewskiej // Nowa Koalicja. – № 2. – 1984.

Markowicz P. Granice // Zomorządność. – Kraków. – 1988. – № 157. – 4 marca. – S.4.

Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma. – Kraków: Towarzystwo Pomost, 2000. – S. 12-13.

Спільна заява // Самостійник. Вісник українського незалежного слова. – 1986. – Вип. 4-5. – С.3.

²³Komunikat Konferencji Ukraińskich Partii i Organizacji Politycznych w kwestii stosunków polsko-ukraińskich // Obóz . – B.m.: Wydawnictwo CDN. – № 13. – 1987. – S. 97.

Становище КУППО до українсько-польських взаємин // Самостійник. Вісник українського незалежного слова. – 1986. – Вип. 4-5. – С.5.

²⁴Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Nowa Koalicja. – № 5. – 1988. – S.1.

Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Niepodleglosc. Pismo Liberalno-Demokratycznej Partii. – №.14. – Maj 1988. – S.6.

Wspolne oswiadczenie polsko-ukrainskie // ABC. – № 6. – 1988. – S. 128.

Archiwum prywatne P.Kazaneckiego w Warszawie. Teczka “Ukraińscy studenci. Rada przy ZSP”.

Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – № 5-6. – 1987. – S.2.

Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Zamek. B.m.: Wydawnictwo Oleandry. – № 3. – Luty 1989. – S. 51-52.

Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie.

Wywiad z J.Targalskim, Warszawa, 22.08.2006.

²⁵AILP. – CP. – 1987. – Vol. 1.

Kijanka Cz. Przyczynek do dyskusji o stosunkach polsko-ukraińskich // Opinia krakowska. – Kraków, 1987. – № 35. – S. 21-22.

²⁶AILP. – CP. – 1987. – Vol. 2.

Laszewski B.T. Sprawy polsko-ukraińskie – czy droga donikąd ? // Przegląd Polski. – 7.07.1987. – S.15.

²⁷AILP. – CP. – 1989. – Vol. 4.

Zanim będziemy Europą. Z Grzegorzem Kostrzewą rozmawia Jerzy Stankiewicz // Tygodnik Polski. – Warszawa. – № 35. – 27.08.1989.

²⁸AILP. – CP. – 1990. – Vol. 1.

Nykiel W. Przestrogi Juliusza Mieroszewskiego // Pogląd. – № 1/2. – Styczeń – luty 1990. – S. 65.

²⁹AILP. – CP. – 1989. – Vol. 5.

Droga na Wschód. Z Jerzym Giedroyciem rozmawia Marek Zieliński // Wiąż. – N 10. – Październik 1989. – S. 43.

³⁰AILP. – CP. – 1992. – Vol. 4. – K. 599.

Korci nas, żeby poszukać na Polesiu diamentów – mówi "Spotkaniom" dr Bohdan Skaradziński, przewodniczący Rady rządowej Fundacji "Pomoc Polakom na Wschodzie". Rozmawiał Marek Sarjusz-Wolski // Spotkania. – № 41. – 6-14.10.1992. – S. 24.

Wywiad z Bogdanem Skaradzińskim, Podkowa Leśna, 15.08.2006.

³¹ Wywiad z B.Berdychowską, Warszawa, 9.10.2003.

AILP. – CP. – 1990. – Vol. 3.

Потічний П. Зустріч українських і польських парламентарів // Сучасність. – 1990. – № 9. – Вересень. – С. 125-126.

Anar Ibrahimov

DZIAŁANIA NA RZECZ EKSPORTU SUROWCÓW ENERGETYCZNYCH AZERBEJDŻANU NA RYNKI ŚWIATOWE: RUROCIĄG BAKU – TBILISI – CEYHAN

Streszczenie referatu (główne tezy):

Głównym celem budowy rurociągu było zmniejszenie zależności Zachodu od dostaw ropy z niestabilnego Bliskiego Wschodu i producentów zrzeszonych w OPEC. Rurociąg może zmienić niektóre biedne kraje w tym regionie (Azerbejdżan, Gruzję, Kazachstan - i w mniejszym stopniu Turcję) w zamożne państwa naftowe, zmieniając w ten sposób równowagę sił w regionie. Rosja, która została ominięta, jest jednym z największych przegranych w tym projekcie, zarówno gospodarczo, jak i politycznie.

Dla Stanów Zjednoczonych kwestia surowców kaspijskich to przede wszystkim problem natury politycznej. Zgodnie z dotychczasową koncepcją administracji amerykańskiej, głównym celem USA w regionie kaspijskim było stworzenie na południowych obszarach byłego ZSRR stabilnej politycznie i ekonomicznie strefy bezpieczeństwa, powiązanej z Zachodem, niezależnej od Rosji i Iranu. Stąd też poparcie, jakiego Waszyngton udziela projektom stworzenie sieci transportowej, umożliwiającej eksport kaspijskich surowców z pominięciem pośrednictwa Rosji.

Główna nadzieja projektu Baku-Ceyhan związana jest z blokiem złóż “Azeri-Czyrak-Giuneszli” (ACG) w azerskim sektorze na szelfie Morza Kaspijskiego. Stąd jednoznaczne wymagania SOCARu względem uczestników projektu, aby cała ropa wydobywana na bloku ACG popłynęła przez BTC. Należy jednak uwzględnić przy tym fakt, że Azerbejdżan w odróżnieniu od Rosji i Kazachstanu jeszcze nie uregulował dla siebie w sposób zadowalający problem rozgraniczenia dna Morza Kaspijskiego ze swoimi sąsiadami.

Problemy finansowania inwestycji, kwestia opłacalności jak i niepewność sytuacji międzynarodowej w rejonie Zakaukazia opóźniały rozpoczęcie budowy rurociągu, a kiedy wreszcie prace ruszyły, ujawnił się nieoczekiwany sprzeciw ze strony organizacji pozarządowych zarówno w krajach, przez które przebiega trasa, jak i w Zachodniej Europie. Koalicja przeciwrurociagowa liczy ponad 70 organizacji. Większość nich kieruje się troską o ochronę środowiska, część jednak skupiająca emigrantów kurdyjskich z Turcji, ma na celu względy polityczne.

Zakończenie prac nad szlakiem jest jednoznacznym sukcesem wszystkich stron zaangażowanych w jego realizację. Niezbędnym dopełnieniem będzie jednak uruchomienie eksportu via BTC - dopiero sprzedaż ropy przyniesie państwom regionu, popierającym projekt światowym mocarstwom oraz konsorcjum firm oczekiwane skutki gospodarcze i polityczne. Powstanie BTC i jego stabilne funkcjonowanie stanowić może ważny stymulator rozwoju gospodarczego republik kaukaskich.

Roman Kabaczij

FENOMEN POŁUDNIA W POMARAŃCZOWEJ REWOLUCJI

Gdyby "my", gdyby "oni"...

Coraz bardziej badacze zjawiska Rewolucji Pomarańczowej pragną zrozumieć motywy zachowywania się w sytuacji krytycznej przez "biało-niebieską frondę". Do frondy tej bezapelacyjnie zaliczano od samego początku wszystkie te regiony Ukrainy południowo-wschodniej, w których podczas wszystkich tur głosowania przewagę uzyskał Wiktor Janukowycz. *"Po przeprowadzeniu każdej z trzech tur jednym ze sposobów określenia czarno-białego (tzn. niebiesko-pomarańczowego) obrazku sympatii regionalnych, - pisze Andrij Portnow, - były dwukolorowe mapy, na których Ukraina została ładnie podzielona pół-na-pół wg zasady większości głosów, które zdobył pewny kandydat w konkretnym obwodzie"*²².

Wreszcie powoli pojawiła się świadomość, iż głoszone wcześniej różnorakie teorie o tym lub innym podziale Ukrainy na tyle są przeciwne, że potrzebują wnikliwej rewizji, skorygowania czy nawet odrzucenia. Jeżeli jeszcze kilka lat temu było "w porządku" wspominać o teorii podziału mentalnościowego wg Gantingtona w oparciu na rz. Zbrucz jako granicę pomiędzy prawosławiem i katolicyzmem (greko-katolicyzmem), to już dziś jeden ze współczesnych intelektualistów ukraińskich określa to podejście, jako *"ślepo wzięte kryterium"*²³. Podczas rewolucji "progresywnie nastawiona inteligencja", a w ślad za nią i obserwatorzy spoza granic Ukrainy, będąc pod wrażeniem faktu dołączenia do strefy pomarańczowej Kijowa i Ukrainy centralnej, zaczęli tworzyć nowe teorie. Dziennikarz "Przekroju" Jakub Kumoch cytuje jednego z kolegów zachodnich, skłonnych nierzadko do upraszczania i powierzchownego oglądu sytuacji: *"Rozłam pomiędzy proeuropejskim Zachodem i prorosyjskim Wschodem nie jest wynikiem ostatniej przedwyborczej przepychanki. Podział ten istniał na Ukrainie od zawsze. Środkiem Ukrainy biegnie granica między cywilizacją europejską i wschodnią"*²⁴.

Chociaż wyraz "cywilizacja wschodnia" jest łagodniejszym określeniem w porównaniu z takimi terminami, jak np. "Dzikie Pola", ale w większym rachunku nic nie znaczy, ponieważ ludnością ukraińsko-rosyjską terytorium te zaczęto obsadzać bardziej intensywnie od ostatnich 200-300 lat. W Polsce powszechnie głoszone tezę, iż właśnie wpływ kultury Pierwszej Rzeczypospolitej na tzw. "tereny pomarańczowe" spowodował utrwalenie się i zachowanie tradycji wartości demokratycznych i, w konsekwencji, zwycięstwo Wiktora Juszczenki. *"To, co było Ukrainą wtedy (w czasach Chmielnickiego) wsparło Juszczenkę, a to co zostało na potem, - kpiąc z tego "potem" pisze wspomniany dziennikarz*

²² A. Portnov, *Svoboda i vybir na Donbasi*, "Критика", 2005, Nr, 3, s. 2.

²³ *Pora ukrajins'koho wyboru: mich revolucijeju i reformoju. Meterijaly "kruhloho stolu" v redakciji chasopysu "Krytyka" 8 hrudnia 2004 roku*, "Критика", 2004, Nr 12, s. 3-8.

²⁴ J. Kumoch, *Nasi sasiedzi*, "Przekrój", 2004, Nr 49, s. 14-15.

polски J. Kumoch, - *Janukowycza*”²⁵. Bardziej gruntownie podchodzi do problemu owego podziału Dominik Arel. Jego zdaniem, różnica polega na rozbieżnym podejściu do kwestii tożsamości narodowej: *“Ukraińcy Centrum i Zachodu mają bardziej wytyczoną wizję własnej tożsamości, a głębsze uczucie solidarności nasila ich zdolność do działań kolektywnych. Ukraińcy wschodni natomiast określają siebie jako Ukraińców, tyle że nie tak samo jak zachodni. (Tutaj dla prostszego podziału “wschodni” będzie oznaczać wschodnich i południowych, “zachodni” - centralnych i zachodnich Ukraińców, - zauważmy, nie zapomina przypomnieć Arel). Ukraińcy wschodni w odróżnieniu od zachodnich, nie odbierają tożsamości jako czegoś wyjątkowego. W czasach radzieckich czuli się oni jednocześnie Ukraińcami i obywatelami sowieckimi”*²⁶. Jestem zdecydowanie za tym sformułowaniem, chociaż w pewnym sensie powtarza ono poprzednie teorie o odcięciu jednej Ukrainy od innej.

Dość trafnie w odniesieniu do tego problemu odniósł się w polemice, zorganizowanej przez miesięcznik “Krytyka”, historyk Jarosław Hrycak: *“Jak tylko po raz kolejny słyszę o “dwóch Ukrainach”, ręka rwie się do klawiatury komputera, żeby pisać nową odpowiedź, sam przy tym myślę ze smutkiem: “Jaka to kolosalna strata czasu!” Nie ma ani dwóch Ukrain, ani dwudziestu dwóch, a jest jedna Ukraina”*²⁷. Pomarańczowemu Kijowowi i wszystkim dumnym ze swojej stolicy i ze stworzonej wreszcie większości proukraińskiej w państwie Ukraina przyjemnie było skonstatować, iż fronda znajduje się “gdzieś na Południu i Wschodzie”, - oni pobłażliwie oddawali Janukowyczowi “niech nie 15, ale 10 milionów poparcia”. Wg udanego porównania Mychajły Minakowa, w czasie rewolucji w skojarzeniu pomarańczowych ich rozmowa z frondą wyglądałaby jako dialog dobrego barszczu z bałandą²⁸.

Prof. Stepan Wowkanycz zauważając problematyczność wytworzonej przez media przepaści pomiędzy zwolennikami obu rywali pisze: *“...wydaje się oczywiste, że wybory nie podzieliły Ukrainy, lecz uwidoczniły obszary, gdzie moralnie i informacyjnie nadal, niestety, jest łatwiej przekonać przytłumioną ludność przez podstępnie propagandową mimikrę i kolejne kłamstwo”*²⁹. Przyjemnie jednak było cieszyć się swoją przewagą, choćby nawet w końcowym przypadku na poziomie 52%. Najbardziej widocznie to było w Galicji, gdzie zaczęto mówić o “poszerzeniu Galicji do Naddnieprza”. Tylko dzięki uświadomieniu wewnętrznej tragedii “projanukowyczowców”, którzy po raz pierwszy w tym państwie przegrali, intelektualiści galicyjscy mogli zacząć dyskusję na temat “Jak nie stracić Donbasu”. Radykalnie prozachodni pisarz Jurij Andruchowycz zastanawia się na łamach “Krytyki”: *“Jak “ich” pozbawić*

²⁵ Ibidem.

²⁶ D. Arel, *Paradoksy pomaranchevoji rewoluciji*, “Критика”, 2005, Nr 4, s. 12.

²⁷ *Pora ukrajins'koho wyboru: mich rewolucijeju i reformoju. Meterijaly “kruhloho stolu” v redakciji chasopysu “Krytyka” 8 hrudnia 2004 roku*, “Критика”, 2004, Nr 12, s. 3-8.

²⁸ M. Minakov, *Majdan i fronda*, “Критика”, 2005, Nr 1-2, s. 16-17.

²⁹ S. Vovkanych, *Dyva “postintelektocydnoji” Ukrajiny: chy lyshe pomaranchevi?* “Львівська газета”, 2005, Nr 3, s. 10.

tego uczucia [przegranej - R.K.]? I jednocześnie, jak "nam", ratując "ich", samym uniknąć manipulacji [...]? Jak po raz kolejny nie zamienić prawdziwego dialogu na monotonne, brawurowe skandowanie "Wschód i Zachód razem!"³⁰.

Tutaj dostrzegamy znów tendencję galicyjskiego misjonarstwa, które, sprawnie podzieliwszy Ukraińców na "nas" i "ich", nie chce zauważyć warstwy "nas" wśród "nich", która to niedawno jeszcze była nieodłączną "ich" częścią. Warstwie tej trzeba było jeszcze w czasie rewolucji udzielać jak największego wsparcia jako do "nich" najbliższej. Pragnienie postrzegania siebie jako bardziej "ukraińskich" i bardziej "demokratycznych" od "Moskali w Donbasie i Noworosji" (nieco wcześniej było, jak rozumiemy, za Zbruczem) powoduje, że ten nowopowstały podział utwierdzi się na mapach historycznych i potem już nikt nie będzie starał się dowieść, że naprawdę było inaczej. "Brak kolorów przejściowych na tych mapach w jakimś sensie odpowiada tezom o nie absolutnym zwycięstwie Juszczenki (niektórzy nawet uważają za przegrane rewolucji, o ile "żaden biało-niebieski obwód nie przyjął racje Juszczenki"³¹). *Przepraszam, a w jakich wyborach w krajach demokratycznych zwycięzca zdobywa absolutną przewagę?*" - pyta Andrij Portnow³². Dlaczego wtedy nie pojawiły się mapy, które by ukazały te, jak żartując może powiedział Mykoła Riabczuk, "dwieście dwadzieścia dwie Ukrainy"?

Dlaczego Janukowycz?

Odpowiedź: "dlatego, że prorosyjski" wydaje się wyjaśniać wiele w sympatiach wyborczych "wschodniaków" (w szerszym ujęciu) ale też wymaga dość poważnych zastrzeżeń w odniesieniu do tego, co rozumiemy pod pojęciem "prorosyjskości". Rosyjski politolog Stanisław Bielkowskij odrzucając tezę Władimira Putina o potrzebie obrony interesów rzekomo olbrzymiej ilości Rosjan na Ukrainie podczas Pomarańczowej Rewolucji, w wywiadzie dla "Radia Wolna Europa", powiedział: "Mieszkańcy Wschodu Ukrainy przecież uważają się za obywateli Ukrainy, a nie Rosji, i Władimir Putin zapewne nie ma należytego ani poprawnego wyobrażenia, jak jest w rzeczywistości. Tak jest, Wschód i Południe Ukrainy to regiony, które zagłosowały na Wiktora Janukowycza, broniąc swego prawa do odrębności kulturowej, prawa do własnej mentalności, prawa do nie uginania się pod presją unifikacji. Jednak oni uważają siebie za część właśnie Ukrainy, a nie Rosji, i w tym sensie żadnego pęknięcia nie będzie. Oni pozostaną obywatelami Ukrainy, jeżeli obywatelstwo Ukrainy będzie gwarantować pewne przewagi w stosunkach z Unią Europejską. To stanie się tak samo bladością dla mieszkających na Wschodzie i Południu Ukrainy, jak to już jest dla mieszkańców Ukrainy Zachodniej"³³.

³⁰ J. Andrukhovych, "Shukajuchy Dreamland", "Критика", 2005, Nr 1-2, s. 2.

³¹ Cytat za: D. Biłyj, *Chersońszczyzna w wyborach 2004*, "Nowa Ukraina" (Kraków), 2006, Nr. 1, s. 117.

³² A. Portnov, *Svoboda i vybir na Donbasi*, "Критика", 2005, Nr. 3, s. 2.

³³ Belkovskij Stanislav. Wywiad dla "Radio Wolna Europa" "Ukrajina maje zrozumity, shcho vona je, persh nizh evrointegruvatysia", w: <http://proeuropa.info/news/?id=2941> (2005.04.13).

Psycholog Ołeksandr Lach, przypominając po raz kolejny o czynniku “odurmanienia” mieszkańców “biało-niebieskiej Ukrainy” za pomocą mediów, w tym szczególnie rosyjskich, podkreśla, *“iż właśnie one spowodowały pojawienie w tamtych warunkach w świadomości ludzi kognitywnego dysonansu - podział pomiędzy przekonaniami i wskaźnikami wartości z jednej strony, a rzeczywistością (w tym momencie iluzoryczną). Stan taki charakteryzuje się niepokojem, agresywnością, przygnębieniem psychicznym. W tej perspektywie, “swój” kandydat jawi się jako jedyna nadzieja na świetlaną przyszłość, a deklarowana przez niego stabilność, jako cel główny, przekształca się w pewność w dniu jutrzejszym”*³⁴. Oprócz tego, po 21 listopada “wschodniacy” zrozumieli, że są w mniejszości i w opozycji wobec innych regionów, czego wcześniej nie dostrzegali. *“Rewolta Donbasu, Taurii i Noworosji stała się frondą przeciwko przewadze tych prowincji, które uświadamiają sobie swoją niepożądaną i nieuzasadnioną nawet dla samych siebie odrębność”*, - pisze M. Minakow³⁵.

Można powiedzieć, iż dość udanym wynalazkiem obozu Janukowycza, który mógł zadziałać jedynie na terenach południowo-wschodnich, i tym właśnie zdobyć dla niego przewagę, było stawianie na regionalizm. Tenże czynnik zdyskredytował ówczesnego premiera w skali całego państwa. *“Z nastrojów masowych projuszczenkowców świadomość indywidualna czerpała takie wartości jak jedność narodowa i godność, i utożsamiała się z ukraińskim patriotyzmem. A świadomość człowieka “biało-niebieskiego” określała go jako “donieckiego” albo “krymskiego” i wymagała “nie kłękać, nie ustępować obcym, nie zdradzać swoich”*³⁶. Można by powiedzieć, iż dość dziwnym jest zarzucanie przewodniczącemu Partii Regionów takie podejście, ale jakby w tym przypadku powiedzieli w Odessie, “regionalizm regionalizmowi nie równy”. “Donieccy” obrzydzili swoją wszechobecnością i bezpardonowym zachowywaniem się nie tylko kijowianom, jak mogłoby wydawać się tym ostatnim, ale także “krymskim” czy “chersońskim”, którym Janukowycz nie kojarzył się z ich małą ojczyzną ani nawet nie z Ukrainą, ale z Donbasem, który, jak głoszą jego przywódcy, “próżność nie goni”. Dementij Biłyj z chersońskiego oddziału Komitetu wyborców Ukrainy przywołuje fakt, gdy właśnie pozycja “desantu z Donbasu” w strukturach władz obwodowych doprowadziła do usunięcia kuczumowskiego gubernatora Serhija Dowhania z Partii Chłopów Ukrainy tuż przed wyborami³⁷. A. Portnow przypomina agresywne, ale skuteczne w działaniu hasło wymyślone przez sztab Naszej Ukrainy w Dniepropetrowsku:

³⁴ O. Lakh, *Vybory – 2004. Revolucijna psykhologhija mas jak osnova psykhologhichnoji revoluciji*, w: http://www.universum.org.ua/journal/2004/lah_01.html

³⁵ M. Minakow, *Majdan i fronda*, “Критика”, 2005, Nr 1-2, s. 16-17.

³⁶ O. Lakh, *Vybory – 2004. Revolucijna psykhologhija mas jak osnova psykhologhichnoji revoluciji*, w: http://www.universum.org.ua/journal/2004/lah_01.html

³⁷ D. Biłyj, *Chersońszczyzna w wyborach 2004*, “Nowa Ukraina” (Kraków), 2006, Nr. 1, s.110.

"Zwyciężyliśmy niemieckich – zwyciężymy też donieckich!"³⁸.

Jednak wiadomo, że tak czy inaczej Janukowycz w omawianych regionach zwyciężył, gdyż poważne znaczenie posiadają w nich jeszcze wartości radzieckie, wobec których podświadomy lęk przed "Banderami" i "Amerykanami" zatriumfował. Udanym, z punktu widzenia ogólnej koncepcji Janukowycza oparcia się na elektoracie ze Wschodu (i jak spodziewano się - Kijowa) było wykorzystane przez jego obóz przedstawienie "zachodniaków" jako nacjonalistów (czytaj: faszystów). Mało zrozumiała w naszych czasach nienawiść do "banderów" nadal pełni negatywną rolę czynnika rozbijającego Ukrainę. Co szczególnie rażące – znaczna część potomków przybyszy z Zachodu, którzy trafili na Ukrainę Wielką w tak różnych okolicznościach, jak np. deportacja, albo małżeństwo, żeby nie wyróżniać się z szarej masy przedstawicieli mentalności sowiecko-kołchoźniczej, przejęli ją i wykazują często "zachodniaków" jeszcze większą nieprzychylność, niż rdzenni "wschodniacy".

Studentka z Mikołajowskiego Uniwersytetu im. Piotra Mohyły, Kristina Berdyńskich, ocenia wybór ziomków w taki sposób: *"Ci, którzy głosowali na W. Janukowycza, rzecz jasna, za wszystkie nieszczęścia winią W. Juszczenkę. Jeżeli wyłączyli prąd, albo w domu nie ma wody gorącej, kto jest temu winny? Oczywiście, nowy prezydent. Nikogo nie obchodzi, iż nowy rząd jeszcze nie został powołany, a funkcjonuje, wprawdzie zdymisjonowany, rząd W. Janukowycza, a prezydentem jest, póki co, L. Kuczma. Sporo t. zw. 'marginalów', tzn. tych zwolenników któregoś z kandydatów, którzy zdecydowali się na obojętność polityczną motywując to tym, że ktokolwiek by nie doszedł do władzy, ten i tak będzie za daleko od życia i spraw poszczególnych obywateli. I nawet gdy chodzi o strategii rozwoju, to niewiele zmieni się na lepsze, jeśli się nie pogorszy"*³⁹.

Podobnie charakter gradacji poglądów politycznych "wschodniaków" ocenia Myrośław Popowycz: *"Wschód i Południe Ukrainy motywują swe polityczne zachowanie nie tak prosto, jak by się to pozornie wydawało. Raczej może to być pewna indyferentność i brak apetytu na demokrację, związanego, moim zdaniem z tym, iż są to przemysłowe rejony Ukrainy, szczególnie zdeformowane w ostatniej dekadzie, gdzie największa liczba ludzi straciła pracę i gdzie brakuje perspektyw na lepsze życie. Większość tych ludzi opiera się na ciasno pojmowanym pragmatyzmie. Nie mówię [tylko - R. K.] o tych, którzy poparli Janukowycza, - tak właśnie, jak gdyby kibicowali drużynie piłkarskiej "Szachtar" na jakimś meczu. Zrozumienia tych motywów brakuje, niestety, właśnie w tych regionach, które decydują o losie państwa"*⁴⁰. Innymi słowy, mentalność "janukowyczowców" przedstawia sobą dobry przykład przewagi

³⁸ A. Portnov, *Svoboda i vybir na Donbasi*, "Критика", 2005, Nr, 3, s. 2.

³⁹ K. Berdynskych, *Chy varto mrijaty, abo pesymistyczna rysa ukrajins'koho kharakteru*, w: www.bo.net.ua/index.php?option=content&task=view&id=832&Itemid=2 - 61k

⁴⁰ M. Popovych, *Wywiad dla BBC "Ukraina v sytutaciji Chekhoslovachchyny-68"*, w: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/5/2045> (05.11.2004).

krótkowzroczności nad widzeniem perspektywicznym, zysku krótkoterminowego nad przyszłym, pokojowym współistnieniem. Takie podejście nazywano na początku lat dziewięćdziesiątych “kielbasianym”.

Paradoksalnie, ta pasywna postawa większości na Południu i na Wschodzie, hartowała świadomość mniejszości pomarańczowej. Sytuacja w Charkowie, opisana przez Ołeha Kocariewa, była charakterystyczna dla wielu ośrodków obwodowych na Południu i Wschodzie: *“Poprzez “równowagę” pęknięcia mityngi w Charkowie były huczniejsze od kijowskich, chociaż kilkakrotnie mniejsze. Pomarańczowi charkowianie musieli uwzględnić, że naprzeciwko nich staną oponenti, których trzeba będzie przekrzyczeć”*⁴¹. *“Naszego miasta nie można poznać, - oceniała wydarzenia w Chersoniu koleżanka ze studiów, - wszyscy kłócą się, - do trolejbusów nie można wejść, żeby nie trafić na dyskusję; powstała prawdziwa sytuacja rewolucyjna”*. Na jednym z forów internetowych, uczestnik z Nowej Kachowki (obw. chersoński) przekonywał: *“Tutaj naprawdę nie jest niebezpiecznie być za Juszczenką: tutaj taksówki jeżdżą jak karawany przez cały dzień: jeden karawan z pomarańczowymi wstążkami, drugi z biało-niebieskimi. Drzewa co trzy godziny “przebierają”*”⁴². Wspomniana już studentka Uniwersytetu im. Piotra Mohyły odpowiadając oponentom wyraziła przekonanie, że *“możliwe, że mój stan materialny nie obchodzi nikogo oprócz mnie osobiście. Możliwe, że za dziesięciolecie odczują jakościowe zmiany w społeczeństwie ukraińskim. Ale na pewno możliwość swobodnej wypowiedzi, konfrontacji słownej, nie zgadzania się, nie jest minusem. Nikt nie zmusi mnie, bym nie życzyła swemu krajowi lepszego losu, ja po prostu odmawiam wiary w coś złego”*⁴³.

U schyłku Pomarańczowej Rewolucji pewność siebie juszczenkowców wzrastała, a biało-niebieskich przekształcała się w bezsilną furję. Po burzliwych wydarzeniach listopada-stycznia 2004/2005, bardziej świadomi zwolennicy Janukowycza, w ślad za swoim liderem zaczęli przymierzać się do roli opozycji i przywdziewać aureole niewinności. Pojawia się problem, czy pojęcie partii Janukowycza jako opozycji ma odniesienie tylko wobec polityków, czy też również wobec ich wyborców, którzy ze zwolenników bliskiej współpracy z Rosją stal się euroentuzjastami. Twierdzą, że w zbliżeniu z Unią Europejską osiągnęliby więcej, niż Juszczenko. Cześć wypowiedzi, które przytoczę za chwilę, ciężko byłoby zaklasyfikować, gdyby nie charakterystyczne dla rosyjskojęzycznych błędy językowe. Retorykę w podobnym stylu stosowali przed i w czasie rewolucji “pomarańczowi”, po jej zaś zakończeniu zaś – “biało-niebiescy”.

Otóż rozmyślenia “biało-niebieskiego” człowieka z Południa: *“...coś nie widzę, żeby Juszczenko “stopniowo wykonywał swój program”*. *Nie, on nie*

⁴¹ O. Kocariev, *Iz zhyttia blyz'koskhidnykh pomaranchiv*, “Критика”, 2004, Nr 12, s. 4.

⁴² <http://www.tartak.com.ua/gbook/view.php?page=83>

⁴³ K. Berdynskych, *Chy varto mrijaty, abo pesymistychna rysa ukrajins'koho kharakteru*, w: www.bo.net.ua/index.php?option=content&task=view&id=832&Itemid=2 - 61k

będzie myśleć o tym, żeby wzrastał poziom gospodarki, on teraz rozpocznie swoje represje i inne działania przestępcze. Ja właśnie dotąd nie zrozumiałem, jak mu się udało ukraść zapasy złota i waluty Banku Narodowego. Za to, myślę, że trzeba będzie jeszcze zapłacić. Dlatego jestem zupełnie przekonany, że Juszczenko - to zwycięstwo Stanów Zjednoczonych, a Janukowycz mógłby zrobić Ukrainę niepodległą od kogokolwiek. Razem z Janukowyczem Ukraina wybrała by europejską, samodzielną drogę, a nie tą kryminalną, którą mamy dzisiaj”⁴⁴.

Jednak, niewątpliwie można zauważyć tendencję spadkową liczby zwolenników Janukowycza, zwłaszcza w regionach południowych, pomimo pewnych niepowodzeń nowej władzy. Odbywa się to nie zawsze drogą bezpośredniej zmiany preferencji, ale też wskutek liberalizacji mediów i przejścia do charakterystycznej dla ludzi postsowieckich śpiączki społecznej.

Jak i dlaczego głosowała chersońska Ellada

Autorem tego wyrazu jest tarnopolanin, Rostysław Kramar, który z zachwyceniem mówił mi o wyniku wyborów na Chersońszczyźnie i na Południu ogólnie. Rezultaty wyborów 2004 r. pokazały wielu nową konfigurację sił na Ukrainie i zwróciły uwagę na teren, o którym ostatnio, wg trafnego postrzeżenia M. Minakowa, mówić było "niezręcznie". Jeżeli do tego momentu jeszcze używałem słów Wschód i Południe razem, to dalej już poświęcimy uwagę różnicom pomiędzy tymi dwoma regionami Ukrainy. Na ogół dziwi sytuacja, gdy badacze problemu w ślad za utożsamieniem rezultatów konkretnego wyboru z psychologią kolektywną mieszkańców Wschodu i Południa (co samo w sobie jest już niedopuszczalne – ze względu na uogólnienia), próbują wyjaśniać tą psychologię na przykładzie jednego z regionów.

I tak, spotykamy u Andruchowycza wyrażenie "przemysłowo-proletariackie Południe i Wschód Ukrainy"⁴⁵. Jeżeli nawet można znaleźć na Południu ten przemysł, to jest jej o wiele mniej, niż na Zachodniej Ukrainie, gdzie Galicjanie tradycyjnie narzekają, że region ten to surowcowa baza dla całej Ukrainy. Albo też Myrosław Popowycz, przypominając, iż właśnie Ukraina Wschodnia (w szerokim pojęciu) "najczęściej rozstrzyga o losach decyzji poziomu państwowego, co wynika z faktu największego zaludnienia właśnie na Południu i Wschodzie"⁴⁶. Jeżeli w odniesieniu do Wschodu, a mianowicie do regionu Zagłębia Donieckiego, który przecina z północnego zachodu na południowy wschód obwody dnepropetrowski, doniecki i ługański (ostatni bez swojej strefy stepowej, odnoszącej się historycznie do Słobożańszczyzny) powyższa informacja jest prawdziwa, to w stosunku do Południa już nie. Poza centrami obwodowymi na czele z Odessą, w regionie

⁴⁴ <http://www.uaportal.com/Forum/f9/t96426/LIST/>

⁴⁵ J. Andruchovych, "Shukajuchy Dreamland", "Критика", 2005, Nr 1-2, s. 2.

⁴⁶ M. Popovych, Wywiad dla BBC "Ukraina v sytutaciji Chekhoslovachchyny-68", w: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/5/2045> (05.11.2004).

brakuje dużych miast. Na Chersonszczyźnie drugie co do wielkości miasto po Chersoniu – Nowa Kachowka liczy 100 tys. mieszkańców. W obwodzie mikołajewskim i takiego znaleźć trudno. Odległości pomiędzy wsiami wynoszą od kilku do kilkunastu kilometrów.

Ten trochę naiwny ekskurs geograficzny robię nie dlatego, żeby zmusić intelektualistów do częstszego przyglądania się mapie Ukrainy, ale też dlatego, że w ślad za niewielkimi grzeszkami geograficznymi następują również historyczne. Na przykład, odnosi się to do kwestii rozwoju osadnictwa i gospodarki Południa oraz Wschodu, które, moim zdaniem, przebiegało w odmienny sposób, tak, że można wyszukać więcej różnic, niż podobieństw, pomimo prób wielu badaczy, chcących wykreować jednolitość tych “Dzikich Pól” i przeciwstawić ją innej, “autentycznej Ukrainie”. Według mnie, różnica jest oczywista. Wschód (głównie chodzi o region Donbasu) kształtowany był poprzez czynnik wielkoprzemysłowy i (przypomnijmy sobie tylko historię samego Doniecka, w początku Juzówki, - osiedla robotniczego wokół przedsiębiorstwa hutniczego założonego przez angielskiego bogacza Juza). Południe wyrosło dzięki rozwojowi handlu nad Morzem Czarnym. I jeżeli już tylko same warunki pracy w kopalniach i hutach uniemożliwiały rozwój swobodnej jednostki, poczucia własnego “ja”, to handel z zasady promował stosunek równości i wzajemny szacunek.

Andrij Portnow wspominając fragmenty książki amerykańskiego badacza Giroaki Kuromia “Wolność i terror w Donbasie”, wskazuje, iż *“naturalne warunki stepu, pomnożone na bezlitosną eksploatację robotników, brak minimalnej socjalno-kulturowej infrastruktury i przy tym - otwartość kopalń na przyjęcie wszystkich uciekinierów, bez żadnego sprawdzenia ich przeszłości, a także specyfika pracy górniczej (pod ziemią niemożliwa jest stała kontrola wszystkich pracujących) wytworzyły właśnie ogólny klimat”*⁴⁷. Decydującymi w tamtym “klimacie” była brutalna wolność i wszech-pozwolenie. Podobną historię przeżywa dotąd Dolny Śląsk w Polsce, gdzie po deportacji Niemców nowoprzybyli osadnicy nie traktowali poważnie ani swego pobytu, ani pracy. Dlatego problemy z bezrobociem, alkoholizmem, przestępczością pozostają do dziś aktualne w tym regionie.

Wracając do Południa ukraińskiego, zauważmy, że jego wielonarodowościowy charakter skutkował zarówno tolerancją wobec innych, jak też odmiennym systemem wartości, u podstaw którego legły stosunki gospodarczo-rynkowe, jak też osobista wolność każdego. Element ukraiński odegrał w tym procesie rolę kluczową, w odróżnieniu od Donbasu, gdzie żywioł rosyjski prawie dorównywał ukraińskiemu⁴⁸. Odpowiadając od razu na możliwe zarzuty co do wielonarodowości Donbasu, proponuję dla przykładu porównać Odessę i

⁴⁷ A. Portnov, *Svoboda i vybir na Donbasi*, “Критика”, 2005, Nr, 3, s. 2.

⁴⁸ R. Kabachij, *“Tavrijs’ke pereveslo” – Pivden’ Ukrainy – velyke pole dlia nacionalnoho pidjomu*, “Політика і Культура”, 2003, Nr 44. s. 26-27.

Mariupol. W Odessie, pomijając wyniszczenie elementu żydowskiego, oraz sowieckie plany dotyczące asymilacji Rumunów i Mołdawian, możemy jeszcze odczuć specyficzność mentalności i gwary tego nadmorskiego miasta. Natomiast w Mariupolu pomimo jego sławy stolicy ukraińskich Greków, ciężko jest usłyszeć inny język niż kolonialny wariant rosyjskiego. Huta “Azowstal” dopełnia całość obrazku.

W tejże Odessie pojęcie o dyskusji i pluralizmie opinii, mieszkańcy miasta wysysają razem z mlekiem matki. Dlatego jeżeli ktoś i napisał przy dworcu głównym “powitanie” w stylu “Rudzi [pomarańczowi – R.K.], won z Odessy!”, to tylko z powodu wewnętrznych pobudek musiałby się znaleźć człowiek, który nie pogodziłby się z tym hasłem. A wiemy, iż znalazło się takich około jednej trzeciej mieszkańców. I chociaż niewątpliwie wspólną cechą w dyskusji odesytów i donczan jest bezapelacyjny ton obu typów mentalnościowych, to nawet tutaj wydaje się, iż odesyci przynajmniej chcą wysłuchać argumentów strony przeciwnej (oczywiście ze względów merkantylnych), co zaś tyczy się mieszkańców Donbasu, uosobieniem których stała się tego nie chcący Ludmila Janukowycz, mamy poważne wątpliwości.

Jeszcze jednym punktem wspólnym Południa i Wschodu jest rzekoma, totalna rosyjskojęzyczność wymienionych regionów. Prof. Stepan Wowkanycz odnosi to przekonanie do grupy czynników, które sprzyjały zazombowaniu “biało-niebieskich”: *“Zaczynając od przedszkola i szkoły, gdzie przekonywano, iż kultura rosyjska, środki przekazu, literatura – są wyższego gatunku; iż elitę nacji świat może poznać tylko w “wielkim języku rosyjskim”; iż bez “starszego brata” nie może być mowy o Ukrainie; iż Południe i Wschód rozumie prezydenta albo kandydata na prezydenta tylko w języku rosyjskim, chociaż spis ludności świadczy, że w każdym obwodzie Ukrainy jesteśmy jeszcze w większości”*⁴⁹. Jednak ta większość, jak wiadomo, nie jest tak jednoznaczna.

Po pierwsze, Pomarańczowa Rewolucja pokazała, iż czynnik ten nie odegrał decydującej roli w wyborach. A. Portnow nazywa “przynajmniej niepoprawnym skojarzenie “prorosyjskości” z niedostatecznym poziomem świadomości narodowej na tamtych terenach”⁵⁰. Po drugie, jeśli spojrzeć głębiej, okaże się, iż zaczynając od szeregu miasteczek średniej wielkości, na Południu przeważa mieszanka gwarowa ukraińsko-rosyjska (tzw. “surżyk”); a we wsiach – czysty język ukraiński. Rdzeń dzisiejszej ludności Chersońszczyzny w wieku XIX stworzyli przesiedleńcy z Połtawszczyzny, Kijowszczyzny i Czernihowszczyzny. Nawet we wsiach, założonych przez Rosjan, dominuje teraz południowy wariant języka ukraińskiego, który został zakwalifikowany przez chersońskiego badacza Wołodymyra Demczenkę jako kojne - język nowo zaludnionego regionu, powstały przy pomocy kilku czynników.

⁴⁹ S. Vovkanych, *Dyva “postintelektocydnoji” Ukrainy: chy lyshe pomaranchevi?* “Львівська газета”, 2005, Nr 3, s. 10.

⁵⁰ A. Portnov, *Svoboda i vybir na Donbasi*, “Критика”, 2005, Nr 3, s. 2.

W czasach radzieckich władza przeprowadzała wielkie przesiedlenia ludności ukraińskiej, co wbrew zamiarom spowodowało rozpowszechnienie ukraińskiej tradycji, języka i idei politycznych. Na przykład, do wsi założonej przez Rosjan na północy obwodu chersońskiego – Diemidówki, w latach 50. deportowano całą wieś z Karpat - za związki z UPA. Teraz po rosyjsku mówią tam tylko stare kobiety, które zwracają uwagę badaczy z chersońskiej katedry filologii rosyjskiej. Wieś Zmijówka nad Dnieprem niegdyś była zamieszkała przez Szwedów i Niemców. Po tym, jak władza radziecka deportowała ich do Kazachstanu jako Volksdeutsche, przywieziono tutaj Bojków (grupę etnograficzną Ukraińców) z terytorium dzisiejszej Polski. Wybudowali oni, obok działającego nadal zboru protestanckiego cerkiew prawosławną Patriarchatu Kijowskiego i... cerkiew greko-katolicką. Nietrudno się domyśleć, na kogo głosowała ta wieś.

Chociaż mówimy o drugorzędności znaczenia językowego czynnika dla wyników wyborów 2004 r., karta ta wykorzystywana była częściej i to w pewnym sensie oddziaływało na świadomość posiadaczy tego czy innego języka. Dało to sukces siłom narodowo-demokratycznym, ponieważ wieś ukraińskojęzyczna, będąc bardziej konserwatywną, zagłosowała w większości na Juszczenkę. Dominik Arel stwierdza, że jeżeli w okresie pomiędzy turami wyborów były jakiegokolwiek poważne zmiany na Południu i na Wschodzie, to właśnie w środowiskach wiejskich⁵¹. Chociaż ludność południowych wsi jest relatywnie nieliczna, to właśnie ona, zdaniem badaczy chersońskich, przyczyniła się do zwycięstwa Juszczenki w 186 okręgu wyborczym, do którego wchodził biłozerski rejon wiejski i jeden z rejonów Chersonia⁵². Ze względu na podział na okręgi mamy do czynienia z jedyną pomarańczową enklawą w biało-niebieskim mateczniku Janukowycza. A jeżeli zerknąć na podział wg rejonów, to kolor pomarańczowy przeważa też w hołoprystańskim i innych rejonach Chersońszczyzny.

Po pierwszej turze wyborów przebieg rywalizacji na terenie obwodu chersońskiego zostały zwrócone poglądy tak opozycji, jak i władz w Kijowie. Według informacji aktywistów koalicji organizacji społecznych O Wolny Wybór Obywatelski przedstawiciele miejscowej administracji prowadzili rozmowy z sołtysami wsi rejonu curupyńskiego (dziś oleszkowski), biłozerskiego i hołoprystańskiego prowadzili rozmowy o możliwych trudnościach w otrzymaniu świadczeń socjalnych oraz innych utrudnieniach w przypadku, jeśli mieszkańcy wsi zagłosują w drugiej turze na kandydata opozycji⁵³. Podczas drugiej tury najczęściej nadużyć było zanotowano właśnie w

⁵¹ D. Arel, *Paradoksy pomaranchevoji revoluciji*, “Критика”, 2005, Nr 4, s. 12.

⁵² М. Homaniuk, *Etnopolitychna sytuacija w Khersons'kij oblasti*, w: “Pivden’ Ukrainy: stan i perspektywy rozvytku suspil’no-politychnykh i suspil’no-ekonomichnykh procesiv pisl’a Pomaranchevoji revoluciji. Mat. konf. (Odessa, 18.05.2005): W druku.

⁵³ Dementij Biłyj, *Chersońszczyzna w wyborach 2004*, “Nowa Ukraina” (Kraków), 2006, Nr. 1, s.112.

rejonach, gdzie wygrał poprzednio Juszczenko (oprócz wymienionych także Skadowśk): licznymi były grupy ludzi głosujące z zaświadczeniami z innych regionów Ukrainy⁵⁴ (tzw. metod "karuzeli").

Fenomen rejonu białozerskiego i innych sąsiadujących wyjaśnia się wielką ilością nastawionych prorynkowo mieszkańców, którzy trudnią się ogrodnictwem i zbywają swoją produkcję w pobliskich miastach. Innym czynnikiem jest to, iż wśród zamieszkujących ten teren jest dużo przesiedleńców z zachodnich obwodów Ukrainy. W Chersoniu i w przyległym obwodzie w taki właśnie sposób przecięły się obszary dominacji obu głównych lingwo-etnicznych grup Ukrainy⁵⁵. Tak czy inaczej, język i przekonania narodowe skłoniły znaczną część dzisiejszej ludności Południa do przeciwstawienia się kandydatowi prorosyjskiemu i zagłosowania na W. Juszczenkę. Po raz pierwszy, wg słów D. Arela, tendencje nacjonalistyczne (w sensie: patriotyczne) odegrały rolę prodemokratyczną, i zdobyły dla Juszczenki dodatkowe głosy. *"To, że Ukraina teraz zmierza ku społeczeństwu otwartemu, w znacznej mierze zawdzięcza sile jej nacjonalizmu"*⁵⁶. Jednakże ten poziom "nacjonalizmu" nie jest uderzającym, jak można było by domysleć. Dla przykładu, obwód chersoński w wyborach parlamentarnych 2002 roku, wg trafnego spostrzeżenia Dementija Biłego, głosował na te partie, które przekroczyły próg wyborczy na Ukrainie w całości. Takich "średniostatystycznych" obwodów naliczono tylko sześć: chmielnicki, żytomierski, kijowski (bez Kijowa), czerkaski, kirowogradzki i chersoński⁵⁷.

Przedpomarańczowy Chersoń na styku tysiącleci przedstawiał sobą interesujące zjawisko z punktu widzenia badaczy procesów narodotwórczych. Większość drukowanych środków przekazu zachowało dwujęzyczność, co w warunkach Południa od zewnątrz może budzić zdziwienie, skoro wszystkie kijowskie gazety, wychodzące w języku rosyjskim i ukraińskim, a nawet po angielsku ("Deń", "Dzerkało tyżnia"), na Południe były przesyłane tylko w wersjach nieukraińskich. Niektóre z wydań chersońskich zachowały pewną niezależność i były ostoją opozycji: "WiK. Czas. Podiji. Liudy" (wydanie Partii Kontroli Obywatelskiej), "Whoru" (wydanie Sojuszu Dziennikarzy Chersońszczyzny), i in. Miejscowa państwowa kompania radiowo-telewizyjna "Skifia", idąc z duchem czasu, założyła filialną stację radiową "Tauria", na której wzorowały się też inne stacje. Przewodniczącym obwodowej stacji jest absolwent dziennikarstwa lwowskiego uniwersytetu Witalij Dołyna. Jeśli chodzi o pewną niezależność mediów, to władza miejscowa nie była na tyle silna, żeby podjąć decyzję o ich rozwiązaniu. Walczyła natomiast z nimi

⁵⁴ Ibidem, s. 114.

⁵⁵ M. Homaniuk, *Etnopolitychna sytuacija w Khersons'kij oblasti*, w: "Pivden' Ukrainy: stan i perspektywy rozvytku suspil'no-politychnykh i suspil'no-ekonomichnykh procesiv pisl'a Pomaranchevoji revoluciji. Mat. konf. (Odessa, 18.05.2005): W druku.

⁵⁶ D. Arel', *Paradoksy pomaranchevoji revoluciji*, "Критика", 2005, Nr 4, s. 12.

⁵⁷ Dementij Biłyj, *Chersońszczyzna w wyborach 2004*, "Nowa Ukraina" (Kraków), 2006, Nr. 1, s. 100.

poprzez własne, dotowane wydawnictwa “Wisnyk chersoński” (w jęz. ukr.) i “Gorożanin” (w jęz. ros.).

Interesująca sytuacja powstała w systemie edukacyjnym Chersońszczyzny. W dwóch Uniwersytetach - Technicznym i Państwowym - dość silne były tendencje proeuropejskie, chociaż w rektoratach urzędowały zaufane osoby Janukowycza. W Uniwersytecie Technicznym od kilku lat działa filia Rady Atlantyckiej Ukrainy, a Państwowy Uniwersytet (były Pedagogiczny) stał się awangardą akcji protestacyjnych w mieście. Z Uniwersytetem związany jest też znany na Ukrainie przypadek w przededniu Rewolucji Pomarańczowej, gdy studentka historii Lubow Jeriomiczewa, jednocześnie przewodnicząca młodzieżówki “Proswity” w Chersoniu i aktywistka “Pory” złożyła pozew do sądu przeciwko ówczesnemu przewodniczącemu administracji obwodowej Serhijowi Dowhaniowi za agitację na rzecz jednego z kandydatów (Janukowycza) w Państwowym Uniwersytecie⁵⁸.

Warto wspomnieć też o kilku średnich szkołach działających w Chersoniu. Dwie konkurujące ze sobą szkoły prywatne - rosyjskojęzyczna Szkoła Pracy Humanistycznej (skrót Sz.G.T.) i ukraińskojęzyczne Chersońskie Kolegium im. Jewhena Małaniuka stanęły w czasie rewolucji po jednej stronie - pomarańczowej. Trzecią szkołą jest jedyne w swym rodzaju na Ukrainie Liceum Obwodowe dla młodzieży ze wsi. Celem Liceum jest przygotowanie do studiów wyższych ukraińskojęzycznych dzieci na kierunkach pedagogicznym i rolniczym. W ciągu kilkunastu lat swego istnienia Liceum wykształciło setki młodych patriotów Ukrainy.

Z perspektywy Kijowa, Chersońszczyzna stanowiła tak nieznaczny margines, że nie wydawała się specjalnie niebezpieczna. Obwód należy do tych 10 regionów, gdzie liczba wyborców wynosi od 0,7% całokształtu pola wyborczego Ukrainy do 2,6%. Jednakże niebezpieczeństwo pojawienia na mapie nowego ośrodka opozycyjności spawilo wywołanie niektórych prewentywnych działań na rzecz osłabienia przynajmniej pozorów przewagi opozycjonistów (w okręgach mażorytarnych przez długi okres zwyciężyli kandydaci Partii Socjalistycznej – Stanisława Nikołajenki, Wołodymyra Fiałkowskiego, Ołeksandra Jeljaszkiewycza i niezrzeszonego Serhija Kyryczenki). Dlatego kilkurazowo na Chersońszczyźnie probowano zmieniać obrysy okręgów wyborczych, próbując “zrównoważyć” “nacionalistów” ze wsi “komuchami” z miasta, albo do progresywnych wiejskich rejonów “dowiesić” regresywne, albo zmienić centr okręgu w celu kształtowania nowej drużyny wyborczej, bardziej ulegającej wobec władz⁵⁹. Tak się stało i w roku 2004.

Elektorat Juszczenki na Południu okazał się o wiele dynamiczniejszy i aktywniejszy, niż pasywna projanukowiczowska “poddzierzka”. Już w

⁵⁸ <http://kuchmizm.info/weblog/archives/000549.html> - 19k

⁵⁹ Dementij Biłyj, Chersońszczyzna w wyborach 2004, “Nowa Ukraina” (Kraków), 2006, Nr. 1, s.106-107.

pierwszych dniach manifestacji w Chersoniu gromadziło się ok. 2 tys. zwolenników Juszczenki (22-23 listopada), w Odessie 5 tys.⁶⁰, gdy wspierających Janukowycza w czasach frondy 16 stycznia zebrało się w Chersoniu ok. 300 osób⁶¹. Jeden z mieszkańców Zaporozża wyraził na forum własne, urastające do zachwyty, zdziwienie: "Zaporoże naprawdę przez 2 tygodnie było pomarańczowe. Nie oczekiwałem nawet takiego zrywu"⁶². Otwarte afiszowanie własnych sympatii rozbudziło świadomość narodową wielu mieszkańców południowo-wschodniego regionu. Zdaniem Dementija Biłego, głównym sukcesem Juszczenki było przyciągnięcie na swoją stronę kilku znaczących przedstawicieli władz lokalnych, studentów, kół biznesowych i, co niemałoważne – kilku wpływowych mediów w regionie⁶³.

Jeden z obserwatorów z Polski, przedstawiciel mniejszości ukraińskiej w tym państwie, publicysta Piotr Andrusieczko, który odwiedził Donieck, Kijów i Zaporozże w czasie wyborów, jest przekonany, iż w żadnym razie nie można prowadzić rozmowy o tym podziale Ukrainy, który przedstawia wynik głosowania według obwodów. Nieprzyjemnie raził go tylko Donieck, natomiast w jego opowieści o Zaporozżu obecny jest zachwyt wobec pracowników komisji w lokalach wyborczych, jak też okręgowych, którzy nie pozwalali na fałszowanie wyborów. Jego zdaniem, tylko Donbas jest porażony sowieckim nihilizmem na tyle, że potrzebuje niezwłocznego leczenia⁶⁴.

Dlatego, skoro Dominik Arel włącza do regionu "buforu" "malutki" Chersoń, warto zaliczyć do tego buforu również wszystkie obwody Ukrainy Południowej. Obwody Północnego Nadczarnomorza (oprócz Krymu) są mentalnościowo podobne, i należy się spodziewać, że ta niewielka różnica, która zaistniała między nimi w czasie głosowania, niedługo się zatrze, na co już wskazują sondaże. Arel uważa, że region chersoński w tych wyborach spełnił rolę tego bufora, którym podczas wyborów w 1994 roku było Prawobrzeże⁶⁵, gdy "prozachodni" Krawczuk i "prorosyjski" Kuczma walczyli o głosy mieszkańców Czerkas, Winnicy i Kirowogradu. Dziś na pierwszy plan wyszły obwody południowe. Tutaj przyznaje racje O. Lachowi, który twierdzi, że Rewolucja Pomarańczowa była też skutkiem przewrotu w świadomości społecznej i nie nosiła wyrazistego zabarwienia socjalnego⁶⁶. Zgadza się również z Dementijem Biłym, który stwierdza: "walka o Chersoń" nie była walką o wygraną Juszczenki, a tylko o zmniejszenie poziomu fałszerstw,

⁶⁰ *Pomarancheva rewolucija: den' druhyj*, "Львівська газета", 2004, Nr 216, s. 1-2.

⁶¹ <http://hotline.net.ua/content/view/10784/37/>

⁶² <http://misto.ridne.net/thread-3367.html>

⁶³ Dementij Biłyj, *Chersońszczyzna w wyborach 2004*, "Nowa Ukraina" (Kraków), 2006, Nr. 1, s. 116.

⁶⁴ R. Kabachij, *Pomarancheva rewolucija: sprobny naukovoho osmyslennia v Zelenij Hori*, "Наше слово", 2005, Nr 21, s. 4-5.

⁶⁵ Arel', *Paradoksy pomaranchevoji rewoluciji*, "Критика", 2005, Nr 4, s. 12.

⁶⁶ O. Lakh, *Vybory – 2004. Rewolucijna psykholohija mas jak osnova psykholohichnoji rewoluciji*, w: http://www.universum.org.ua/journal/2004/lah_01.html

ocenianych w regionie na 2,3%⁶⁷. W trzeciej turze w obwodzie odnotowano o 16 tys. głosów mniej, - chyba, się udało.

Źródła i literatura:

1. J. Andrukhovych, *“Shukajuchy Dreamland”*, “Критика”, 2005, Nr 1-2, s. 2.
2. D. Arel, *Paradoksy pomaranchevoji revoluciji*, “Критика”, 2005, Nr 4, s. 12.
3. Belkovskij Stanislav. *Wywiad dla “Radio Wolna Europa” “Ukrajina maje zrozumity, shcho vona je, persh nizh evrointegruvatysia”*, w: <http://proeuropa.info/news/?id=2941> (2005.04.13).
4. K. Berdysnych, *Chy varto mriyaty, abo pesymistychna rysa ukrajins'koho kharakteru*, w: www.bo.net.ua/index.php?option=content&task=view&id=832&Itemid=2 - 61k
5. D. Biłyj, *Chersońszczyzna w wyborach 2004*, “Nowa Ukraina” (Kraków), 2006, Nr. 1, s. 99-119.
6. M. Homaniuk, *Etnopolitychna sytuacija w Khersons'kij oblasti*, w: “Pivden' Ukrainy: stan i perspektywy rozvytku suspil'no-politychnykh i suspil'no-ekonomichnykh procesiv pisl'a Pomaranchevoji revoluciji. Mat. konf. (Odessa, 18.05.2005): W druku.
7. R. Kabachij, *Pomarancheva revolucija: sprobny naukovoho osmyslennia v Zelenij Hori*, “Наше слово”, 2005, Nr 21, s. 4-5.
8. R. Kabachij, *“Tavrijs'ke pereveslo” – Pivden' Ukrainy – velyke pole dlia nacionalnoho pidjomu*, “Політика і Культура”, 2003, Nr 44, s. 26-27.
9. R. Kabachij, *Chym vidrizniajut'sia Poliaky vid Ukrajinciv?* w: www.politics.kherson.ua/?po=doc&doc_topic=824&lang=ukr&menu_id=848&id=1515 - 37k
10. O. Kocarijev, *Iz zhyttia blyz'koskhidnykh pomaranchiv*, “Критика”, 2004, Nr 12, s. 4.
11. O. Lakh, *Vybory – 2004. Revolucijna psykholohija mas jak osnova psykholohichnoji revoluciji*, w: http://www.universum.org.ua/journal/2004/lah_01.html
12. M. Minakov, *Majdan i fronda*, “Критика”, 2005, Nr 1-2, s. 16-17.
13. *Pomarancheva revolucija: den' druhyj*, “Львівська газета”, 2004, Nr 216, s. 1-2.
14. M. Popovych, *Wywiad dla BBC “Ukrajina v sytutaciji Chekhoslovachchyny-68”*, w: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/5/2045> (05.11.2004).
15. *Pora ukrajins'koho vyboru: mich revolucijeju i reformoju. Meterijaly “kruhloho stolu” v redakciji chasopysu “Krytyka” 8 hrudnia 2004 roku*, “Критика”, 2004, Nr 12, s. 3-8.
16. A. Portnov, *Svoboda i vybir na Donbasi*, “Критика”, 2005, Nr, 3, s. 2.
17. S. Vovkanych, *Dyva “postintelektocydnoji” Ukrainy: chy lyshe pomaranchevi?* “Львівська газета”, 2005, Nr 3, s. 10.
18. J. Kumoch, *Nasi sasiedzi*, “Przekrój”, 2004, Nr 49, s. 14-15.
19. J. Kumoch, *Widmo podziału*, “Przekrój”, 2004, Nr 49, s. 12-13.

⁶⁷ Dementij Biłyj, *Chersońszczyzna w wyborach 2004*, “Nowa Ukraina” (Kraków), 2006, Nr. 1, s. 117.

Rustis Kamuntavičius

LITHUANIAN STATE AND NATION IN THE LITHUANIAN HISTORIOGRAPHY OF THE 20TH CENTURY

Not only countries and nations, but also each generation, each historical school and each prominent historian rewrites history according to its needs and world-view. The 20th century was extremely turbulent for Lithuanian nation. Two times re-conquered and one time lost independence, as well as, changing geopolitical situation affected transformation of Lithuanian historical memory. Through the last century, Lithuanian survived several fundamental revisions of the past which have not finished yet.

This article aims at the reflection on these changes. It focuses on the most influential texts on history of Lithuania which made great impact on Lithuanian self-awareness and historical memory. These books created national myths that existed intertwining with each other and changing one another through the last hundred years. In the core of these myths was perception of the term *Lithuania*. How Lithuanian and how international this country was, where was it situated, what did it have in common with the Lithuania Republic? Through the 20th century there were many different answers to these questions.

Beginning of the 20th century: Sad history of a peasant nation

Lithuanian historiography was very poor at the beginning of the 20th century. Here, Lithuanian historiography is understood as all texts written in Lithuanian language. Although there were plenty of historians living in Lithuania and writing in Polish, only several of them used Lithuanian language and wrote from national point of view.

One of the most important and best-known Lithuanian-writing historians was Simonas Daukantas (1793-1864). He was the first author who wrote the history of Lithuania in Lithuanian language.⁶⁸ His texts were making huge impact on Lithuanian self-awareness up till the inter-war period.

His main focus, however, was not on the state but on the Lithuanian nation. Therefore, when writing about the history Grand-Duchy of Lithuania, actually, he wrote only about a very small part of it. In reality, it was history of Lithuanian nation. Other peoples – Belarusians, Ukrainians, Russians, etc. – were ignored. Also, history of the territories where these nations lived (that composed more than a half of the total territory of the Grand duchy) was also ignored.

S. Daukantas was a romantic historian. His aim was glorification of the Lithuanian nation. He was searching for all possible data in the archives on Lithuanians past and tried to create a narrative that would describe culture,

⁶⁸ Books on Lithuanian history by S. Daukantas: *Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių* (Lithuanian and Samogitian history), 1822; *Istorija žemaitiška* (History of Samogitia), 1838; *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (Customs of ancient Lithuanians, Aukštaičiai and Samogitians), 1845; *Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (Narration on ancient Lithuanian activities), 1850.

customs, everyday life and politics of the nation. Till the middle of the 20th century Lithuanians were a village nation. More than 90% of them lived in countryside. Therefore, their history, detached from the State, was very poor. In reality, it was history of peasants. Of course, at the beginning, i.e. in the 13th – 14th centuries, these peasants were in the head of forces that formed Grand Duchy of Lithuania, but later they degenerated into a sombre nation without high culture, without cities, without its cultural and political elites... It was romantic but sad history.

Of course, political history of Lithuanian State was not ignored in the times before the First World War. But it was also not a very happy story. Authors understood it very clearly that the statehood of Lithuania started vanishing already in the times of Jogaila (1386-1433). Independent statehood was lost in 1569, when Lublin Union was signed. S. Daukantas has ended history of Lithuanian state with that date and he was not unique in this. Such point of view was spread in almost all texts on Lithuanian history from earliest times till interwar period.

The Interwar period: Great history of a peasant nation

National Lithuanian historiography was created in the Interwar period (1918-1940). It was embodied in the History of Lithuania edited by A. Šapoka.⁶⁹ This book remained the most important source on the history of the country up till mid-1990’s. Its influence on modern Lithuanian mentality is incredibly great.

A. Šapoka described Grand Duchy of Lithuania as a purely Lithuanian state. He wrote about Lithuanian cities and about people who spoke Lithuanian. History of all other territories of the Grand Duchy was almost neglected. Affected by this book, every Lithuanian knew that the Grand Duchy was a huge country which extended from the Baltic till the Black sea. But no one could tell something more about Kiev, Minsk, Smolensk or Luck. Novogrodek – an important political and economic center of the country – has remained completely forgotten in Lithuanian historical memory up till now. Lithuanians knew that huge Belarusian and Ukrainian territories belonged to Lithuania but their history, their people, their symbols always remained unknown. Belarusians and Ukrainians have always been a kind of “gray mass” conquered by Lithuanians. They had no history, no culture and no traditions. It was in sharp contrast to Lithuanian who lived in the same country. There was created an illusion that the Grand Duchy was mostly inhabited and ruled only by people who spoke Lithuanian. Other territories and nations were successful annexations and nothing more.

Lithuanian nationalist historiography liked to stress that after annexation of Slavonic territories Lithuanians used to leave all local laws, administration,

⁶⁹ A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, Kaunas 1936. The book was reprinted in 1990.

elites, and religion unchanged. But, there has been nothing written on how all these things looked like. For a Lithuanian reader there was given no possibility to compare old-Lithuanian culture and way of life with these of the acquired territories. Moreover, it always used to be stressed that our political leaders easily assimilated with the Slavonic people. They used to move to the conquered territories, but they never transported Lithuanian culture there. Usually, they accepted Slavonic religion, customs and language. They did not appreciate Lithuanian culture and it suggests that Lithuanian culture was less developed than the Slavonic one but this topic was not being discussed more carefully. They used to become Slavs and that is why most names of such people were not accepted to the narrative of Lithuanian history. It was known that dozens of members of Gediminid family went to Belarusian, to Ukrainian and to Russian lands to rule, but their later fates were not interesting and not described in popular historical books because they lost their Lithuanian roots.

Another radical step made by A. Šapoka was an attempt to eliminate of Poles from Lithuanian history. There was a state-of-war between Poland and Lithuania in the Interwar period. Poland was the enemy number one for all Lithuanians. Consciously or not, historians tried to write history of their country showing as little as possible influences on Polish culture and politics on Lithuanian history. It was hard to do so, because starting from the 16th century all our cultural and political elites were closely related to Poland. They spoke Polish and spent a lot of time in Poland. Most important Lithuanian cities were inhabited by Poles. As a result, many cultural and social aspects were absent in the book on Lithuanian history. History of cities was described without mentioning its inhabitants. The best example is history of Vilnius. In national Lithuanian historiography its history is history of buildings, institutions and streets, because there had never lived many Lithuanians. In addition, history of our most prominent noble families (Radziwills, Sapieha, Pac, etc.) was also treated very superficially, because they were logged with Polish culture.

There were made several exceptions, of course. First of all, Jonušas Radvila (1612-1655). On the one hand he was a person speaking Polish and leading a way of life common to all elite of Poland-Lithuania. Because of that he did not fit into the frame of national Lithuanian history. But he was a person who led Lithuania towards disruption of union with Poland and establishment of a new one with Sweden (Kėdainiai union, 1655). Of course, this new union did not last long, but it proved that Lithuanians were independent and strong enough to break off with Poles. For a national Lithuanian historiography it was of crucial importance. Other similar persons were, for example, Radvila the Black, Radvila the Red and Kristupas Pacas. They also were rehabilitated because they were fighting for greater independence of Lithuania from Poland. They embodied Lithuanian statehood.

Politically speaking, there were made fundamental revisions of Krėva (1385) and Lublin (1569) unions. Lithuanian historians started arguing that Krėva and Lublin unions did not ruin Lithuanian statehood. After careful examinations of the text of Krėva act, there was made a conclusion that it was not a union. It was a document where Jogaila wrote its promises and only promises, not obligations or something more serious. He promised to join Lithuanian to Poland but it was not put into life. Similar interpretations appear when talking about Lublin union. The act of this union has radically reduced independence of Lithuanian state. But, the historians said, in fact the country preserved most features of a sovereign state – army, money, laws, political leaders, etc. As a result, Lithuanian had never become a part of Polish state.

Compared to the texts of S. Daukantas epoch, interwar Lithuania wrote history of a strong and glorious Lithuanian state. Its chronological timeline was expanded from 1385 till 1795. But, on the other hand, by eliminating Polish-speaking elite, only peasants were left, especially, when writing about times of the 16th - 18th centuries.

Soviet Times: Return to the sad history of a peasant nation

Soviet Lithuanian historiography was very poor and regressive when compared to the interwar period and especially when talking about the times of the Grand Duchy. The largest and the most representative work on Lithuanian past was composed of four volumes and edited by J. Žiugžda.⁷⁰ It was written according all classical soviet ideological clichés focusing on class struggle and on the greatness of Russian nation.

Soviet historians tried to write about the Grand Duchy as a separate body from Poland. On the one hand it was continuation of the interwar tradition; on the other hand, it was good for soviet ideology to keep Lithuanians antagonistic against the Poles. Lithuanians had to be closer to Russians not to Poles. There were new studies, though not revolutionary in their discoveries, published on Krėva and Lublin unions, new accents put on Kėdainiai union.

Antagonism against Poles was also supported by the concept of class struggle. Elite of the Grand Duchy mostly composed from Polish speaking noblemen oppressed peasants i.e. Lithuanians. Lithuanians suffered, had no political power, no access to high culture. The most important enemy of Lithuania of the 16th – 18th centuries, Moscow, could not be depicted from a negative point of view. It was shown as a kind of natural ally of oppressed Polish-Lithuanian nations. Therefore, Lithuanian state was depreciated. Treated as a glorious and great state in the interwar period, Lithuanian state again returned to an amorphous body in a complete shadow of topics on Russia and on class struggle.

After 1990: Great history of a glorious state

⁷⁰ J. Žiugžda, *Lietuvos TSR istorija*, Vilnius, t. 1-4: 1957-1975.

The basics for the modern point of view towards the history of the Grand Duchy were laid in the last decade of the 20th century. Freed from Soviet occupation, Lithuanians started reconstructing their past. It is impossible to indicate one most prominent historian: several of them have great impact on the formation of modern vision of the past. When talking about middle ages, the authority of E. Gudavičius is unquestionable.⁷¹ Early modern period is better represented by Z. Kiaupa and J. Kiaupienė.⁷² But, next to these historians we would always find many other persons. Lithuanian historiography is very complex nowadays.

In the books by S. Daukantas and A. Šapoka the most important object was Lithuanian Nation. After 1990, little by little *Lithuanian Nation* was transformed into *State*. It means that modern Lithuanian historians are studying everything that is related to the Grand Duchy – all nations, all regions, all people not only Lithuania and territories inhabited by Lithuanians. In recent years, there appeared many publications on Lithuanian Jews. They inhabited most of the country's cities since 17th century, but there were almost no studies on them. Next to them, plenty of studies were published on Lithuanian cultural and political elite. Ignored for many decades, now this topic is extremely popular in Lithuania. Dozens of books have appeared on noble families. We could say that our nobles, forgotten for almost 100 years, such as Sapieha or Pac, have returned to the historical memory of Lithuanians. Side by side, histories of cities have been rewritten incorporating non-Lithuanian residents into them.

Finally, next to Poles and Jews, there appeared that the Grand Duchy was also inhabited by Belarusians. These people lived in much larger territories than Lithuanians themselves and actively participated in all spheres of life. It was clearly understood that the Grand Duchy of Lithuania was a common legacy of at least these two nations. This was one the reasons that made Lithuanians in 1991 avoid putting images of the rulers of the Grand Duchy on modern Litas banknotes. It was chosen to depict on the banknotes national leaders from the 19th and 20th centuries, because Lithuanian Republic, in contrast to the Grand Duchy, was a single-nation state.

Compared to the 20th century, history of the Grand Duchy is much more rich, broader and complicated in the books that are being published today. *Lithuania* is already not a peace of territory stretching from Vilnius to Klaipėda and *Lithuanians* are not people who spoke only Lithuanian language. Geographical area became much larger, including all territories of the country, and there are being incorporated into our historical memory other nations that

⁷¹ E. Gudavičius wrote several books. The most important of them could be *Lietuvos istorija iki 1569* (History of Lithuania till 1569), Vilnius 1999. He has written the only really serious Lithuanian history in Russian language published after 1990: *История Литвы, Москва 2005*.

⁷² In English, Z. Kiaupa wrote a very representative book *History of Lithuania*, Vilnius 2002. The most known book by Z. Kiaupa and J. Kiaupienė is *Lietuvos istorija iki 1795 m.* (History of Lithuania till 1795), Vilnius 1995. This book was translated into English and recently into Polish.

lived and acted there. One of the best examples illustrating this transformation is books by T. Venclova. Through the last decade he wrote exceptional studies on multicultural history of Vilnius. These have been the first books in Lithuanian historiography (most of them translated in other languages and easily accessible in Poland), where Poles, Belarusians, Jews and Lithuanians are described as living, acting and working together.

Minsk belonged to Lithuania much longer than Klaipėda. Why should Lithuanians forget it and erase from their historical memory? Lithuania was a complicated multinational country, exceptional in Europe. The question is what is the sense of ignoring this uniqueness? Finally, when talking about A. Mickiewicz, Cz. Miłosz or J. Giedroyc everybody knows that they wrote in Polish, but they were born and formed in the territories of the former Grand Duchy and there are plenty of motives and ideas on their fatherland in their oeuvres.

As already mentioned, since the interwar period Lithuanians have always tried to show that the Grand Duchy was an equal partner to Poland. This tendency is also very visible after 1990. In 2002, a group of the most prominent Lithuanian historians published collection of articles (edited by J. Kiaupienė),⁷³ where *Krėva Union* was negated. From now on, it was written in the book, there must have been used phrase *Krėva Act*, not *Krėva Union*. This had to end all attempts of historians to start the common Polish-Lithuanian history from 1385. Jogaila ruled two countries, but there was no union between them.

Concerning Lublin union, in one of his articles, Z. Kiaupa proposed a hypothesis on the rulers of the Grand Duchy after the union of Lublin.⁷⁴ If the king was only a symbolic figure and Lithuania was a self-governing state, then there had to be certain persons who ruled it. They had their names and duties; therefore, we can identify them. Z. Kiaupa argues that the most important positions in the Grand Duchy were chancellor and hetman. One acted as modern prime-minister and the other as the highest chief of the army. Both were independent from the king and, of course, from Polish ruling elite. It remains to identify which families held these positions. It comes out that from mid-16th century till mid-17th century they were in the hands of Radvila family, at the second half of the 17th century in the Pac, and at the end of this century – Sapieha. The 18th century was a period of anarchy and decentralization. There was no family that controlled the key positions in the Grand Duchy. Such a periodisation is really worth attention because it embodies one more attempt of Lithuanian historiography to strengthen the statehood of the Grand Duchy. It is not known, however, whether other Lithuanian historians would accept such a point of view.

Conclusion

⁷³ 1385 m. rugpjūčio 14 d. *Krėvos aktas*, Vilnius 2002.

⁷⁴ Z. Kiaupa, “Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės būklės Abiejų Tautų Respublikoje ir jos raidos 1569-1764 m. problemas,” (About the political status of the Grand duchy in the Republic of Both Nations in 1569-1764) *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, Vilnius 1997, 383-393

Through the 20th century Lithuanian survived several fundamental transformations of its historical past. The first revision took place in the interwar period. At that time, because of existing political reasons, Lithuanians tried to diminish political and cultural importance of Poland on Lithuanian past. Therefore, the statehood of the Grand duchy was being stressed and there was visible an attempt to eliminate Poles from Lithuania's cultural and political past. Parallely, Lithuanian nation was brought to the fore when compared to other peoples which inhabited the state. Soviet times slightly corrected this nationalistic vision by introducing concept of class struggle and by stressing role of Russian nation.

Today history of the Grand Duchy of Lithuania is different from the one that existed till 1990. First of all, its content is much broader and complex. It includes not only Lithuanian, but also Polish, Belarusian, Jewish people – every nation that inhabited the Grand Duchy. Secondly, politically speaking, there is being continued argumentation that the Grand duchy was independent from Polish Kingdom by stressing preserved signs of the statehood and by trying to show that there existed its political equality with Poland, at least *de facto*.

Ярослав Кім

**ДОСВІД УКРАЇНСЬКОГО І ЄВРЕЙСЬКОГО
НАЦІОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ.
ОСНОВНІ СХОЖОСТІ І ВІДМІННОСТІ,
ВПЛИВИ ОДНОГО НАЦІОТВОРЕННЯ НА ІНШЕ***

“Адже ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути позиточним або бодай нешкідливим для того народу, що, хоч нерідний нам, все-таки тісно звязаний з усіма споминами нашого життя”.

Франко І. Перехресні стежки. Зібр.творів у 50 т. – Київ, 1979. – Т.20, С.392.

Українці та євреї мешкають на сучасній українській території вже понад сім століть. Протягом усього цього періоду вони перш за все були *співмешканцями, підданими, підкореними, колонізованими* і врешті стали *громадянами*. Уся історія співжиття і розвитку двох великих націй є різноетапною і багатоаспектною. Існує багато поглядів на історію націотворення євреїв, не менше – теорій походження української нації, однак більшість з цих теорій створювалися представниками саме рідного їм народу. Досі нема жодного дослідження яке було б присвячене досвіду українського та єврейського націотворення в Україні. Напевно моя коротка розвідка буде досить сміливою, але мушу відзначити, що дана проблема є надзвичайно актуальною з одного боку, і цікавою з іншого.

Історія

Держава гарантує усім національним меншинам права на національно-культурну автономію, право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Закон України “Про національні меншини” (прийнятий 25.06.1992) ст.6, ст.10.

Ніякий народ так не цінує свого минулого як єврейський й ні про кого не існує стільки міфів і відвертих фальсифікацій, скільки написано про юдеїв. Так, врешті можна сказати про будь яку державу, історія якої триває понад сто років. Особливо серйозним є питання фальсифікації і представлення історії для широкого загалу читачів. Ось, шукаючи матеріал для своєї роботи, я наштовхнувся на коротенький розділ про “Ненависть Євреїв”, який є на одні

* Ессе було написане весною 2001 року, однак, не втратило своєї актуальності. З невеликими авторськими доповненнями і правками подано до друку весною 2008 р.

англомовні сторінці у інтернеті. Вважаю за доцільне його представити у перекладі:

"...У системі аренд Єврейський наймач управляв маєтком від імені Польського землевласника, і, якщо мешкав за місцем служби в місті, то він залучав до своїх клієнтів знать, службових осіб, католицьке духовенство, і місцеві армійські гарнізонои. До поневолених селян і бунтарських Козаків, українців, і грецьких ортодоксів, єврейський наймач з'явилися як атеїст так і як чужинець, емісар польських католицьких дворян, які розшукали, щоб домінувати їх.

За часів повстання і війни, ця ненависть і ревнощі була виражені в суворому переслідуванні і жахливі різні, як наприклад різні Хмельницького 1648-49, коли понад 100,000 євреїв брутально було убито і майже всі стани України були знищені; переслідування гайдамаками в столітті 18, яке було більше обмежене в межах, але навіть більш жахливе в його жорстокості.

Ця різня, чиї ініціатори визнаються як національні герої, призвела до популярної традиції ненависті до євреїв в Україні; це було спричинене зростанням єврейського населення в країні, економічною позицією, і пізнішим розповсюдженням російської мови і культури євреями, вчинок, який націоналістичні українські інтелігенти ("Українофіли"), приймають до уваги, як співробітництво з Російським урядом "Москви" в кампанії проти їхнього національного відродження. Ця традиція ненависті до євреїв започаткувала напругу як в народних піснях, так і літературі (Т.Шевченко; М. Гоголь), в історіографії (М. Костомаров), і політології (М. Драгоманов). Націоналістична і соціалістична Україна також була насичена антиєврейськими настроями. Погроми 1881-82 спричинили розгортання їх через провінції України; після 1917, в Громадянській Війні і під режимом С. Петлюри (Соціалістичний уряд), близько 100,000 євреїв були убиті в Україні (1919-20), як в часи Хмельницького і з тією ж жорстокістю. Два десятиріччя радянського режиму зробили мало, щоб викоринити ворожість проти євреїв: протягом II світової війни війська українського населення, яке з власної ініціативи співробітнічає з нацистами у винищенні євреїв в захопленій Україні"⁷⁵.

Ось така інформація на англійськомому сайті в інтернеті, є найяскравішим прикладом того, що розуміння історії інтерпритується у бажаному вигляді. У даному випадку, англійськомуний читач несвідомо провокується антиукраїнськими настроями і відвертою брехнею. Таких прикладів напевно багато, зважаючи на зацікавленість єврей-

⁷⁵ <http://www.heritagefilms.com/UKRAINE.html>

ським питанням і історично виховану ненависть окремих євреїв проти українського народу.

Але вернемося до самої історії. Два великих народи, які співмешкають на Україні ще з часів сина короля Данила Галицького – Лева, протягом усього періоду середньовіччя, і нового часу пройшли багато історичних етапів. Ще М. Драгоманов, вважаючи, що єврейське населення на українських землях Російської та Габсбурзької імперій становило одночасно і націю і релігію і стан (“сословие”)⁷⁶. Це істотно відрізняло євреїв від українців чи то русинів. Русини ніколи не мали одночасно стільки переваг над іншими народами, скільки мали їх євреї. Розглянемо один типовий приклад, а саме зайнятість євреїв і українців у середньовіччі. Візьмемо місто Львів з околицями у період 16-17 століть⁷⁷. Цей період активізується польська шляхта. В Речі Посполитій повною мірою впроваджується вільноелекційна форма вибору державного можновладця, і особливо зростають впливи національних меншостей. Цей час меншою мірою відзеркалює національні собливісті серед мешканців населених пунктів, і більшою мірою проявляються майнові противаги. Євреї не мають ніяких прав, це стосується як юридичних, так і цивільних. Однак вони добиваються окремих привілеїв, які гарантують їм певну свободу і самоуправління у своєму середовищі. Переважно юдеї це – дрібні торговці, купці, ремісники-золотарі, аптекарі. Багато є бідноти, яка працює на багатих (євреїв). Що до українців, то ми зустрічаємо їх лише в середовищі ремісників, цеховиків, партачів, одиниці мають власні будинки і то, лише на окремій ділянці у Львові – Руській вулиці. Ніяких привілеїв русини не мають, хоча чисельно переважають євреїв, вірменів і німців. Асиміляція в польське середовище у русинів йде надінтенсивно. Євреї залишаються вірними традиціям тори, і живуть своєю громадою. В цій ситуації прослідковується одна яскрава відмінність між двома суспільствами – мовна. Русини, володіють своєю мовою і польською – мовою Держави. Євреї, окрім рідної – ідиш, розмовляють мовою середовища мешкання, тобто – русинською, польською, німецькою, пишуть латиною. З’являється питання – може русини не мали змоги отримати відповідну освіту, щоб володіти цими мовами? Але ж православні та юдеї мали рівні права (тобто безправність по відношенню до можливості вступу на єзуїт-

⁷⁶ Цитата за: Лисяком-Рудницьким І. Історичні ессе. – К. – Т.1. – С.392. У Лисяка-Рудницького часто трапляється ця та інші, цитати Драгоманова, які коротко пояснені. Доцільно зазначити слушність цих думок, і прогресивність самої їх появи задовго до того, коли євреї змогли витворити свою національно обґрунтовану державницьку ідею і мету.

⁷⁷ Вважаю доцільним говорити саме про цей час, у зв’язку з наявністю у мене певних напрацювань по цьому періоду.(авт.)

ські заклади освіти чи європейські, які були католицькими). Євреї жили своїм суспільством, яке протягом століть пристосовувалося до життя у іншомовному, переважно ворожому до них середовищі. А їх мова, була надто складною, щоб вчити її спеціально для того, щоб порозумітися з ними⁷⁸. Давність історії євреїв, їх ревне оберігання традицій, та разюча відмінність релігії (питанню релігії присвячено наступний розділ), корисно сприяли викресталізації у них відомих науковців, вчених, підприємців. Це найкраще виявилось вже у час панування на українській території Австрійської імперії. Але на цей період, у євреїв вже сформовано антиукраїнський світогляд. По-перше, це наслідок козацьких війн і гайдамацьких повстань, під час яких стихійно виникали погроми багатих юдеїв, які були на службі у Польської та Російської влади. З іншого боку самі євреї досі не усвідомили закономірність повстань і розправи з гнобителями. Очевидно, населення не бажало миритися з тими, хто чинив зло проти нього. Саме тому, і панує думка у єврейській історіографії, що українці споконвіку ненавидять євреїв і нищать їх тільки за те, що ті мешкають з ними на одні території, і не є з ними однієї віри. Справжні причини погромів висвітлено у небагатьох історичних працях про єврейський народ. Мусимо згадати і те, що єзуїтський орден теж неприхильно ставився до євреїв на українських територіях. Частими були напади на євреїв учнів колегій, а наставники-професори іноді навіть захочували такі розбишатства⁷⁹. Однак, майже ніхто не загадує навчальні плани педагогічної системи єзуїтів. Тут, на другому курсі навчання – теологічному, як окрема дисципліна вивчається “гебрайська” мова. А толеранція по відношенню до жидів проповідується ще й самим засновником ордену Ігнатієм Лойолою, який сам був жидом⁸⁰.

Становище українського (руського) населення в Галичині за часів панування тут Австрії було складне. Хоча населення і мало номінальні громадянські права, однак австрійська влада ревно захищала від “русинізації”. Особливо гнітючим для українців були 1914-1917 роки. Про цей період знаємо небагато, однак є спогади очевидців про надзвичайно жорстоке ставлення австрійської влади до насе-

⁷⁸ Про євреїв у Львові є багато наукових робіт. Це перш за все праці: Bałaban M. Dzieje Żydów w Galicji. – Lwow, 1914; Bostel F. Żydzi ...; Buzek J. Wpływ polityki Żydowskiej ...; Horn M. Działalność gospodarcza Żydów...; та багато інших. Про євреїв у львові писали Б.В.Мельник, Я.П.Кісь, варто згадати й М.Грушевського – його 5 том Історії України-Руси. Кращою роботою у цій галузі є праця Володимира Меламеда: “Євреї во Львові (XIII-первая половина XX века) События, общество, люди. – Львов. – 1994. На жаль цей дослідник після захисту дисертації виїхав на постійне проживання за кордон і його роботу ніхто не продовжує.

⁷⁹ Ці факти наводить Теодор Грізінгер у роботі “Єзуїти” (Grizinger T. Jesuites. – München, 1998).

⁸⁰ Тут вжито термін “жид” за зразком польським. Мені довелося у 1999 році написати наукові розвідку “Педагогіка Єзуїтів 1534-1773 р.р.” (http://www.weagle.lviv.ua/yhc/textes/kit_ezu.html). Факти зневаги до жидів єзуїтами досить нечасті, переважно під впливом фанатичного католицизму.

лення, яке не чинило опору російським військам. Є факти співпраці австрійської жандармерії і євреїв супроти українців⁸¹.

Сьогодні побутує думка, що відомі масонські ложі складають і складала колись самі євреї. Але на підставі нових досліджень можемо говорити про іншу ситуацію на Україні. Більшість масонів були росіянами, поляками, українцями, євреями, проте ярлик “жидо-масонські” до лож, безперечно не підходив – євреї становили в них незначний відсоток, кількісно не переважали. О.Я.Гальперн, наприклад, згадував, що в київських ложах їх взагалі небуло, а в одеських та катеринбурзькій нараховувалося не більше, ніж по одному. На його думку, незначне представництво євреїв у ложах початку ХХ ст. пояснювалося не відсутністю у них інтересу до масонства і не їх дискримінацію, а практикою вербування adeptів “з кола знайомих”⁸².

1914 рік, став початком нової ери в історії української селянської нації з одного боку, і активізацією єврейського світового сіоністського руху з іншого. Перші паростки до національної ідеології обох держав було вже кинуте. Герцль пише свою відому книгу⁸³, зустрічається у Відні з Франком, який протягом трьох тижнів рецензує цей трактат.

1917-18 роки дають шанс Україні стати на ноги як Державі. Але внаслідок цілої низки причин поява справді *європейської* України відтягнулася на термін понад 70 років. Є багато суперечливих питань, які тепер жваво обговорюються істориками та політологами. Це участь євреїв у визвольних змаганнях українців за свою незалежність і погроми юдейського населення в Україні. До найжорстокіших ворогів євреїв донедавна відносили і С.Петлюру. Важливо зауважити, що попередня радянська історіографія створила міфічний образ Петлюри – погромника й ненависника єврейського населення України. Про протилежне свідчать історичні факти.

“Сіоністи підтримали оголошену у січні 1919 р. Директорією війни Радянській Росії, а за ініціативи їх лідера В. Є. Жаботинського з урядом С. Петлюри було укладено угоду про створення у складі Української народної армії “Бріт Гаяхат” – загонів єврейської самооборони.

⁸¹ Питанню австрійських репресій присвячена наукова робота: Военные преступления Габсбургской монархии 1914-1917 гг. Галицкая Гологофа. Книга 1, издатель: P.S.Hardy, H.L.Trumbull, Conn, – U.S.A., 1964. На сторінках цієї праці висвітлено численні зловживання австрійської влади проти українців. Дана тема сьогодні практично не досліджується, але ми маємо великий об’єм документів, які можуть стати основою численних наукових робіт.

⁸² Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку ХХ ст.). – Київ, – 1998. – С.75.

⁸³ Цей славетний трактат шанований євреями і тепер, заклав підвалини до створення Ізраїля. “Єврейська Держава”(Der Judenstaat, 1896).

У лавах Української галицької армії у ході переможної для неї Чортківської операції під проводом генерала О. Грекова у Тернополі було створено окремих жидівський курінь під командуванням поручика С. Ляйнберга. До того ж до передпарламенту петлюрівської УНР у листопаді 1920 р. планувалось ввести 21 представника від єврейських партій, тобто восьму частину всіх депутатів, тоді як росіян – лише 6, а поляків – 3"⁸⁴.

"В очах багатьох українських патріотів євреї безпосередньо спричинилися до поразок УНР; вони завдавали їй удару і з зовні, і зсередини. Як заявляли українські солдати, "ми жили з євреями у мирі і злагоді. Ми їм "дали" рівноправ'я, національно-персональну автономію. Але їм всього цього мало, вони хотіли Україну захопити у свої руки. Єврей Троцький іде війною на Україну і його підтримують всі євреї-капіталісти".

*"Наймасовіша хвиля погромів розгорнулася весною і літом 1919 р. Найбільше погромів здійснили самозвані "отамани" і "батьки", які, хоч і нерідко виступали від імені Директорії, насправді відмовлялися виконувати її накази, кидали фронт і поверталися у рідні місця. На контрольованих ними територіях вони вели себе як самозвані царки. На їхню частку припадає 40% погромів. Ще 20% вчинили банди, які часто не мали жодного політичного пов'язання. До погромів вдавалися Добровольча (20%) і навіть Червона (6%) армії. Найкривавіші погроми вчиняв Матвій Григор'єв, колишній офіцер російської армії, який спочатку воював під прапорами Директорії, згодом - Червоної армії, і, зрештою, збунтувавшись проти більшовиків, самочинно проголосив себе отаманом України і провадив воєнні дії на власну руку, аж поки не був вбитий Махном наприкінці липня 1919 року"*⁸⁵.

"В міру своїх сил Петлюра боровся проти погромницьких настроїв і вчинків, і на це існує чимало доказів. Однак дисципліна в його армії не була такою, щоб запобігти знущанню різних отаманів над невинним населенням"⁸⁶.

"В антиєврейських погоромах на Україні у 1918-1920 рр. загинуло, згідно з даними єврейських джерел, щонайменше 30 тис. євреїв".

У нові Польщі після 20-х років ХХ століття вперше євреям було надано громадянські права. Але історична ненависть до них не меншала. Перші вибори до Сенату, в 1922, бойкотувалися галицькими українцями. На Волині Українці, які беруться участь в блоці з Євре-

⁸⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 353

⁸⁵ Грицак Я., Нарис Історії України (формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття). – К., 1996. – С. 146.

⁸⁶ Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв? // Дзвін. – 1991. – №2. – С. 102-107.

ями і інша меншостями, переважно перемагають Польських кандидатів⁸⁷. Факти співпраці свідчать про можливість знаходження порозуміння між євреями і українцями під впливом зовнішньої небезпеки.

Відразу ж після закінчення I-ої світової війни на авансценах політичного життя в цілому ряді держав з'являються євреї на ролях "представників" різних держав, по паспортах яких вони жили. Соловейчик від Литви, Мейерович – від Латвії, Ратенау – від Німеччини, Соніно – від Італії, Блюм, а потім Мендес Франс і Даніель Майер – від Франції, Хор Беліша і Даф Купер – від Англії, Моргентау – від США, Валлах (Літвінов) і цілий легіон міністрів і дипломатів – від Росії, перейменованої в СРСР. Навіть від "Самостійної України", їде в Париж і Лондон, київський адвокат Арнольд Марголін. У Лізі Націй, створеній після війни, деякі держави – її члени мали делегації, що склалися виключно з євреїв, як, наприклад, делегація СРСР. У складі численної делегації СРСР не було жодного росіянина, на що була звернута увага в одній швейцарській газеті, що навела поіменний список делегатів (на основі дослідження А. Столипіна, емігрантського політичного діяча). Такий склад "російської" делегації був внаслідок майже повного захоплення влади в Росії євреями, що перетворилися в "правлячий клас", представниками якого поповнювалися всі відповідальні і керівні пости в державі, в тому числі і дипломатичний корпус. Приклад Росії виявився неодиноким. І в перші роки після падіння Німецької і Австрійської імперій було зроблено декілька спроб повторити те, що сталося в Росії в 1917 році, також в Берліні, Баварії і Угорщині. У Берліні під час революції в кінці 1918 року активізується участь євреїв у німецькій політиці⁸⁸. Повне захоплення влади тоді не вдалося і була створена "Веймарська Республіка", вплив євреїв в якій був вельми сильний і такі відомі євреї, як Ратенау або Варбург займали міністерські пости і в міжнародних відносинах виступали як "німці". У часи "Веймарської Республіки" Німеччина була заповнена і переповнена так званими "східними євреями", до незадоволення корінного населення – німців, що переживали тоді важку економічну кризу і що страждали від безробіття. Інфляція і катастрофічне падіння німецької марки, розоряючі корінне населення, були використані євреями, як місцевими, так і "східними" для різних спекуляцій і скупки за безцінь нерухомого майна. Крім того, до кінця "Веймарської Республіки" (1932 р.) майже вся періодична преса і більше ніж 90 процентів лікарів і адвокатів в

⁸⁷ <http://www.hf.uib.no/Andre/vesti/vesti.html>

⁸⁸ Під керівництвом німецького єврея Карла Лібкнехта і колишньої варшавської гімназистки, родом з Замостья – Рози Люксембург, спричинило появу плакатів такого змісту: "О бідний, обдурений німецький народ!... У Німеччині на 200 німців доводиться три євреї. Але в сьогоднішньому Уряді – на 100 чоловік – 80 євреїв". (За даними журналу "Der Spigel". – № 48. – 1969).

Берліні і інших великих містах Німеччини виявилися в руках євреїв, що не залишилося непоміченими корінним населенням і породжувало антиєврейські настрої серед німців. Навряд чи можна сумніватися, що саме це явище і було одною з головних причиною появи і швидкого зростання націонал-соціалізму. У Баварії 13 квітня 1919 року була проголошена радянська влада і "диктатура пролетаріату". Вся повнота влади перейшла до чотирьохчленного Центрального Комітету Ради Робітників і Радянських Депутатів. Очолив його єврей – уродженець Росії, Євген Ніссен, прийнявши псевдонім "Левіне". Інші три члени Ц.К. були також євреї: Толлер, Ейснер, Ландауер. За свідченням мемуаристів в "Баварській Соціалістичній Радянській Республіці" не менше 90% всіх відповідальних і керівних постів займали євреї, що здійснювали "червоний терор" проти "буржуазних елементів". Радянська Баварія" проіснувала не довго. У травні того ж року вона була ліквідована за наказом загальнонімецького військового міністра, унтер-офіцера і соціал-демократа Носінню. Її вожді були або перебиті, або арештовані, або втекли.

Малопомітним у історії залишається факт активізації єврейського руху в Радянській державі під час II Світової війни. Враховуючи важливість єврейського питання на фоні нацистських переслідувань євреїв, Сталін вирішив залучитися підтримкою їх, щоб хоча б формально виявити лояльність СРСР до численної єврейської меншини. З цією метою було ініційовано створення ЄАК. Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) був сформований в Куйбишеві в Квітні 1942. Два польських євреїв-соціалістів Генрик Ерліх й Віктор Альтер, можливо, запропонували ідею Лаврентію Берії – керівнику НКВД. Організація призначалася для обслуговування радянської зовнішньої політики, через пресову пропаганду, також як і через особисті контакти з євреями за кордоном, особливо в Великобританії і Сполучених Штатах. Одним із завдань є створення потрібного громадського впливу, а також залучення сторонньої підтримки для радянських військових зусиль.

Головою зборів (ЄАК) був Соломон Мікоелс, знаменитий актор і директор Державного Театру "Ідиш" міста Москви. Шахне Епштейн, журналіст "Ідиш", був секретарем і редактором газети "Einikait" (Єдність). Інші видатні члени (ЄАК) були: поет Ітзік Феффер, колишній член Бунду (Єврейський соціалістичний рух, який існував від 1897 до 1921 і підтримав меншовиків), автор "Pi'a Ehrenburg", генерал Аарон Кац з Сталінської Військової Академії, і Борис Шімеловіч, головний хірург Червоної Армії, також деякі не євреї з сфери мистецтв, науки, і війська.

Рік після заснування, (ЄАК) був переміщений до Москви і став одним з найбільш важливих центрів Єврейської культури і літера-

тури “Ідиш” на період німецької інвазії. ЄАК передавав прорадянську пропаганду по радіо декількох разів на тиждень, говорячи слухачам про відсутність антисемітизму і великих антинацистських впливів в радянському війську.

У 1948, Мікоелс був підступно вбитий таємними агентами Сталіна, тому що розпочалася знову офіційна антисемітська компанія. ЄАК був розпущений в листопаді і більшість його членів арештовано⁸⁹. Тепер в складі Російської Федерації є Єврейська автономна область, яка сьогодні налічує бл. 30 тисяч євреїв.

Найістотнішою історичною відмінністю досвіду єврейського націотворення є досягнення, створення юдейської держави – Ізраїль. Післявоєнні події на світовій арені, потреба у єврейській державі і вимоги самих євреїв – надати їм можливість жити у своїй національній країні. Були різні пропозиції на територію Ізраїля. Але перемагає ортодоксальна – держава з релігійним центром Єрусалимом. У той же час, незважаючи на ворожість арабів, Великобританія планує заснування окремого єврейського і мусульманського самоврядування в Палестині. Кампанії терору велися з різних сторін однак, великобританський уряд вирішив перемістити всі зусилля на травень 1948, так і Організація Об’єднаних Націй, заявила що потрібно надати притулок тим євреям, яких переслудував режим Гітлера. Тому і підтвердили утворення Ізраїля. Араби вторглися того ж дня на великобританський лівий бік, але відступили назад зважаючи на величезну чисельну перевагу, і посередники ООН могли привести до хиткого перемир’я, яке підтвердило існування Ізраїля⁹⁰.

Таким чином, євреї змогли досягнути своєї мети значно раніше, ніж українці, адже від часу появи ідеї про незалежність у євреїв пройшло близько 50 років. На відміну від українців – ідея незалежності у яких пролідковується ще з часів Хмельниччини.

Релігія

“...тому заповідаю Тобі кажучи: “розкривай руку свою братові твоєму, біднякам твоїм і жебракам твоїм у твої країні” Тора, книга Другозаконня, гл.15. Рє, 15:11

“...і прибульця не утискай – ви ж знаєте душу прибульця, так як прибульцями були Ви в країні Єгипетській” Тора, книга Вихід, Мішпатім, гл.23, 23:9

⁸⁹ <http://www.ncsa.uiuc.edu/SDG/Experimental/soviet.exhibit/m2antfac.html>

⁹⁰ Chambers M., Grew R., Herlihy D., Rabb T., Woloch I., The Western Experience, New York. – 1991. - S.1247.

Іудаїзм являє собою суму трьох компонентів: Бога, Тори (закону і вчення) і Ізраїля (єврейської національної самосвідомості). Протягом всієї єврейської історії заперечення хоч би одного з цих компонентів кидало виклик, а часто і просто загрожувало богам, законам і національній самосвідомості неєвреїв, серед яких вони жили.

Головне твердження іудаїзму полягає в тому, що Бог, що відкрився євреям, – це Бог всього Всесвіту, що всі інші боги або ідоли помилкові, і що цей Бог пред'являє моральні вимоги кожній людині і кожному народу. Коло ідей, зване етичним монотеїзмом, завжди викликало ворожнечу по відношенню до євреїв з тих самих часів, коли вони зробили його надбанням всього світу.

У древньому світі кожний народ, за винятком євреїв, поклонявся своїм власним богам, але визнавав авторитет і інших богів. Євреї заявляли, що боги неєвреїв – це нонсенс: "Є у них уста, але не кажуть, є у них очі, але не бачать, є у них вуха, але не чують..." (*Псалтир, 1*) 3:5-6). Існує тільки один Бог і Він відкрив себе людству через євреїв. Немає необхідності бути фахівцем з теології або історії, щоб зрозуміти, чому такі доктрини повсюдно породжували почуття обурення по відношенню до євреїв.

Єврейська віра в єдиного Бога не просто загрожувала богам їх сусідів. Вона кидала виклик всім їх цінностям.

"Саме іудаїзм, – писав преподобний Едвард Х. Фленнері, голова Американської національної конференції католицьких єпископів, – приніс в світ концепцію універсального морального закону, даного Богом"; бажаючи того чи ні, "євреї несуть в історії ношу, покладену на них Богом, і з цієї причини їм ніколи не було прощення". Світ, якому євреї принесли ідею Бога і його моральних вимог, завжди з обуренням реагував на цей виклик. Немає нічого дивного в тому, що ненависть до євреїв виявилася, зі слів отця Фленнері, "самою сильною ненавистю в історії людства".

Християнство прийняло єврейського Бога, але воно також постулювало божественне походження Ісуса з Назарета, єврея, що жив в 1 сторіччі. Віра в божественність Ісуса означала, однак, для євреїв суперечність з монотеїзмом. Однієї відмови визнати божественність Христа було б досить, щоб викликати християнський антисемітизм, так само, як і заперечення римських богів провокувало ворожість римлян. Однак, відмова євреїв визнати божественність Христа представляла для християнської церкви набагато більшу небезпеку, ніж та, яку для Рима представляла відмова євреїв визнати римських богів. Адже Ісус був євреєм, його проповіді були звернені тільки до євреїв, і всі вони цілком засновувалися на єврейських джерелах (*Євангеліє від Матвея, 15-24*). І все-таки євреї відкинули твердження

(його власні або що приписуються йому, або що робилися будь-ким ще) про божественне походження і месіанське призначення Христа.

У християнському світі євреї склали єдину групу, яка відкинула основоположний принцип, визначальну характеристику християнства: божественність Ісуса. Єврейський монотеїзм, що диктував цю позицію, був найважливішим і, по-суті, єдиним чинником, що викликає християнський антисемітизм.

Віра в єдиного Бога, яку несли євреї, продовжувала розповсюджуватися, і в VII сторіччі на Аравійському півострові від юдаїзму відчленувалася гілка – іслам. Більш суворо дотримуючись принципів монотеїзму, іслам, як і юдаїзм, заперечував божественність Христа і визнавав тільки Аллаха (арабська назва Бога). Це дещо полегшило становище євреїв під владою ісламу, але накликало на них ненависть мусульман за відмову прийняти божественну природу проповідей Мохаммеда, особливо з того моменту, коли Мохаммед зажадав від євреїв підтвердження своїх пророцтв і навернення в іслам.

Починаючи з XVIII сторіччя, релігія на Заході почала приходити в занепад і її місце почав займати націоналізм. Однак євреї продовжували залишатися об’єктом ненависті – на цей раз не тільки за їх релігійні вірування, але і за прихильність національному компоненту юдаїзму.

Найбільш злісні форми антисемітизму виявилися секулярними. Як нацизм, так і інші тоталітарні режими бажали винищити і Бога, і національну самосвідомість євреїв. Кінцевою метою нацистів було позбутися смертельної загрози їх національно орієнтованої моралі, яку представляла мораль етичного монотеїзму. Гітлер заявляв, що бачить свою місію в знищенні "титанічної влади Бога євреїв" і його "смертельних десяти заповідей". У 1936 році функціонер з нацистської верхівки Шульц, виступаючи на з’їзді націонал-соціалістичної конфедерації студентів, висловився ще конкретніше: "Ми не можемо терпіти, щоб яка-небудь інша організація, відмінна по духу від нашої, існувала нарівні з нами. Наш обов’язок її знищити. Націонал-соціалізм з всією серйозністю заявляє: "Я – Господь твій Бог і не буде у тебе інших богів, крім мене..." Євреїв необхідно було знищити через небезпечну природу їх релігії, що принесла монотеїзм за допомогою юдаїзму і християнства.

Однопартійний режим також бачить в монотеїзмі серйозну загрозу. І віруючі, і члени партії згодні з тим, що можна бути відданим або Богу, або партії, але не тому і іншому. З того моменту, коли певна особистість визнає Бога, вона отримує зовнішній критерій для оцінки уряду.

Отже, протягом всієї своєї історії євреї постійно відкидали найбільш шановані об'єкти і цінності своїх сусідів. Одного цього було б досить, щоб породити антисемітизм. Однак затвердження єдиного Бога і заперечення інших богів – лише один з трьох компонентів юдаїзму. Інші два – єврейський Закон і єврейська національна самосвідомість – підкреслювали відчуженість євреї і посилювали антисемітизм.

В українських землях релігійне питання завжди було гострим. Це триває напевно з часів уніатства в 16 столітті. Використовуючи релігійний фактор, численні "колонізатори" українських земель просувалися в глибину її території. Після папських булл, які поширювали католицизм на схизматичні "дикі поля", що лежали на кордоні з монгольською імперією у 13 столітті, ідея релігійного втручання і навернення на правовірність, тобто католицизм прослідковується дуже чітко. Це видно як у ополяченні традиційно православного населення, так і у католизації чи уніатстві місцевих мешканців. Не останнє місце у цих процесах займають євреї. Які є зброєю в руках польської магнатерії і релігійної знаті. З одного боку єзуїтство з його просвітницькими течіями, латинською цивілізацією і прогресивними формами освіти, з другого боку релігійна нетерпимість у суспільстві протягом середньовіччя і до початку ХХ століття склали оригінальний контраст між етнічним населенням – русинами і теж місцевим але ополяченим юдейським народом. Той фактор, який був найбільш незрозумілим для українців, це зручність переходу на іншу мову іншу культуру і іншу віру євреїв, але іншу – не українську, а загарбницьку. Так було протягом 19 століття.

Ще одним обурливим фактом є поширення серед словянського населення чуток, про використання юдеями у своїх ритуалах християнської крові і ритуальних вбивствах християн. Неодноразово це питання з'являлося на шпальтах періодики. В 1876 році з'явилася книга І.Лютостанського "Вопрос об употреблении евреями-сектантами христианской крови для религиозных целей в связи с вопросами об отношениях еврейства к христианству вообще". Книга викликала протести і публікації, які викривали безпідставність ритуальних звинувачень. Антисемітську компанію вела газета А.С.Суворіна "Новое время". Зокрема, стверджувалося, що євреї житуть за рахунок російського суспільства. Юрист Я.Л.Тейтель запропонував заснувати друкований орган для боротьби з антисемітизмом, але не зміг отримати дозволу міністерства внутрішніх справ на його видання. В цей час антисеміти вимагали репресій проти євреїв, а також заборони їм приймати неєврейські імена і прізвища⁹¹.

⁹¹ Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Евреи Украины (Краткий очерк истории), Часть 1 / под об.ред. Горовского Ф.Я.. – Киев, 1992. – С.114.

Репресії були практично однакові як до євреїв за їх віру, так і до українців – за їх традиційність і непокору⁹². Чого вартий той факт, що військова служба для євреїв і українців була обов’язковою. А для євреїв норми набору до армії значно занижувалися у фізичних показниках – вазі, рості і ін.

Ліванський дослідник Алі Абу Аль-Гассан каже про євреїв, що: “вони (євреї) переправилися до Америки з Європи, щоб уникнути переслідування Християнською Церквою. Але вони також переїхали через економічні причини. Протестанти також емігрували до Америки, у пошуках релігійної свободи”⁹³. Справді інквізиція дуже негативно ставилася до євреїв, напевно так як і до циган, мусульман і інших невірних Папі Римському. Але церква толерантно ставилася до вихрестів, яких було дуже багато і які іноді були дуже славними”⁹⁴. Початки самого антисемітизму тривають понад вісімсот років. Хрестоносні походи, що викликали у католицькому світі масовий релігійний фанатизм, в Європі започаткували добу стихійного антисемітизму. Первіснорелігійного характеру, цей антисемітизм стає згодом економічно-соціальним у звязку з вищезгаданим суспільно-господарським пробудженням і розвитком Західної Європи. Так почалося масове переслідування жидів, які примушені були втікати далі на Схід, або жити зовсім ізольовано у міських “гето”⁹⁵.

Зауважу, що арабські історики завжди настроєні антиєврейськи, вони не цураються перекручувати і надумувати факти. Ось що пише Алі-Гассан далі: “ У той час, як Європейські емігранти займалися знищенням червоних індіанців, євреї були зайняті гарячковим пошуком золотих рудників. Америка була забруднена Єврейською жадібністю. У 1918 році, Євреї добре вкорінилися в Америці і вже відігравали авангардну роль в політиці. Сполучені Штати, беруть участь в Першій Світовій Війні під Єврейським тиском. Це може частково пояснити виражену нацистську ненависть Німеччини до євреїв”⁹⁶.

⁹² Даний вислів я наводжу дуже обережно, зважаючи на гостроту питання репресій. Саме ставлення до українців і євреїв в Російській імперії в 19 столітті було значною мірою однаковим. Але причини такого ставлення були різними. Саме причинність є визначальною для асиміляції цих двох націй. І шляхи боротьби цих націй(української і єврейської) характеризують їх державницький характер.

⁹³ Ali Abu Al-Hassan. Arab Palestine under Israeli occupation. America’s sphere of influence in the Arab world. – Beirut, 1991. – S.30.

⁹⁴ Тема євреїв-вихрестів дуже цікава, мені неодноразово доводилося переконуватися, що з цього середовища походили відомі філософи, лікарі, композитори, винахідники. Чого варта особа Мішеля Нотрдамського. (авт.)

⁹⁵ Бочковський О.І. Вступ до націології. – Мюнхен, 1992. – С.203.

⁹⁶ Ali Abu Al-Hassan. Arab Palestine under Israeli occupation. America’s sphere of influence in the Arab world. – Beirut, 1991. – S.31.

У підсумках потрібно виділити декілька важливих питань. Перше, є те, що націотворення єврейської нації пройшло довгий етап свого становлення. Ще від часів хозарських на Сході і ортодоксальних у Європі поширюється юдейство практично по всьому світу. Діаспора євреїв найчисельніша і найконтактніша у світі і тепер. Українці ж, хоча і давня нація, але усвідомлення їх, як справді єдиної нації розпочалося наприкінці 19 століття і вже на половину 20 століття ці почуття стали остаточними. Діаспора українська започаткована наприкінці 19 століття, лише у 50-і роки ХХ століття стала впливовою настільки, щоб допомагати співвітчизникам, але де? В чужій державі.

Друге, релігійні почуття у двох націй мають кардинальні відмінності. Був один момент, який міг об'єднати євреїв і українців, і хто зна, як склалося б далі. Адже 986 року з князем Володимиром зустрічалися юдеї і пропонували йому прийняти їх віру. Згодом в 18 столітті в Україні народився Ізраель Баал Шем Тов – засновник хасидизму. Саме з України поширився на весь світ хасидський рух. Євреї набагато легше переходили на віру своїх "загарбників" і швидко досягали влади. Українці тяжче переходили на чужу віру, але переважно зовсім розчинялися у ній, не залишаючи свого національного обличчя.

Третє – традиційне культурне середовище. У євреїв воно дуже змінилося. Практично, тепер не у багатьох країнах мешкають євреї-ортодокси, які зберегли свою культуру у майже первісному вигляді. Більшість євреїв втратили свій традиційний одяг, не володіють прабатьківською мовою, не знають народних звичаїв і обрядів. Але незважаючи на це, єврейська діаспора є в кільканадцять разів більша української. Українці асимільовані не менше, але вони зберігають багато народних традицій, мову, іноді використовують народний одяг.

Четверте – досягнення державності. Обидві нації свої держави мають. Обидві держави перебувають на певному етапі свого розвитку. Ізраїль – між двох вогнів: ісламу і внутрішнього праворадикалізму. Україна – на першому етапі утвердження державності, коли існує велика група громадян, які свідомо проти Незалежної України, а в уряді третина неукраїнців.

Схожість історичного розвитку привела до втілення прагнень мільйонів євреїв та українців, ці прагнення значною мірою залежні від зовнішніх чинників. Небезпечне прикордонне сусідство, розбрат серед політичних рухів, боротьба за владу – ось яскраві схожості двох держав.

Україна є одною з тих держав, звідки до Ізраїлю виїхало найбільше емігрантів. Тобто, можемо сказати, що є багато євреїв з України, та чи усвідомлюють вони своє походження?

У психології двох націй теж є відмінності. Українці по своєму духу – селяни, хлібороби. Саме під впливом інших народів і сформувалися чотири національних типи українців: *нордійський*⁹⁷, *понтійський*⁹⁸, *динарський*⁹⁹ і *остійський*¹⁰⁰. Зараз 44% українців – динарський тип, 27% – остійський, решта 29% – мішанина цих двох рас і лише незначна кількість понтійського та ще менше нордійського типу. Євреї ж залишилися тільки Східними або Західними. У них не було такого активного змішання з іншими народами, можливо тим і пояснюється войовничість і расова непримиренність юдеїв.

Думаю обидві нації мають велике майбутнє, коли зможуть налагодити добropорядні стосунки між собою. Вже тепер видно приклади співпраці євреїв та українців на рівні регіонів, чи поширені вони будуть на міждержавному рівні, залежить тільки від них самих*.

⁹⁷ В.Липинський характеризує цей тип як: витривалий, правдолюбий, маючий силу волі, пильний, впевнений у собі розсудливий. Нордійці поширені переважно у Скандинавії, Англії, Бельгії, на півночі Німеччини, у Франції.

⁹⁸ Ю.Липа дає оцінку так: творчі натури, закохані в життя, мистецтво, романтики, революціонери, змовники, індивідуалісти. Вони люблять усе вишукане, яскраві барви, рельєфні форми. Формують суспільство. Цей тип поширений в Піренеях, на Корсиці, в Сардинії, Італії, Франції, на півдні Балканського півострова і в Північному Причорномор’ї.

⁹⁹ Ці люди веселі, співучі, сміливі але дуже вразливі. Люблять свій краї, свою садибу, свою хату. Природжені вояки, але воюють і повстають в дуже крайніх випадках. На думку В.Щербаківського, цей тип, який витримав усі навали і зберігся через тисячі літ аж до наших днів. Він більше визначається почуттєвістю, яка не спрямована на перетворення світу, бо динарці віддають перевагу почуттям перед пізнанням і волею. Але за наявності добрих провідників ці люди можуть досягти великих успіхів у розбудові держави. Поширені вони в Альпах, в Боснії, Герцеговині, Хорватії, Албанії, Австрії, Німеччині, Україні.

¹⁰⁰ Посередні особистості з вульгарним смаком, розслаблені, заздрісні, відчуваються добре в колективі, працюють заради грошей. За висловом Д.Донцова, наукова праця остійця - це описовий, безсистемний жанр. Звідси їхня ворожість до будь-якої систематизації чи узагальнення.

* Я усвідомлюю невичерпаність цієї теми, і напевно вона не розкрита повною мірою. Дана проблема вимагає більш кропіткої роботи над джерелами і існуючими працями. Уривковість даного дослідження не відтворює усіх рис досвіду націотворень євреїв та українців. Сподіваюся ця робота стане початком наступних напрацювань.(авт)

Ольга Ковалевська

ПОЛІТИЧНА АКЦІЯ І.МАЗЕПИ (1708-1709) ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ КІНЦЯ XVII - ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Політичною акцією (або військово-політичним виступом /повстанням) гетьмана України 1639-1709 рр. Івана Мазепи прийнято вважати його перехід разом із представниками старшини, які підтримали свого керманіча, а також разом із Запорозьким Військом низовим, яке очолював кошовий отаман Кость Гордієнко, на бік шведського короля Карла XII. Як відомо, це сталося 28 жовтня 1708 р. Одразу по тому, гетьман відправив листа стародубському полковнику І. Скоропадському, в якому власноруч виклав причини, що спонукали його на цей крок: "издавна враждебная власть московская в последнее время возымела намерение отобрать в свою область малороссийские города, ограбить и выгнать из них обывателей и наполнить их своими войсками ... прибрать в свои руки гетмана, генеральных старшин, полковников и запровадить в тиранскую неволю, затем всех козаков обратит в драгуны, изгладит совершенно со света имя запорожское и поработит навеки весь малороссийский народ".

Тобто, причинами досить неочікуваного і для української людності, і для московської влади переходу українського гетьмана зі старшиною та військом на бік шведського короля було очевидне порушення Московською державою прав і вольностей Війська Запорозького, обмеження гетьманської влади, введення в українські міста московських військових залог та гарнізонів, ліквідація козацького війська або перетворення їх на регулярні драгунські полки, перетворення козацької старшини на служилих дворян, ліквідація етнічної окремішності українців шляхом асиміляції останніх тощо. Протистояти тиску Московської держави щодо впровадження цих та інших реформ в Україні-Гетьманщині відомими та доступними гетьману І.Мазепі засобами він уже не міг, тому під тиском старшини та при її підтримці наважився на повстання.

В історичній літературі ці події трактувалися по-різному.

Найбільш поширеним і відомим є зображення І.Мазепи в ролі зрадника російського царя Петра I та Московської держави. Сепаратизм українського гетьмана розглядався як загроза цілісності цієї країни, під чийм протекторатом перебувала Україна внаслідок рішень Переяславської ради 1654 р., зафіксованих Березневими статтями Б.Хмельницького. Ті історики, які належали до державницького напрямку офіційної російської історіографії, були переконані в існуванні "единой и неделимой России" вже наприкінці XVII ст. Відповідно територія України сприймалася ними як її невід'ємна складова частина. Тому перехід І.Мазепи на бік шведського

короля Карла XII, який було здійснено в інтересах України, заради досягнення її незалежності, розглядався як злочин проти Московської держави та визнавався її ідеологами й істориками, як зрада.

Водночас, представники народницького напрямку в історіографії представляли гетьмана І.Мазепу як захисника власних, а також старшинських інтересів, які відверто суперечили інтересам простого люду. Відповідно, з точки зору цієї групи істориків, дії І.Мазепи також представлялися як зрадницькі, бо ніби не відповідали потребам більшості населення.

Погляди російських істориків-державників та істориків-народників були підтримані та розвинуті представниками радянської історіографії, які вбачали в акції І.Мазепи зраду не лише московській державі, українському народу, але й “віковичній дружбі двох братніх народів”¹⁰¹.

На відміну від попередньої однозначної трактовки діяльності І.Мазепи, в працях українських істориків-державників гетьман І.Мазепа повстав як символ боротьби за національну незалежність. Він став національним героєм, до образу якого, апелювали усі наступні покоління борців, намагаючись відстояти право українського народу на самостійну, суверенну державу. Однак, історики цього напрямку підходили до вивчення згаданого періоду упереджено, занадто ідеалізуючи свого героя та непомічаючи його прорахунків та помилок.

Натомість, в середовищі українських істориків середини – другої половини ХХ ст., які наслідували традиції школи М.Грушевського, з’явилося кілька дослідників (Б.Крупиницький, О.Оглоблін, О.Субтельний та ін.), які на основі результатів власних наукових пошуків та досліджень, зуміли представити науковій спільноті об’єктивне бачення тогочасних подій в Україні в контексті загальноєвропейської історії¹⁰². Внаслідок цього розрив І.Мазепи з Петром I та відкритий перехід гетьмана на бік Карла XII почали розглядатися не відірвано від загальноєвропейського історичного процесу, а як його невід’ємна складова ланка. В результаті застосування істориками порівняльного методу дослідження виявилось, що повстання на чолі з І.Мазепою було не чимось несподіваним. Воно стало логичним продовженням так званої “загальної європейської кризи XVII століття”, яка полягала у низці локальних конфліктів між суверенами та національними елітами в Англії, Франції, Голандії, Італії, Португалії та Каталонії. Через півстоліття після згаданих подій ситуація повторилася, однак уже на теренах Східної Європи – в Ливонії (1700), Польщі (1702), Україні (1708), Молдавії (1711), Угорщині (1703-1711). Зокрема, Йоган фон Паткуль, натхненник ливонської шляхти, в 1700 році за допомогою короля Саксонії Августа та царя Московії Петра I здійснив

¹⁰¹ Ковалевська О.О. І.С.Мазепа в історіографії XVIII – ХХ століть.- Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк, 1997. – 185 с. (на правах рукопису)

¹⁰² Там же.

спробу звільнити Ливонію з-під влади Швеції. У 1702 році Станіслава Лещинського обрали королем Польщі з мандатом захищати шляхетські “золоті вольності” від саксонського абсолютизму за допомогою Швеції та її короля Карла XII. 1708 року гетьман України І.Мазепа здійснив спробу за допомогою шведської армії вивільнитися з-під протекторату Московської держави. У 1711 році Дмитро Кантимир, господар Молдавії, за підтримки Петра I намагався позбутися влади османського султана. Нарешті, протягом 1703-1711 рр. Ференц Ракочі II, лідер угорської шляхти, силівся за допомогою Франції ліквідувати владу Габсбургського цесаря в Угорщині.

В контексті вищезгаданих історичних подій, які повсякчасно відбувалися в країнах Європи протягом XVII – початку XVIII ст., Північна війна (1700-1721), котра традиційно представлялася російською та радянською історіографією лише як боротьба Московії та Швеції за гегемонію в Європі, мала б розглядатися як конфлікт між національними елітами та їхніми чужоземними суверенами. Відповідно дії І.Мазепи проти Петра I розглядались би як типова поведінка лідера тогочасної української національної еліти, яка прагнула за допомогою зовнішньої військової сили здобути незалежність. Крім того, подібний підхід унеможлиблював би надання емоційно-моралістичного забарвлення описуваним подіям.

На підтвердження слушності подібного підходу може служити й прикладне застосування теорії кризи, запропоноване провідним фахівцем з політичних наук Чарльзом Ф. Ендрейном¹⁰³. Якщо історики в своїх працях послуговуються терміном “загальноєвропейська криза” XVII – початку XVIII ст., то в політичних науках використовують поняття “системна криза”. Системна криза передбачає сукупність структурної, культурної та поведінкової криз, які в свою чергу є наслідком конфлікту культурних цінностей, соціально-політичних структур та поведінки окремих людей.

Якщо розглянути окремі історичні факти та події кінця XVII - початку XVIII ст., що відбувалися в Московщині та Україні, то акція гетьмана І.Мазепи не буде сприйматися як акт зради, чи неабиякий героїчний вчинок. Повстання 1708-09 рр. постане як один з елементів загальноєвропейської системної кризи, як цілком передбачуваний наслідок усього попереднього ходу подій.

Отже, політична система Московської держави напередодні війни зі Швецією вже була дестабілізована внаслідок тривалої та незавжди успішної боротьби Московського царства з Османською імперією та Кримським ханством (1687-1696 гг. – азовсько-дніпровські походи). На півдні, тобто на території України протягом 1688-1692 рр. постійно спалахували по-

¹⁰³ Чарльз Ф.Ендрейн. Сравнительный анализ политических систем. – М.: Издательский Дом “ИНФРА-М”, 2000. – С. 139-153.

встання та зростало незадоволення як політикою Москви, так й діями власної старшини. До 1708 року всі верстви суспільства були вкрай пригнічені ситуацією, але особливо це стосувалося війська. Українські козаки вже в 1701 році почали виступати проти відправки їх на північ Московщини для участі у військових діях, оскільки згідно з текстом “Березневих статей” Б.Хмельницького 1654 р. “козацьке військо повинно було захищати кордони й інтереси лише власної держави”¹⁰⁴.

І.Мазепа, який під час обрання його гетьманом, підписав союзницькі зобов’язання щодо Московської держави, відомі як “Коломацькі статті”, був зобов’язаний виконувати накази свого суверена – московського царя Петра I. Серед приписів, які викликали найбільше незадоволення козацького війська, були вимоги участі козаків у військових операціях за межами України, в абсолютно інших кліматичних умовах (козацькі підрозділи були під Псковом, у Прибалтиці, під Нарвою, на території Білорусії та Польщі), а також в умовах використання нехарактерної тактики й загроз проведення військової реформи, яка загрожувала перетворенням козацького війська на регулярні частини російської армії під командуванням російських або німецьких офіцерів.

Підставою для подібних побоювань козаків стало реформування стрілецького війська, яке сталося за кілька років до згадуваних подій. Козацьке військо України-Гетьманщини мало стати наступним, але здійсненню цієї реформи зашкодила невизначена воєнно-політична ситуація на півдні (тобто з Кримським ханством та Туреччиною), а також початок Північної війни (1700-1721). Про небажані для України реформи є згадка І.Мазепа в його листі до стародубського полковника Івана Скоропадського, в якому гетьман власноруч виклав причини, які спонукали його перейти на бік Карла XII¹⁰⁵.

Окрім того, козаки були вкрай незадоволені тим, що їх використовували не за прямим призначенням, тобто не у військових операціях, а на допоміжній службі та на будівництві нової столиці – Петербургу, що призводило до суттєвих людських жертв та втрати боєздатності кадрового складу¹⁰⁶.

За таких обставин в середовищі української еліти почало зростати невдоволення московською владою. В умовах перманентних військових дій цар не міг ефективно використовувати метод примусу, що почало посилювати віру невдоволених українців не лише у можливість зміни протектора, але й у можливість використання слушного моменту для досягнення незалежності.

¹⁰⁴ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Україна, 2003. – С.97.

¹⁰⁵ Крупницький Б. Указ. соч. – С.222.

¹⁰⁶ Там же . – С.99.

Політичні зміни, як стверджує Чарльз Ф.Ендрейн, є наслідком не лише структурних змін, але й зміни культурних цінностей і моральних норм. З точки зору гетьмана і козацької старшини, Петро І, як репрезентант легитимної влади суверена, втратив своє право бути таким, бо відмовив І.Мазепі у військовій допомозі, коли війська Карла XII змінили маршрут й повернули на Україну. Протистояти цій силі з тими військами, що були у підпорядкуванні гетьмана, було неможливо. Зневажання царем цінностей офіційної культури, тобто норм права, дало І.Мазепі та старшині можливість звинувачувати суверена у зневажанні його обов'язку по відношенню до підданих, а також дозволило скористатися правом *ius resistendi*, тобто повстати проти царя з метою захисту своїх інтересів¹⁰⁷.

Ось як писав сам І.Мазепа з цього приводу: “адже ні для чого іншого ... ми тож удалися за згодою і спільною постановою спільно з панами генеральними особами, полковниками та старшиною всього Запорозького Війська в непоборну потенцію найяснішого короля його милості шведського, маючи непосоромну надію у всемогутньому Бозі, єдиному заступнику ображених, що любить правду і ненавидить лжу, що його королівська величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке Військо звільнить, а забрані наші права та вольності не тільки приверне, але із загальною користю і з безсмертною славою Запорозького Війська на майбутній вік примножить і розширить, у чому нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією...”¹⁰⁸.

Пізніше, після прийняття І.Мазепою умов союзу з Карлом XII та Станіславом Лещинським, після переходу гетьмана на бік колишнього супротивника, Петра І також скористався можливістю звинуватити гетьмана у зневажанні традиційними моральними цінностями, тобто у зраді, що ще раз доводить факт наявності культурної кризи, яка супроводжувала кризу структурну.

Нарешті, очевидною стала й поведенкова криза, тобто конфлікти між окремими особистостями. Найбільш яскраво характерні риси цієї кризи проявилися вже після поразки військово-політичного виступу І.Мазепи. Достатньо проаналізувати поведінку представників козацької старшини, одна частина якої вирішила повернутися з вигнання й навіть погодилася на співпрацю із офіційною московською владою, а інша погодилася на статус політичних емігрантів і ще протягом певного часу намагалися продовжувати активну боротьбу за незалежність України. До того ж, не встиг І.Мазепа оголосити про свої наміри й відкрито перейти на шведський бік, як поплічник Петра – О.Меншиков не забарився нагадати царю про своє

¹⁰⁷ Субтельний О. Указ. соч. – С. 127.

¹⁰⁸ Там же. – С.222-223.

давніше бажання – заволодіти власністю бунтівного гетьмана. З цією метою, терміново була проведена ревізія нерухомості та вцілілого після погрому Батурина майна Мазепи, після чого воно перейшло у власність царського фаворита. Те ж саме сталося й з власністю козацької старшини, представники якої підтримали гетьмана і разом з ним опинилися на еміграції. Усі їхні колишні володіння були конфісковані та передані у власність тим, хто залишився вірним царській короні. Серед таких “осчастливливенных” опинилися й родини колишніх генерального судді В.Кочубея та полтавського полковника І.Скри, покараних І.Мазепою за наклепництво.

Отже, політична акція І.Мазепи 1708-09 рр. за змістом та формою дійсно не відрізнялася від аналогічних подій в інших країнах Європи, а відтоді може вважатись складовою частиною загальноєвропейської системної кризи XVII – початку XVIII ст., що спонукає дослідників цього періоду підходити до оцінок тогочасних подій неупереджено та емоційно незабарвлено.

Тетяна Павлінчук

ПЕРЕКЛАД ЯК САМОВПІЗНАВАННЯ У ПОВЕРТАННІ З (НЕ)ЧУЖОЇ ПОЕЗІЇ. ЧИТАЦЬКА ПЕРСПЕКТИВА

Питання перекладу, порушені ще літературознавцями давнини, продовжують цікавити сучасного дослідника літератури. Чи обов'язковою є присутність постаті перекладача під час нашого знайомства з творами іноземного автора? Чим є його душа: субстанцією, що вдихнула життя у тіло раніше не знаного вірша, чи примарною тінню на його тлі? Монографія А.Савенця "Поезія у перекладі: "українська Шимборська" разом зі збіркою українських перекладів поезій польської поетки цим же автором "Версія подій" зробили потужний внесок у дослідження актуальних питань перекладацької справи та розширили поетичне розмаїття перекладів "першої дами польської поезії".

Дослідження А. Савенця, що постало як докторська праця, має на меті огляд позицій теоретиків щодо перекладності поезії з різних перспектив, з'ясування основних проблем, які виникають при перекладі поезії, та шляхів їх подолання, а також окреслення образу Віслави Шимборської, що постав в українській культурі завдяки перекладам її віршів. Простежуючи проблему неперекладності поезії, науковець окреслює перспективи мовознавства, літературознавства та перекладацьку перспективу. Мета нашої статті – окреслити читацьку перспективу у погляді на це питання, де поруч із автором твору та автором перекладу з'являється читач, інтерпретація якого теж є сувоєридним названа перекладом.

Проблема перекладності/неперекладності поезії може бути представлена у кількох аспектах: неминуче натрапимо на труднощі тлумачення окремих виразів, гри слів, висловлювань, що окреслюють ментальність нації. Збереження художніх особливостей першотвору кидають сумнів на можливість перекладу, підкреслюють бар'єр між автором і перекладачем, так звану "чужість". Разом з тим переклад творів чужоземного автора представляє його твори літературі перекладача, максимально наближуючи до майбутнього читача. Прочитаний рідною мовою, твір просочується у свідомість читача, роблячи його ближчим, своїм, праця перекладача є "творенням мови порозуміння" осіб, що перебувають на різних берегах. Більше того, пошук "свого" в "чужому" і підкреслення його на чужому тлі дає можливість виокремлення, розрізнення: "Переклад – це водночас випробування чужим і випробування чужого" [7; 132].

Перекладач як посередник між різними мовами, культурами, просторовими й часовими межами не просто встановлює діалог *Автор-Читач*, даруючи літературним шанувальникам своєї культури знайомство з іноземним письменником, а й розщеплює цей діалог на *Автор – Читач-*

перекладач-автор – Читач, у якому роль другої ланки передбачає ознайомлення з оригіналом (читач), його осмислення, самовпізнання, самоназивання, інтерпретацію (автор), озвучення, ословлення прочитаного (перекладач). Перекладач не тільки відчуває можливість “...(від-)творення... чужого, творення на межі мов і між мовами, творення мови” [7; 104], що стосується перекладу з іншої мови, а й розгортає розмову між автором оригіналу і автором перекладу, встановлює зв’язок між світоглядами, заявляє про схожість тем, мотивів, образів літературної творчості, долучаючи до неї читача. Читач, засліплений і захоплений грою відблисків у стулках трельяжа *Автор – Читач-перекладач-автор – Читач*, не може відмовитися від спокуси впізнання присутності одного автора у творчості іншого, що забезпечує відчуття “свого”, більше того, встановлення такого зв’язку дарує читачеві ілюзію власної присутності у цій грі.

Наскільки правдоподібним є такий діалог і чи правомірна читацька інтерпретація у вишукуванні схожості промовляння? Послугуємося твердженням Г.-Г. Гадамера про те, що “...встановлювати зв’язки належить читачеві” [3; 115], промовивши це так, як розуміємо, ризикуючи “не зрозуміти чи захряснути в прикрій непевності імпресій” [3; 104], а отже, долучитися до пропонованої розмови.

Проникнення в слово поетичного твору розгортає можливість стати на шлях самовпізнання у ньому – у звучній метафорі, несподіваному образі тощо – і відчути насолоду від такого ототожнення. На думку Гадамера, слово “...дозволяє читачеві бути “я”, бо поет – то “я”, яким є кожен з нас” [3; 110]. “Вірш висловлює всіх нас. Беручи до рук вірш, кожний з нас вступає в зв’язок, який належить наповнити смыслом” [3; 110].

Вірш, наповнений найрізноманітнішими смислами, конотаціями, відсилає до відправних точок уже колись чутого і баченого, розширюючи межі сприйняття. Такий текст спонукає до самозгортання і саморозгортання, до повертання як до відчуття безперервності, безкінечності. Перебування на цьому шляху не є пастью, де “безликий торує коло”, а запрошенням до діалогу здатних до самозаглиблення. Одразу відчуваємо це, читаючи власний паліндром А. Савенця:

І

вірш – рів
масам.

А видіти ті всесвіти, ті дива –
магам [6; 20].

Слова “вірш” і “троп” етимологічно означають повертання, що є “ з одного боку безпосередня вказівка на формальну особливість побудови поетичного твору, з іншого – переносне позначення мовного звороту, семантичного зсуву виявляються двома полюсами того силового поля, в межах якого відбувається шукання модусів і атрибутів поезії, шукання її

форми і зв'язку цієї форми зі змістом"[7; 19]. Отож і особливість поетичної форми, і циклічність сприйняття повертає Читача із, здавалось би, чужої поезії до внутрішнього "Я", до самого себе, вже баченого, чутого і, можливо, колись ословленого. Така інтертекстуальність на екзистенційному рівні підкреслює взаємозв'язок культур, поколінь, світоглядів.

За М. Бахтіним, будь-яке слово існує для мовця у трьох аспектах: як нейтральне слово мови, що нікому не належить, як чуже слово інших людей, повне відгуків чужих висловлювань, як моє слово, просочене моєю експресією. Момент впізнавання слова, як свого [1; 283], дає можливість визнати і автора тих слів своїм, наблизитись до нього, не боячись бути звинуваченим у бракові "чуття участі" [9; 47]. Отже, читач наділяє твір "своїми" символами, і якщо кожне читання вірша – це щоразу переклад [4; 140], чи, як стверджує А. Бергсон, "будь-який аналіз є перекладом, розвинутим у символах..." [2; 57], то Читач-перекладач мовою своїх символів приймає гру поетичного діалогу.

Визнання можливої схожості, а тим більше прагнення до неї ліричного героя і адресата озвучується у поезії В. Шимборської "Нічого двічі": "*...хоч уся різниця наша – як у двох краплин води*" [9; 11]. (Тут і далі переклад А. Савенця. – Т.П.). Таке розуміння призводить до парадоксу й подивування: не буває нічого схожого, однакового, усе унікальне й неповторне, але тим більшою видається мудрість спільності: "*Спільна наша мандрівка. /Адже нас єднає багато. /Та сама зірка має нас під собою. /Відкидаємо тіні на тих самих правах. /Намагаємося щось знати, кожен по-своєму, /А те, чого не знаємо, – то також подібність*" [9; 265].

Переклад був би мертвим, якби особистість перекладача не була присутньою в ньому. Вада стереотипного сприйняття перекладу полягає в тому, що читач обминає постать перекладача як співавтора, як учасника подій, що розгортаються перед читачем, адже перед ним мистецький твір, який ще є новим для читача, але не для перекладача, не тільки тому, що той провадив роботу над оригіналом, а й тому, що вибір певних творів для перекладу є продовженням розмови, розпочатої колись самим перекладачем: "*Бо ж кожен початок – /це тільки продовження дії, /а книга подій/завжди розгорнута посередині*" [9; 243].

Слово, мовлене перекладачем, є продовженням діалогу, розмови, творенням нового тексту, який "...як цілість ніколи не є достатнім, оскільки завжди може постати як частина серії подібних текстів (чи як один з варіантів підставового структурного тексту (жанру))..." [7; 24]

Потреба діалогу обумовлюється схожістю, визнанням *свого*, інакше відбувається відштовхування через відчуження: "*Але як відповідати на непоставлені запитання, /та ще й тому, хто є на додачу /так занадто для вас ніким*" [9; 265].

“Діяльність перекладача поезії є дублюванням діяльності поета в тому розумінні, що вона є творенням аналогічної (але іншої) системи, поновним синтезом форми і змісту”, – зазначає А. Савенець [7; 29]. Така схожість і обов’язково “іншість” присутня і на рівні зв’язку творів, образних для перекладу, і оригінальних творів самого перекладача. Так, замислюючись над поезією В. Шимборської “Небо”, відчуваєш власну причетність до світової гармонії, всюдисущість невланного **Над** і свого перебування в ньому: *“Із цього слід було почати: небо.../Не мушу ждати на погідну ніч, /ні задирати голову, /щоб глянути на нього. /Маю небо за плечима, під рукою і на повіках. /Небо щільно мене огортає /й відносить від низу. /Навіть найвищі гори /не ближчі до неба, /ніж найглибші долини. /В жодному місці його немає більше, /ніж в іншим. /Хмара так само безжалісно /привалена небом, як і могила”*[9; 211]. “Захват і розпач” – особливі прикмети людини, що замислилася над неосягненністю власного існування. Встановлення зв’язку із невидимою, нематеріальною, але відчутною субстанцією, у якій перебуває будь-який матеріальний предмет сакралізує буденне земне життя, яке і на землі є нічим іншим, як перебуванням у небі. У небі не залишають слідів, воно так само непомітне, але завжди присутнє, як душа ліричного суб’єкта у XIII із вінка сонетів А. Савенця “Introspecto”: *“Накинувши аркан в останню мить, /Вхопити намагався душу власну, /Чи те, що називають нею.../Доскіпливі зуміють слідопити/ Її приблизну форму встановити, /Та хто ж візьметься за такі труди?/ А сам тепер уяву ясну маю:/ Непізнана вона. Її лиш ті сліди (виділено нами.– Т. П.) / На білім тлі звиватись прирікаю”*[8].

Читач, претендуючи на роль хоч у “тіні тріади” *Автор – Читач-перекладач-автор – Читач*, з приємністю самовпізнавання долучається до розмови, початої Автором та Перекладачем, необхідної, щоб не була “відкладена на ніколи”[9; 267]. Заскочений іронічним коментарем В. Шимборської на адресу позірної любові до поезії: *“Але що ж таке та поезія. /Не одна вже упала непевна відповідь/ на це запитання. /Тільки я не знаю й не знаю, –/ і тримаюся того, наче поручня рятівного”* [9; 219], знаходить відповідь в оригінальних творах іншого автора – уважного перекладача поезій Шимборської: *“З усіх можливих вірувань і вір /Для себе не зумів захоронити /Лиш віру в невмируще слово лите, / В польоту думки неосягну шир. /Охоплене азартом відчайдушним, /Безсмертне прагне у ривку потужнім/Безмежну й невланому захопить. /Нелегко полонить її, я знаю. /Та, кинувши аркан в останню мить, /На білім тлі звиватись прирікаю”* [8].

Відомо, що у ліричних рядках поетка не береться визначати поетичне кредо, обминає обмеження, рамки, штампи, схеми. Але поза тим промовляє в поезії “Авторський вечір”: *“Не будь боксером – то не бути зовсім”*[9; 37]. Категоричність такої заяви вимагає зробити вибір: брати чи

ні поетові участь у неспинних життєвих двобоях. Перемога чи поразка, що ув'язуються з поняттями "бути" чи "не бути" продовжують роздуми про сутність поезії. "Пекельні сцени" боксерського поєдинку і "забирання в небо" кидають місток розуміння істинної ролі поезії: забирання в небо – це не тільки смерть, а й ілюзія, мрія, зрушена і зворушена пам'ять, яка оживлює світлі людські почуття, а отже, здатна виграти двобій зі смертю. Іронічне "...з вогнем – ледь-ледь...заходимося читати" розгортає перспективу поезії: попри приреченість не бути боксером поет має могутню силу, щоб проголосити перемогу створення. Розуміння такої відповідальності спостерігаємо у сонетах А. Савенця: *"Не схимник я, тим більше – не сатур. /А хто ж? Волів би лиш поетом бути –/Йому ж бо не страшні огидні пута, /Для нього ж бо незнаного нема!* [8].

В одному з інтерв'ю В. Шимборська зізналася, що "...волила б позбавити себе права писати про власні вірші" [5; 157]. Поезія "Рецензія на ненаписаний вірш" цілком співзвучна із висловленим твердженням. Удавано науковий стиль підкреслює незграбні спроби класифікувати поетичні поривання, підпорядкувати їх нормам і канонам, у які б "хтось повірив". І теза про самотність стає не такою вже й ризикованою, бо передбачає не тільки присутність, а й промовляння, розуміння. Стилїзована рецензія – інший образ авторки, погляд на унікальність, могутність і разом з тим безпорадність у своїй щирості поетичного слова. "Досить сутужно довелося би тому, хто спробував би прослідкувати, скількома життями живе поетка в своїх віршах, скількома очима дивиться, скількома мозками мислить", – так означає дивовижну здатність В. Шимборської бути присутньою скрізь перекладач А. Савенець. [7; 297].

Впізнаваність одного автора в поетичній творчості іншого – явище не випадкове, коли мова йде про схожість світогляду, про глибинне осмислення найважливіших речей. Мовимо тут не про ототожнення, яке у вигляді сліпого наслідування нівелює обриси індивідуального почерку, а про самовпізнавання, визнання творчості суперечливого і далекого "чужого", яке мусило бути окреслене як "інше", за "своє", близьке і тому так майстерно озвучене вдруге під час перекладу.

"Приреченість на причастя наодинці" простежується у багатьох віршах В. Шимборської, де немає відповідей на поставлені питання, де, здавалось би "все проясняється" і "може стояти на твердому ґрунті доказів", і "кущі угинаються під вагою відповідей", але попри усі принади *"...звідси можна тільки відійти /й безповоротно утопитися в глибинах. /В неосягненному житті"* [9; 167]. Примарний натяк на відповідь на схожі питання вбачаємо у порівнянні людської долі з шаленою виставою життя у авторському сонеті А.Савенця: *"Актор і режисер цієї драми, /Найперший буду й поміж глядачами: /Для мене теж фінал її в імлі"* [8].

Отож постать перекладача, його внутрішній світ відіграють неабияку роль під час перекладу. Залишається таємницею вибір того чи іншого автора для читання і перекладу, його вплив на перебіг подальших подій і творчих поривань, але не залишає сумніву скорочення відстані між пошанувачами поезії та самою поезією. У такому самошуканні і самовпізнанні “...можемо також ділитись. /Та тільки на тіло і урваний шепіт. / На тіло й поезію”. [9; 127]. Залишаємо у цьому поділі поезію як знак.

Література:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 445с.
2. Бергсон А. Вступ до метафізики // Антологія світової літературної думки ХХ ст. за редакцією М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – 636 с.
3. Гадамер Г.-Г. Вірш і розмова. Есе. – Львів: Бібліотека журналу “Ї”, 2002. – 188 с.
4. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К.: Юніверс, 2001.– 288 с.
5. Кочур Григорій. Кордони людських держав // Дніпро. – 1991. – №11–12. – С.157-162.
6. Савенець А. Магам // Філео + Логос (Люблю + Слово): Літературний часопис філологічного факультету Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2001. – № 2. – С. 19-20.
7. Савенець А. Поезія у перекладі: “українська” Шимборська: монографія. – Люблин-Житомир: Полісся, 2006. – 366 с.
8. Савенець А. Символ сигми. – Житомир, 1998. – 48 с.
9. Шимборська В. Версія подій: Упорядкування, переклад, післямова і примітки Андрія Савенця. – Європейський колегіум польських і українських університетів. Видавництво Університету Марії Кюрі-Склодовської, 2005. – 313с.

Пилипенко Володимир

КШИШТОФ ПАЛЬЧОВСЬКИЙ І ЙОГО “ДИСКУРС ПРО КОЗАКІВ”

Друге десятиліття XVII століття виявилось для Речі Посполитої надзвичайно складним: інтервенція до Московського царства, що розтяглася майже на десять років і вимагала величезних витрат, наростання шляхетської опозиції всередині держави, погіршення стосунків із Османською імперією та Кримським ханатом. Але однією із найбільших проблем Варшави став неконтрольований зріст козацтва, що поступово перетворювалось на окремий суспільний стан¹⁰⁹ і своїми діями почало активно впливати на міжнародну ситуацію у Північному Причорномор'ї.

Польська держава проводила щодо козацтва подвійну політику: з одного боку вона намагалась утримати його під повним контролем, а з іншого, постійно залучала козацьке військо до участі у війнах і небажаючи того, стимулювала його зростання. За спостереженням В. Серчика¹¹⁰, на початку XVII століття існувало два шляхи розвитку стосунків між козацтвом і Коронаю. Перший – досягнути угоди на принципах рівноправних партнерів. Такий розвиток подій був абсолютно неприйнятний для шляхетської держави, адже він означав, що козацтво слід було визнати окремим станом, надати йому певні права та привілеї. Створення нового соціального стану у державі могло б порушити суспільний спокій (*“spokój społeczny”*), який так цінувала шляхта. Другий – придушувати будь-які прояви самостійності козацтва. Польська держава стала на другий шлях, але так і не змогла його послідовно реалізувати.

Починаючи із 1613 року козаки масово повертаються на Україну із московської війни. Вони вимагають від королівської влади обіцяних грошей, але не отримують їх і починають займатись своєю звичною справою – грабують кримське та анатолійське узбережжя. Так розпочинається період названий українською романтичною історіографією добою героїчних морських походів. Протягом кількох років запорожці у співпраці із донськими козаками штурмом захопили і спалили такі міста як Варна, Перекоп, Кафа, Синоп, Трапезунд, неодноразово палили околиці столиці Османської імперії¹¹¹.

Не дивно, що стосунки Порти і Варшави значно погіршились. Султан почав відкрито погрожувати війною, а кількість татарських нападів у

¹⁰⁹ Про перетворення козацтва на окремий соціальний стан див. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. – К., 2000.

¹¹⁰ Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII. – М. – 1979. – С. 180.

¹¹¹ Докл. про морські походи козаків дивись: Брехененко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998.

відповідь на напади козацькі значно зросла. Протягом 1613-1618 років татари нападали в середньому чотири рази за рік¹¹².

Починаючи з 1613 року кореспонденція гетьмана Станіслава Жулкевського рясніє пересторогами війни із Османською імперією. Як писав гетьман королю та шляхті, що султан не може напасти на Річ Посполиту лише тому, що ще не закінчив війну у Персії і тільки-но він зможе укласти мир з перським шахом він відправить всю свою армію на Польщу¹¹³.

В такий обстановці влада повинна була терміново налагодити свої стосунки із козаччиною. Гетьман спробував це зробити силою 1614 року, інструкція, яку передали козакам комісари під Житомиром, визначала реєстр розміром одну тисячу чоловік, суворо забороняла нападати на сусідні держави. Запорожці за конституцією повинні перебувати лише на Низу і не виходити на волості, старшого їм мав призначав король. Козаки прийняли умови, а сейм весною 1615 року підтвердив їх. Але гетьман так і не досягнув бажаних результатів, напади подовжувались і небезпека війни не зникала.

1617 року Річ Посполита наблизилась впритул до війни із Портою: війська двох держав зустрілись на Поділлі, але гетьман ціною великого татарського погрому (за що йому потім багато разів дорікали) зумів уникнути війни й уклав мирну угоду із Іскандер-пашею. А за місяць в Ольшанці Станіслав Жулкевський уклав угоду із козацтвом. Козаки отримали три тисячі реєстру, знову зобов’язалися не нападати на сусідні держави і поплити човни. Хоча козацька старшина і досягнула ряду поступок від комісарів, але угода влаштувала далеко не всіх.

Дві угоди з козацтвом були укладені під тиском зовнішніх обставин і виявились неефективними, а спроби силою змусити козацтво коритись зазнали провалу. Запорожці продовжили напади на кримський ханат і тим самими провокували татар на напади у відповідь. Король у листах легатцях закликав шляхту під час роботи наступного сейму зосередитись на питаннях пов’язаних з безпекою Речі Посполитої: якнайшвидше знайти спосіб вирішити козацьке питання, а саме козаків монарх звинувачував у тому, що мир з Османською імперією порушено, приготувати посольство до Порти¹¹⁴. У відповідь на це волинська шляхта у інструкції своїм послам на вальний сейм 1618 року вказувала, що за порушення миру з турками козаків потрібно покарати, а то й знищити. На думку волинської шляхти, щоб на майбутнє убезпечити Річ Посполиту потрібно скликати посполите рушення та укласти нову угоду з султаном¹¹⁵. Менш радикальну позицію

¹¹² Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600 – 1647 // SMHW. – Warszawa, 1962. – Т. VIII. – Cz. 1. – S. 70.

¹¹³ Pisma St. Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana wydał A. Bielowski. Lwów, 1861.

¹¹⁴ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 195-202.

¹¹⁵ Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569-1654 гг.). – С. 118-119.

щодо козацтва зайняла руська шляхта. У інструкціях на сейм галичани наказували своїм послам ретельно радитись із представниками інших коронних воєводств та Великого Князівства Литовського щодо питань безпеки і просили короля не залишати Руське воєводство без оборони¹¹⁶.

Подальше загострення польсько-турецьких стосунків спричинило до появи значної кількості публіцистичних творів, автори яких давали поради як налагодити відносини із Портою та козацтвом. Одним із таких радників був Кшиштоф Пальчовський (приблизно 1568-1627 рр.), який перед сеймом 1618 року надрукував у Кракові власну брошуру “Дискурс про козаків знищувати їх чи ні”¹¹⁷. Автор “Дискурсу” походив зі шляхетського роду нобілітованого у середині XVI століття Жигмундом Августом. Дід Кшиштофа Пальчовського, Ян Пальчовський, був земським суддею, кілька разів обирався шляхетським послом на сейми. Під час судового процесу над Конрадом Крупкою був його активним захисником. Батько Кшиштофа отримав освіту у кількох європейських університетах. Сам Кшиштоф Пальчовський отримав освіту у Лейпцігському університеті. У молодості перебував при дворах європейських монархів, служив у війську, тому міг на власному досвіді пересвідчитись у існуванні проблем у польському війську. Із 1615 року займав посаду земського заторського та освенцимського писаря¹¹⁸. Як бачимо, рід Пальчовських був родом, який брав активну участь у суспільно-політичному житті краю, не будучи дуже впливовим, все ж таки, представники роду обіймали адміністративні уряди у повіті і воєводстві. Про такий рід сьогодні б сказали, що він займає активну громадянську позицію. Для шляхти взагалі, і для такої політично активної як Пальчовські, зокрема, справою честі та почесним обов’язком була участь у управлінні державою¹¹⁹. Саме з-під пера представників такої шляхти вийшла значна кількість публіцистичної літератури: різних “побудок”, “дискурсів”, “направ”.

Кшиштоф Пальчовський підходить до вирішення козацької проблеми з реалістичних позицій. Він визнає доконаним фактом існування козацтва як окремого стану Речі Посполитої, до того ж називаючи їх “люди нашого народу, християни, захисники нашої Речі Посполитої”¹²⁰. Таке

¹¹⁶ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Tom XX. Lauda sejmikowe. Tom I. Lauda wiszeńskie 1572-1648. Opracował Antoni Prochaska. Lwów, 1909. – S. 164.

¹¹⁷ Palczowski Kszysztof. Dyskurs o Kozakach jeśli ich znieść czy nie. – Kraków, 1618.

¹¹⁸ Bibrzycki Kazimerz. Palczowski Jan. Palczowski Kszysztof. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980. – S. 61-65.

¹¹⁹ Про політичну культуру польської шляхти див. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985, Edward Opaliński. Sejm srebrnego wieku 1587-1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. Warszawa, 2001; Edward Opaliński. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. Warszawa, 1995.

¹²⁰ Palczowski Kszysztof. Dyskurs ... – S. 3.

ставлення автора до козацтва йде у розріз з офіційною позицією польської влади, яка вбачала у останніх бунтівників та розбійників. Ще більш суперечливим є твердження, що такі люди є славою Польської Корони, адже вони з власної волі постійно захищають батьківщину від татар і турків, а татари і турки не можуть нічого зробити з козаками.

На сторінках “Дискурсу” автор демонструє власну обізнаність як із всесвітньою історією, так і з історією польсько-татарсько-турецького протистояння. Перераховуючи мирні угоди, що були укладені між Річчю Посполитою з одного боку та Кримським ханатом і Османською імперією з іншого, зазначає, що жодне з них не було дотримане, татарські напади все одно тривали. На думку Кш. Пальчовського, мирними угодами татар не стримати, адже їх обіцянки “можна писати по воді і вітру”¹²¹. Зважаючи на ненадійність південних сусідів, автор вважає, що краще мати на кордоні надійних козаків.

У існуванні козаків автор бачить беззаперечну користь, адже вони звільняють невільників християн з турецького ярма, завдають великих збитків нападаючи на їх міста і фортеці. Автор стверджує, що козацтво стало надійним охоронцем прикордонних територій і татари не лише не спустошують внутрішні райони східних воєводств, а, навіть, на кочують поряд із українськими землями. Слід зазначити, що це твердження є явним перебільшенням, що виникло із симпатії Кш. Пальчовського до козаків. За підрахунками М. Хорн, в період з 1605 по 1644 роки на Річ Посполиту нападали щонайменше 63 рази¹²².

Автор в своїх роздумах керується трьома категоріями, якими, на його думку, повинні керуватись всі, вирішуючи будь-яку справу: почесне, корисне та можливе. Кш. Пальчовський доходить висновку, що знищення козаків є неприпустимим з усіх трьох причин. По-перше, знищувати своїх співвітчизників на вимогу ворогів, до того ж мусульман, **не почесно**. Як відомо, зазначає Кш. Пальчовський, умови диктує переможець, а Османська імперія не отримувала жодних перемог над Річчю Посполитою, щоб вимагати щось від нею¹²³. У тоні турецьких вимог до Речі Посполитої автор вбачає образу. По-друге, знищення козаків є **некорисним**, адже вони є надійними захисниками Корони від агресії з боку татар і турків. По-третє, таке знищення є **неможливим**, бо кількість козаків занадто велика, щоб їх можна було просто так знищити. На думку автора, не зможе цього зробити і Османська імперія, бо для цього доведеться вести війну на два фронти: проти Речі Посполитої і проти козаків¹²⁴.

¹²¹ Ibidem. – S. 6.

¹²² Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600 – 1647 // SMHW. – Warszawa, 1962. – T.VIII. – Cz.1. – S. 69.

¹²³ Palczowski Kszysztof. Dyskurs ... – S.3

¹²⁴ Ibidem. – S. 10, 7.

Кш. Пальчовський пропонує співпрацювати з козаками на чітко визначених умовах. Гетьмана козакам повинен подавати король, а сам гетьман разом із своїми ротмістрами повинен присягати королю на вірну службу. Військо запорозьке не повинно нічого робити самостійно без відома короля чи сейму. Цікаво, що про спосіб призначення ротмістрів автор не згадував, то ж припускаємо, що їх повинен був призначати або король, або гетьман. Головну проблему всього польського війська, фінансову, Кш. Пальчовський пропонував вирішити просто – віддати козакам ті гроші, що уряд щороку відсилає до Кримського ханату як упоминки¹²⁵.

І тут було б цікаво порівняти умови співпраці з козаками, які пропонував Кш. Пальчовський з умовами, які пропонувала шляхта на сеймиках і сеймах. Зазвичай найактивніші у вирішенні питань пов'язаних з кордоном і татарською агресією були прикордонні українські воєводства (бо вони найбільше потерпали від цієї агресії). Саме вони найчастіше пропонували іншим воєводствам, особливо воєводствам "górnym" співпрацю. Якщо узагальнити шляхетські пропозиції і створити з умовний план дій, то він виглядатиме так:

- створити спеціальну казну для потреб оборони;
- для оборони кордону використовувати кварцяне військо разом з реєстровим козацьким військом
- іноді пропонували кошти на утримання такого війська взяти з упоминок, що Корона постійно платить хану
- стацію вати жовнірів на Україні
- відремонтувати прикордонні фортеці
- слід окремо відмітити, що про співпрацю з низовим козацтвом (Військом Запорозьким) шляхетські послы взагалі не згадували, називаючи їх злодіями (lotramy) та вимагаючи їх покарання, а іноді і знищення.

Як бачимо, умови, на яких пропонував співпрацювати із козацтвом Кш. Пальчовський не нові. Приблизно такі ж вимоги ставив козакам і гетьман Ст. Жулкевський на всіх переговорах з ними. Такі ж заклики звучали майже на кожному сеймі з боку шляхти. Але вони були абсолютно неприйнятні для козацтва. Прийняти гетьмана і старшину від короля означало втратити свободу дій на кордоні і у волостях, відмовитись від принципу виборності козацької старшини. Такі умови не призвели б до бажаного результату.

Робота Кшиштофа Пальчовського загубилася б з-поміж інших "дискурсів", "діалогів" і "побудок", якби не його відмінне від більшості польської шляхти ставлення до козацтва. Автор не навіть не намагався приховати позитивної оцінки діяльності козаків на постійно небезпечному і найменш захищеному південно-східному кордоні Речі Посполитої.

¹²⁵ Ibidem. – S. 11.

Підводячи підсумки сейму, який спрямовував свій “Дискурс” Кшиштоф Пальчовський, слід відмітити, що цей сейм, на, як і попередні, не зміг вирішити козацького питання. В сеймовій конституції “Про козаків” зазначалось, що козаки своїми нападами на сусідні держави порушують угоди, що були укладені і ці напади слід припинити саме тому до козаків буде відправлений гетьман з військом і комісарами, які встановлять “добрий порядок” для низовців. Сеймова конституція забороняла козакам нападати на сусідні держави, виходити в Чорне море, для них королем призначався старший, якого запорожці повинні слухатись. Гетьман повинен слідкувати за дотриманням конституції і діяти проти козаків як проти ворогів держави у випадку недотримання ними конституції¹²⁶. Насправді ж, як зазначає Я. Середика, ця конституція була написана, аби справити добре враження на посла султана, який прибув на сейм зі скаргою на козаків¹²⁷.

Свідченням того, що “Дискурс” набув поширення і його читали є висока оцінка ідей Кш. Пальчовського Шимоном Старовольським. Того ж року Старовольський надрукував свою невеличку брошуру під назвою “Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich”, в який охарактеризував “Дискурс” як вірна річ і мудра думка (rzecz słuszną, zdanie mądre)¹²⁸.

¹²⁶ Volumina Legum. T. III. Petersburg. 1859. s. 157.

¹²⁷ Seredyka J. Sejm z 1618 r. Opole, 1987, s. 181

¹²⁸ Szymon Starowolski. Pobudra abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich [w] Wybór z pism. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991, s. 158-176.

Natalia Sindetskaja

POLSKA-ESTONIA: DROGI ADORACJI I ŚCIEŻKI POROZUMIENIA

Wiele faktów z historii świadczy o podobieństwie losu historycznego Pierwszej Republiki Estońskiej i Drugiej Rzeczypospolitej. Obydwa państwa ogłosiły swą niepodległość w 1918 r., wykorzystując moment osłabienia politycznego, wstrząsu rewolucyjnego oraz porażki wojennej swych głównych zaborców: Niemiec i Rosji. Z kolei kierunek rozwoju, który został wybrany przez ówczesne władze Estonii i Polski opierał się na zasadzie negocjacji wszystkiego, co wiązało się z Rzeszą Niemiecką lub Rosją Radziecką. W takiej sytuacji zaskakująca obecnie ideowa wspólnota Estonii i Polski okresu międzywojnia jest oczywista, a dążenie do współpracy na szczeblu między państwowym uznać można za naturalny wynik ówczesnej rzeczywistości geopolitycznej.

Polsko-estońskie relacje nie narodziły się w XX wieku. *Na wybrzeżach Bałtyku, tam gdzie leżą dzisiejsze Łotwa i Estonia, mieszkały w zamierzchłej przeszłości pogańskie plemiona fińskiego pochodzenia: Liwów, Kurów i Estów, od których pochodzą nazwy Estonia, Kurlandia i przede wszystkim Liwonia, albo Liflandia, skąd powstała spolszczona nazwa "Inflanty"*¹²⁹. Polska i Estonia "poznały się" wtedy, gdy Estonia należała do Inflant, a Stefan Batory – polski król o ugrofińskim rodowodzie, *podjął w latach 1582-1583 szereg działań zmierzających do umocnienia swego stanu posiadania na zdobytym terytorium*¹³⁰.

Główne polskie pamiątki do tej pory znajdują się w Tartu¹³¹ – mieście, które dla Polaka bardziej znane jest z jego niemieckojęzycznej nazwy – Dorpat. *Stefan Batory nadał Dorpatowi status miasta królewskiego i białoczerwone barwy...*¹³². Ale najważniejszą pozostałością panowania Polaków jest słynny Uniwersytet w Tartu, założony w 1632 r. na podwalinach edukacyjnych reform Stefana Batorego, w których punktem wyjściowym było wprowadzenie do Estonii zakonu jezuitów¹³³.

Za czasów caratu, kiedy większa część Polski wraz z Warszawą oraz cała Estonia zostały guberniami Imperium Rosyjskiego, na uniwersytecie w Tartu

¹²⁹ *Kronika rodziny Weyssów Weyssenoffów zestawiona według dokumentów przez Józefa Weyssenhoffa wydana po śmierci autora staraniem Waldemara Weyssenhoffa z kilkoma przypisami w tekście i poprzedzona krótkim zarysem*, Wilno 1935, s. 10.

¹³⁰ J. Kostrzak, op. cit., s. 58.

¹³¹ Od czasów polskich datuje się historia cechu muzyków miejskich w Tartu. Pierwszym znanym muzykiem w tym mieście był Walenty Grabiński, prawdopodobnie kalwin z Litwy. Więcej o tym: E. Arro, *Die Dorpater Stadt-Musici 1587-1809*, Tartu 1932.

¹³² J. Lewandowski, *Polaków w Estonii przeszłość...*, s. 307.

¹³³ J. Kivimäe, *Jezuiitide koolitegevusest Tartus*, [w:] *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I*, Tartu 1975, s. 5-16 oraz V. Helk, *Jesuiidid Tartus 1583-1625: vastureformatsiooni eespost Põhja-Euroopas*, Tartu 2003.

studiowało wielu Polaków oraz osób polskiego pochodzenia¹³⁴, którzy zakładali własne organizacje studenckie oraz zrzeszali się w korporacje¹³⁵. Szacuje się, iż na przestrzeni lat 1802-1918 w “Północnych Atenach” – jak nazywano Tartu – studiowało ponad 2 300 osób, w różny sposób związanych z Polską.

Wszystko to razem złożyło się na powstanie w języku polskim specjalnego słowa, którym nazywano żaków i absolwentów uczelni w Dorpacie. Określenie “dorpatczyk” oznaczało nie tylko człowieka znakomicie wykształconego, ale także przywiązanego do ideałów wolności¹³⁶.

U zarania formowania się niepodległości fakty ze wspólnych dziejów były pomocne przy nawiązaniu pierwszych nieśmiałych polsko-estońskich relacji. Jednak w procesie zbliżenia w porównaniu z Estonią Polska miała znaczną przewagę – mogła odwołać się do historycznych czasów Pierwszej Rzeczypospolitej. Estonia podobnego atutu nie posiadała, choć jej dążenia do usamodzielnienia się nie były słabsze.

Niepodległość Estonia i Polska uzyskały mniej więcej w tym samym czasie i na podobnych warunkach. Jeżeli odzyskanie suwerenności przez Polskę, jako większego państwa ze świetlaną przeszłością, międzynarodowa społeczność odbierała jako coś naturalnego, to Estonia i inne kraje nadbałtyckie musiały udowadniać swe prawo do niezawisłości tak drogą zbrojną, jak i zabiegów dyplomatycznych.

Marząc o suwerenności, strona estońska rozumiała, że szanse otrzymania niepodległości będą znacznie większe i pewniejsze, gdy do ogólnoeuropejskiego ruchu wyzwolenczego przyłączą się inne, zależne przed I wojną światową od byłych mocarstw, narody. Elity estońskie postrzegały Polskę jako w pełni samowystarczalny organizm państwowy, dlatego wspierały każdy polski krok, zmierzający ku samodzielności.

*Pierwsze kontakty polsko-estońskie nawiązano jeszcze w okresie przed odzyskaniem przez Polskę i Estonię niepodległości, ale już wówczas, gdy I wojna światowa zbliżała się ku końcowi. Miejscem ich stał się Paryż, w którym skupiło się życie polityczne Europy i gdzie próbowało występować na rzecz swych krajów wielu wówczas jeszcze mało znanych działaczy z Europy Śródkowo-Wschodniej*¹³⁷. Wspomnieć należy gratulację złożoną przez Kaarela

¹³⁴ Więcej o tym: R. Pullat, *Rola Uniwersytetu w Dorpacie w kształtowaniu się inteligencji polskiej w XIX-1917*, “Zapiski Historyczne” 1977, Nr 2, s. 31-40; A. Janicki, *Studenci polscy na uniwersytecie w Dorpacie*, [w:] *Uniwersytet w Tartu a Polacy...*, s. 21-47; T. Stegner, *Pastorzy Królestwa Polskiego na studiach teolo-gicznych w Dorpacie w XIX wieku*, Warszawa 1993 oraz *Studenci z ziem polskich na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Dorpackiego*, [w:] *Polacy w Estonii*, s. 93-121, a także S. Isakow, P. Sigalow, *Polacy w Uniwersytecie Dorpackim*, “Miesięcznik Literacki” 1973, Nr 1-3, s. 105-114, 99-109, 103-114.

¹³⁵ Więcej o tym: С. Исаков, П. Сигалов, *Польские студенческие организации в Тартуском университете в XIX в.*, [w:] *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I*, s. 123-131, a także A. Janicki, *Polskie organizacje studenckie w Dorpacie*, [w:] *Uniwersytet w Tartu a Polacy...*, s. 47-71 oraz A. Janicki, *Życie codzienne studentów polskich w Dorpacie w XIX i na początku XX wieku (do 1918 r.)*, [w:] *Polacy w Estonii*, s. 121-159.

¹³⁶ J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001, s. 11.

¹³⁷ P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, Gdańsk 1992, s. 9.

Roberta Puste¹³⁸ z okazji wręczenia sztandarów tworzącej się we Francji armii polskiej. Roman Dmowski¹³⁹ nie omieszczał odpowiedzi na pismo estońskie datowane na 24 czerwca 1918 r., chociaż osobiście raczej nie popierał niepodległościowych dążeń Estonii.

Polska i Estonia, starając się o własną niezależność i wzajemnie wspierając się, przez cały czas uporczywie szukały niezawodnego partnera wśród sąsiadów, na którym w razie potrzeby można byłoby polegać. Z perspektywy drugiej ćwierci XX wieku Polska i Estonia nie postrzegały się wzajemnie jako sąsiedzi, chociaż były i są nadal takowymi poprzez Morze Bałtyckie¹⁴⁰. À propos, właśnie nieposiadanie przez Polskę i Estonię wspólnej granicy, a zarazem i konfliktów z tym związanych – Polska międzywojenna toczyła spór o granice z większością państw ościennych¹⁴¹ – miało wpływ na przyjazną polsko-estońską atmosferę.

Początkowo Polska upatrywała dobrego sąsiada w Litwie, a następnie w Ukrainie. Warszawa pierwszej ćwierci XX wieku nie myślała kategoriami nadbałtyckimi. Nie inte-resowała się sąsiednią Łotwą, a tym bardziej Estonią. Wszystko to dlatego, że *nawet na początku 1919 r. Polska żadnego planu polityki bałtyckiej jeszcze nie posiadała*¹⁴².

Tallin także poszukiwał współtowarzyszy w bezpośredniej bliskości. W rachubę wchodziły: kulturowo pokrewna Finlandia i mentalnie oswojona Łotwa, dla której w tym czasie Estonia była wymarzoną sąsiadką i o względy której rząd łotewski zabiegał. *Tak więc Estonia w przededniu odzyskania niepodległości była [...] krajem, który na czoło swych planów politycznych wysuwał postulat wejścia z sąsiednimi państwami bałtyckimi w ściśle stosunki polityczne i gospodarcze*¹⁴³.

Na szeroką płaszczyznę, mającą poważne znaczenie w skali regionu nadbałtyckiego, stosunki polsko-estońskie weszły po uzyskaniu przez obydwa państwa niepodległości. Jak wiadomo, Estonia ogłosiła światu swą

¹³⁸ Kaarel Robert Pusta (1883-1964), polityk. Osobiście znał wielu polskich czołowych mężów stanu, między innymi I. Paderewskiego i J. Becka. Więcej o tym K. R. Pusta, *Kontrastide aastasada* koostaja H. Runnel, Tartu 2000.

¹³⁹ Roman Dmowski w tym czasie był reprezentantem Polski. W 1925 r. w Warszawie ukazał się jego tom *Polityka polska i odbudowa państwa*, w którym Dmowski zamieścił swoje myśli o świeżo upieczonych państwach wschodniej części Europy. *Z całego kontekstu jego rozważań ujętych w tym memoriale wynika raczej obawa, że oderwanie się od Rosji Finlandii, Estonii, Łotwy i Ukrainy przyniesie korzyści państwu niemieckiemu, ułatwi mu penetrację w Europie Wschodniej*. Więcej o tym: R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Lublin 1988, s. 234.

¹⁴⁰ Dowodem na to może także być zbiór prac pod tytułem *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiadującymi w latach 1918-1939* pod redakcją J. Żarnowskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, gdzie jako sąsiadów Drugiej Rzeczypospolitej wymienia się Litwę, Łotwę, Czechosłowację, Skandynawię, Rumunię i Niemcy.

¹⁴¹ P. Łossowski, *Kształtowanie się państwa polskiego i walka o granice (listopad 1918-czerwiec 1921)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej* pod redakcją P. Łossowskiego, Warszawa 1995, t. IV, s. 79-173.

¹⁴² A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919-1925*. Warszawa 1972, s. 27.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 23.

suwerenność 24 lutego 1918 r., natomiast Polska odrodziła się osiem miesięcy później. W obydwóch przypadkach oficjalnie wymienione daty są raczej zwiastunami niepodległości, która nastąpi w niedalekiej przyszłości, niż prawdziwymi “urodzinami” Pierwszej Republiki Estońskiej i Drugiej Rzeczypospolitej, bowiem suwerenność według prawa międzynarodowego zakłada pierwotną podmiotowość, a tego ani Polska, ani Estonia wówczas nie posiadały.

Druga Rzeczpospolita oraz Pierwsza Republika Estońska pod wieloma względami różniły się. Po pierwsze podczas budowania państwowości Polska i Estonia odwoływały się do odmiennych wzorców. Rzeczpospolita była państwem profrancuskim. *Związek frankopolski, który zarysował się faktycznie od momentu odzyskania przez Polskę suwerenności, zakończone i twarde ramy przyjął w umowie politycznej z 19 lutego 1921 r., która obowiązuje obydwie strony do wzajemnej ochrony granic państwowych...*¹⁴⁴. Estonia natomiast patrzyła w kierunku Wielkiej Brytanii. Wówczas, gdy Francja, która wielokrotnie była miejscem spotkań przedstawicieli Polski i dygnitarzy z Estonii, otwarcie nie wtrącała się w polsko-estońskie sprawy, Anglia wykazywała niechęć do Polski i nie odwzajemniała przyjaźni, którą obdarzała ją Estonia¹⁴⁵.

Po drugie interesujące nas państwa kontrastowały terytorialnie. W okresie międzywojennym Republika Estońska mieściła się na obszarze 47 549 km²¹⁴⁶. *Jest większa pod względem terytorialnym od Belgii, Holandii, Szwajcarii i Danii*¹⁴⁷. Polska ze swoimi 388 634 km² była niemal dwukrotnie rozleglejszą niż Wielka Brytania i o 70 tys. km² większą niż Włochy¹⁴⁸. Ziemie należące do Polski w porównaniu z estońskimi były nad wyraz urozmaicone zarówno krajobrazowo, geograficznie, jak i przyrodniczo.

Jeżeli chodzi o liczebność, to Polska z 32,5 miliona mieszkańców zajmowała 10-11 miejsce w Europie¹⁴⁹. Estonia mając 1 115 000 osób należała do najmniejszych państw na kontynencie. *Gęstość zaludnienia Estonii jest niewielka, na 1 km² przypada 23,4 mieszkańców [...] Znacznie większą cyfrę wykazuje Polska – 79,1*¹⁵⁰. Jediną wspólną cechą było to, że przytłaczająca większość polskich i estońskich obywateli zamieszkiwała na wsi¹⁵¹, wynikiem czego było agrarne ukierunkowanie gospodarki zarówno Polski, jak i Estonii.

¹⁴⁴ С. Я. Гессен, *Окраинные государства (Польша, Финляндия, Эстония, Латвия, Литва)*, Ленинград 1926, s. 34.

¹⁴⁵ W. Studnicki, *Zarys państw bałtyckich. Finlandja, Lotwa, Estonja*, Warszawa 1923, s. 227-229.

¹⁴⁶ A. Maryański, *Litwa, Lotwa, Estonia*, Warszawa 1993.

¹⁴⁷ E. Rosset, *Estonija w przeszłości i w teraźniejszości. Odczyt wygłoszony w dniu 24 lutego 1934 roku na Akademii z okazji XVI rocznicy niepodległości Estonji*, Łódź 1934, s. 11.

¹⁴⁸ S. Sierpowski, *Polityka zagraniczna Polski międzywojennej*, Warszawa 1994, s. 11.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ E. Rosset, op. cit., s. 12.

¹⁵¹ W przypadku Estonii pojęcie wsi jest umowne. Estończycy od wieków mieszkają na chutorach – pojedynczych gospodarstwach rolnych, odległych nieraz od siebie o kilka kilometrów. Na terytorium Estonii wieś w pojęciu polskim występuje tylko na obrzeżach państwa – wzdłuż jeziora Peipus – staroobrzędowcy – oraz przy granicy z Rosją – mniejszość rosyjska wyznania prawosławnego.

W dziejach stosunków polsko-estońskich okresu międzywojnia, istotnym czynnikiem były użyteczne kopaliny. W latach dwudziestych władze estońskie zaczęły przysposabiać i rozbudowywać przemysł wydobywczy. We wschodniej części kraju, w Virumaa zostały uruchomione zagłębia łupku bitumicznego, do pracy w których rząd zaprosił górników z Polski.

Pod względem wyznaniowym Polska i Estonia także różniły się. Estonia była i jest państwem luteranckim, ale religia ta nie decydowała o zewnętrznej polityce państwa¹⁵². W interesującym nas okresie w Estonii do kościoła katolickiego należało 2,3 tys. osób, co stanowiło 0,3 %¹⁵³. *Kościół katolicki rozpoczął na terenie Estonii żywszą akcję około 1931 r.*¹⁵⁴. Przejawiała się ona w zamianie niemieckiej dominanty w katolickim życiu religijnym Estonii na element polski. Wyrażało się to w *oddaniu Polakom trzech parafii [...], jednego wikarjatu [...], obowiązku mówienia po polsku, obowiązującym wszystkich księży w Estonii, obsadzeniu sierocińców i przytułków przy kościołach przez siostry zakonne z Polski...*¹⁵⁵. Tak dalece zaplanowana polonizacja duszpasterstwa w Estonii sprawiła, iż do kraju zaczęli przybywać polscy duchowni¹⁵⁶, którzy na dobrze zadomowili się wśród miejscowych katolików. To z kolei sprawiło, iż *miejscowy kościół katolicki jest nazywany przez ludność "poola kirik", co znaczy "kościół polski"...*¹⁵⁷.

O oficjalnych polsko-estońskich stosunkach międzypaństwowych można mówić od końca 1918 r., kiedy po ogłoszeniu niepodległości, domagając się międzynarodowego uznania nowych samodzielnych państw, dyplomatyczne starania obydwu republik powoli nabrały formalnego charakteru. *Zbliżeniu się Polski i Estonii [...] sprzyjało zagrożenie ze strony Niemiec, a ta-że sukcesy białych armii Denikina i Judenicza, stojące na stanowisku powrotu Rosji do granic z 1914 r.*¹⁵⁸. Polsko-estońskie relacje wyższej rangi rozpoczynają się od raportu z 3 kwietnia 1919 r. *Pierwsze kontakty polsko-bałtyckie zostały*

¹⁵² Więcej o tym: P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918-1934)*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 64.

¹⁵³ J. Lewandowski, *Estonia*, s. 96.

¹⁵⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Poselstwo Rzeczypospolitej Polskiej w Helsinkach, sygn. 29, k. 1.

¹⁵⁵ Ibidem, k. 4.

¹⁵⁶ Przybyli wówczas pierwsi duszpasterze polscy: o. Feliks Wierciński SJ (1924-38) – pracował w Pärnu i Rakvere; o. Tadeusz Kraus OFM Cap. (1931-64) – pracował w Valga, Narwie, Tartu; ks. Wincenty Dejnisi (1934) – pracował w Tallinie; o. Lucjan Ruszała OFM Cap. (1935-45) – pracował w Petseri; ks. Aleksander Luniewski TChr. (1938) – pracował w Kiviõli; ks. Stanisław Rut TChr. (1938-45) – pracował w Rakvere. Przebywali też bracia zakonnicy, na przykład, Stanisław Cieśla TChr. (1938-40) w Kiviõli. Kapłanów wspomagały polskie zakonnice, Misjonarki Świętej Rodziny (MSF). Przybyły one w 1933 r. do Tallina: s. Maria Anajtis – przełożona, zastąpiła ją rok później s. Maria Chrzanowska; s. Aniela Olszewska, s. Marcelina Bara-nowska. Siostry katechizowały dzieci polskie przy kościele p.w. Św. Piotra i Pawła w Tallinie, wspierały chorych i potrzebujących Polaków. Wyjechały do Polski w 1945 r. Niniejsze dane zostały opracowane na podstawie R. Guz, *Polacy w Estonii*, "Forum Polonijne" 1997, Nr 3, s. 12.

¹⁵⁷ *Związek Narodowy Polaków w Estonii, Kronika estońska. Emigracja Polska do Estonii*, "Przegląd Polsko-Fińsko-Estoński" 1938, Nr 6/7, s. 47.

¹⁵⁸ J. Lewandowski, *Estonia*, s. 111.

nawiązane już podczas obrad konf-rencji pokojowej w Paryżu, zapoczątkowały je spotkania Wasilewskiego z estońskim mi-nistrem spraw zagranicznych Janem Poską¹⁵⁹. Inicjatywa bezpośredniego spotkania wyszła od Polski¹⁶⁰. Stanowisko Leona Wasilewskiego, męża zaufania Józefa Piłsudskiego, to odbicie życzeń samego Marszałka. Przed wyjazdem Piłsudski dał Wasilewskiemu osobiste, szczegółowe instrukcje. Zasadniczym zadaniem Wasilewskiego w Paryżu miało być nawiązanie stosunków z przedstawicielami narodów ujarzmionych przez Rosję, dążących, podobnie jak Polska, do niepodległości¹⁶¹.

Estonia, korzystając we Francji z dowodów polskiej sympatii, podjęła szybkie kroki w kierunku ewentualnego uznania jej państwowości przez Polskę. 9 kwietnia 1919 r. Jan Poska zwrócił się za pośrednictwem delegacji polskiej na Konferencję Pokojową do rządu polskiego z prośbą o uznanie niepodległości Estonii...¹⁶². Lecz ciąg dalszy historii zahamował pomyślnie rozwijające się polsko-estońskie stosunki.

Przyczyną pogorszenia sytuacji nieoczekiwanie stała się Rosja Radziecka. W momencie, gdy 2 lutego 1920 r. Estonia podpisała z Rosją traktat pokojowy, Polska pozostawała z Moskwą w stanie permanentnej wojny. W danym wypadku nie chodziło o nagłą odmiennosc zdań Estonii i Polski wobec groźnego sąsiada, Estonia nadal sympaty-zowała z Polską. Wyraźnym gestem w kierunku Polski było natychmiastowe poinformo-wanie o warunkach podpisanego pokoju przez delegata Estonii Kaarela R. Pustę posła polskiego we Francji Maurycego Zamoyskiego¹⁶³.

Traktat podpisany w Tartu nie uwzględniał życzeń polskiej strony. *Warszawa już od wiosny zamierzała atakować Ukrainę i rząd Rzeczypospolitej zabiegał o to, by państwa bałtyckie i Finlandia nie zawierały ze wschodnim sąsiadem żadnych normalizujących sytuację umów¹⁶⁴. Samodzielność decyzji estońskich zrujnowała zamierzenia strony polskiej. Poległy w gruzach marzenia polskiego kierownictwa o czołowej roli Polski wśród nowych państw w tej części Europy.*

Nasilające się działania wojny polsko-sowieckiej nie sprzyjały rozwojowi stosunków między Polską a Estonią. *Dyplomacja polska zaabsorbowana została sprawami związanymi z zabiegami o uzyskanie pomocy, a równolegle wysiłkami o podjęcie roko-wań ze stroną sowiecką. Estonia odcięta faktycznie*

¹⁵⁹ Jaan Poska (1866-1920), mąż stanu. W dobie I RE sprawował obowiązki ministra spraw zagranicznych. Kierował pracą delegacji estońskiej podczas negocjacji pokojowych.

¹⁶⁰ A. Skrzypek, op. cit., s. 28.

¹⁶¹ T. Pałuszyński, *Rola Leona Wasilewskiego w nawiązaniu stosunków pomiędzy Polską a państwami bałtyckimi*, [w:] *Niepodległość Polski w 1918 r. a procesy państwowotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej* pod redakcją Z. Mańkowskiego, Lublin 1996, s. 169.

¹⁶² P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, s. 9.

¹⁶³ P. Łossowski, *Ustanowienie stosunków Polski z Estonią w latach 1918-1921*, [w:] *Z dziejów Polityki i Dyplomacji Polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie*, Warszawa 1994, s. 201.

¹⁶⁴ *Eesti suhted Leedu ja Poolaga. Balti konverentsid 1920-1925. Dokumentide kogumik* koostaja H. Arumäe, Tallinn 2001, s. 6.

*od Polski, zatroskana o utrzymanie własnej niepodległości, żyła w stanie ciągłego zbrojnego pogotowia*¹⁶⁵.

Lodowata otchłań zapoczątkowana estońsko-radzieckim traktatem pokojowym stopniowo topniała. Co więcej, żadna ze stron nawet pamięcią niechętnie wracała ku temu incydentowi.

Pokazowym zakończeniem polsko-estońskiego nieporozumienia stało się uznanie przez Rzeczpospolitą istnienia Estonii de jure. Choć jeszcze 6 października 1919 estońskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych otrzymało od kolegów z Warszawy telegram, w którym powiadamiano, iż Polska uznaje Republikę Estońską de facto¹⁶⁶, prawdziwy hołd nastąpił dopiero prawie półtora roku później.

Polska, licząc się ze zdaniem Francji i Anglii, nie odważała się wcześniej niż one uznać Estonii. W styczniu 1921 r. Polska dowiedziała się, iż bez jej uprzedzenia Francja i Anglia de jure uznały Estonię. Warszawa znalazła się w niezręcznej sytuacji. Zmusiło to Polskę do desperackiego czynu – antydatowania dokumentów uznania na 31 grudnia 1920 r.¹⁶⁷ *Z powodu niedyskrecji dziennikarskiej nie udało się jednak uniknąć skandalu i bardzo złego wrażenia, jakie cała ta sprawa wywołała...*¹⁶⁸. Tallin tę opieszałość pamiętał, choć głośno na ten temat nie wypowiadał się.

Polska zdawała sobie sprawę z przykrego położenia. Leon Wasilewski przyznawał: *Jeszcze raz zmarnowaliśmy okazję do uzyskania pewnych atutów politycznych w państwach bałtyckich. W ostatnich tygodniach i na Łotwie i w Estonii istniało już przekonanie, że uznanie ich de jure jest kwestią najbliższych dni. Po uznaniu tych państw przez Argentynę nasze uznanie straciło, oczywiście, wszelką wartość polityczną*¹⁶⁹. Ale zbytniego zażenowania Polska nie odczuwała.

Wkrótce do Polski, która już wtedy szarpała się pomiędzy przysłowiomymi Wschodem i Zachodem, dotarło, iż większą wagę jako kraj o bycie niepodległym, sięgającym dawnej historii, może ona mieć w gronie młodych republik Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Estonii. To wszystko spowodowało, że Polska zwróciła swój wzrok w stronę Bałtyku.

*Politycznie każda zmiana na brzegu tego niewielkiego morza musiała mieć wpływ na nasze [polskie – N.S.] interesy. Jeśli na południu od Karpat mogliśmy do pewnego stopnia wybierać tematy i formy naszych zainteresowań, odsuwając się w razie potrzeby od tego regionu, to nad Bałtykiem mieliśmy sytuacją narzuconą*¹⁷⁰.

¹⁶⁵ P. Łossowski, *Ustanowienie stosunków...*, s. 201.

¹⁶⁶ R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003, s. 36.

¹⁶⁷ Więcej o tym: P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, s. 19-21 oraz J. Lewandowski, *Estonia*, s. 111-112.

¹⁶⁸ T. Pałuszyński, op. cit., s. 183.

¹⁶⁹ AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 42, s. 58.

¹⁷⁰ *Polska polityka zagraniczna w latach 1926-1939*. Na podstawie tekstów min. Józefa Becka opracowała A. M. Cienciala, Paryż 1990, s. 122.

Wkrótce rodzi się koncepcja kręgu bałtyckiego, który miał na celu militarno-polityczne zjednoczenie Polski, Litwy, Łotwy, Estonii i Finlandii. *Pierwszy konkretnie sformułowany projekt przewidujący unię polityczną i ekonomiczną nosił datę 13 listopada 1918 r. i był dziełem delegacji estońskiej*¹⁷¹.

Mimo fiaska w 1925 r. próby stworzenia kręgu bałtyckiego – *czemu, niestety, przeszkodziły z jednej strony konflikt pomiędzy Polską i Litwą o Wilno, z drugiej – pogłębiająca się orientacja Finlandii na neutralną Skandynawię*¹⁷² – idea ta pozostawia swój ślad w dziejach Międzymorza, a Rzeczpospolita wyciągnęła wnioski: na tym obszarze z nią się liczą, szanują i respektują.

Polska i Estonia regularnie wymieniały się oficjalnymi delegacjami. W maju 1925 r. grupa parlamentarzystów Estonii odwiedziła Warszawę, Kraków i Łódź. W lutym następnego roku przedstawiciele władz polskich poznawali Estonię¹⁷³.

Stosunki polsko-bałtyckie bazowały na jedynym wspólnym porozumieniu. Była to konwencja arbitrażowo-koncyliacyjna ze stycznia 1925 r. *Przewidywała ona rozwijanie przyjaznych stosunków i stosowanie środków pokojowych w rozwiązaniu ewentualnych spraw spornych*¹⁷⁴.

Przez cały okres działania na rzecz zawiązania bloku bałtyckiego, tak zwanej Ententy bałtyckiej, Polska znamienne podchodziła do spraw estońskich. W polskiej myśli politycznej utrwaliła się opinia, iż *stałe niebezpieczeństwo, grożące Estonii ze strony Rosji, czyni ją najgorętszą zwolenniczką sojuszu wszystkich państw bałtyckich...*¹⁷⁵.

W ten sposób Polska pozostaje w sferze zaangażowań nadbałtyckich. W ciągu następnych dziesięciu lat doprowadzi to do szokującego wyznania Józefa Becka: *Polska jest państwem bałtyckim i dlatego Rząd polski musi interesować się wszystkim, co tych państw dotyczy. Określenie jednak tego, co w zakres tej współpracy wchodzi i co ona oznacza, jest znacznie trudniejsze, niżby się wydawało*¹⁷⁶.

Na przestrzeni dwudziestolecia międzywojennego pomiędzy Polską a Estonią istniał pewien temat tabu. *Przeszkodą dla rozwijania stosunków między dwoma państwami nadal pozostawał konflikt Polski z Litwą...*¹⁷⁷. Estonia, pragnąca mieć dobre stosunki z sąsiadami, próbowała uchronić się od tendencyjności, co powodowało pewne komplikacje. *W związku z konfliktem wileńskim rząd estoński czuł się wzięty w dwa ognie. Z Warszawy dochodziły*

¹⁷¹ B. Zalewski, *Główne kierunki polsko-estońskiej współpracy politycznej i wojskowej na Morzu Bałtyckim w latach 1918-1939*, “Przegląd Morski” 1997, Nr 1, s. 44.

¹⁷² M. Лаар, X. Валк, Л. Вахтра, *Очерки истории эстонского народа*, Таллинн 1992, s. 129.

¹⁷³ Eesti Riigiarhiiv (dalej: ERA), F. 957, N. 1, S. 399. Zbiór wycinków prasowych. Lata 1925-1926.

¹⁷⁴ M. Leczyk, *Lata polokarneńskie (maj 1926 – listopad 1932)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej 1918-1939* pod redakcją P. Lossowskiego, Warszawa 1995, t. IV, s. 374.

¹⁷⁵ L. Wasilewski, *Europa po wojnie – przed wojną – Wielka wojna – Paryska konferencja pokojowa i traktaty – likwidacja Wielkiej wojny – kształtowanie się stosunków na wschodzie Europy – Europa współczesna (z mapą Europy współczesnej)*, Warszawa 1924, s. 76.

¹⁷⁶ J. Beck, *Przemówienia, deklaracje, wywiady. 1931-1937*, Warszawa 1938, s. 126.

¹⁷⁷ M. Лайп, А. Паюр, Т. Таниберг, *История Эстонии*, Таллинн 1996, ч. II, s. 79.

*pretensje, że stosunki Estonii z Litwą są zanadto dobre. Kowno z kolei twierdziło wręcz odwrotnie, że stosunki estońsko-polskie są niedopuszczalnie zacieśnione*¹⁷⁸.

Rówieśniczką stosunków dyplomatycznych jest polsko-estońska współpraca wojskowa¹⁷⁹, w szczególności "należy podkreślić wspólny obu narodom kult własnej siły zbrojnej"¹⁸⁰. Stosunek społeczeństwa estońskiego do wojska był taki sam, jak w Polsce. *Pierwsze spotkanie żołnierzy estońskich z polskimi odbyło się, jak nam wiadomo, już w czasie wojny wyzwolenczej w lipcu 1919 roku, kiedy to estońskie i polskie patrole konne zetknęły się w południowej Łotwie, w Jēkabpilsie (niem. Jakobstadt)*¹⁸¹. Od tej pory kontakty armii Polski i Estonii zaczynają być regularne.

Można nawet powiedzieć, iż od czasu do czasu kontakty wojskowe przybierały na znaczeniu. Wynikało to także z ówczesnego stanu rzeczy. Estończycy, nie posiadając w kraju dobrej wyższej uczelni technicznej, w okresie międzywojennym zaczęli masowo kształcić się na politechnikach znajdujących się w Polsce. Duże znaczenie w dziejach polsko-estońskiej współpracy wojskowej miała także postać generała Johana Laidoner¹⁸², naczelnika wojsk estońskich, mającego dość specyficzne powiązanie z Polską: Laidonera był absolwentem szkoły junkierskiej w Wilnie¹⁸³, a za żonę miał Polkę – Marię Kruszewską.

Istotny udział w kształtowaniu się polsko-estońskich stosunków międzywojennych miały przedstawicielstwa dyplomatyczne. W Tallinie polska placówka została powołana w 1918 r.¹⁸⁴ i miała komórki honorowe w Tartu i Kuressaare¹⁸⁵. Przedstawiciele Estonii do Warszawy przybyli trochę później, a mianowicie w 1919 r.¹⁸⁶, ale za to poselstwo Estonii miało w Polsce cztery konsulaty honorowe o kompetencji terytorialnej. Były to placówki w Gdyni, Krakowie, Lwowie i Wilnie¹⁸⁷.

¹⁷⁸ R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte...*, s. 92.

¹⁷⁹ Wiele szczegółów na temat polsko-estońskiej współpracy wojskowej można znaleźć w wydanych w 1978 r. w Sztokholmie wspomnieniach V. L. Saarsen (1891-1982) *See mis ma nägin*.

¹⁸⁰ ERA, F. 1580, N. 1, S. 1148, k. 16. Sprawozdanie Jana Otmara Bersona, październik 1937 r.

¹⁸¹ R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte...*, s. 156.

¹⁸² Johan Laidoner (1884-1953), generał, bohater Wojny Wyzwolenczej, w latach trzydziestych wraz z prezydentem Estonii Konstantym Päsem (1874-1956) był faktycznym dyktatorem.

¹⁸³ Do Wilna Laidoner przybył w 1902 r., spędził tam 3 lata i w 1905 r. opuścił miasto jako podporucznik armii carskiej, w 1904 r. poznał tam swoją przyszłą żonę i późniejszą, ponieważ prezydent Päts był wdowcem, Pierwszą Damę Estonii Marię Kruszewską (1888-1978).

¹⁸⁴ Więcej o historii przedstawicielstwa Rzeczypospolitej w Tallinie: R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte...*, s. 35-41.

¹⁸⁵ Wymienione konsulaty zostały powołane w latach trzydziestych. Zbiegło się to w czasie z prawdziwą eksplozją konsulatów RP zagranicą, która datuje się na lata 1933-1939. Więcej o tym: P. Łossowski, *Dyploma-cja polska 1918-1939*, Warszawa 2001, s. 319-329.

¹⁸⁶ Na początku poselstwo Estonii miało jednoosobową obsadę, z czasem skład przedstawicielstwa estońskiego w Warszawie poszerzył się do 3 pracowników. Wzrost personelu odzwierciedlał zwiększenie zainteresowania danego kraju Polską. Więcej o działalności przedstawicielstwa Republiki Estońskiej w Warszawie: R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte...*, s. 41-52.

¹⁸⁷ *Aneks V. Ambasady, poselstwa i urzędy konsularne państw obcych w Polsce 1938 r.*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, s. 657.

Działalność poselstw Rzeczypospolitej w Tallinie¹⁸⁸ oraz Republiki Estońskiej w Warszawie w znacznym stopniu ułatwiała kontakty obywateli obu państw. Polacy zaczęli badać Estonię, natomiast Estończycy odkrywać Polskę. *Liczniesze były wizyty w Polsce gości estońskich, którzy zapoznawali się z polskimi doświadczeniami w wielu dziedzinach*¹⁸⁹. Dla ułatwienia pokonania odległości ponad tysiąca kilometrów, która dzieli Warszawę i Tallin, staraniami dyplomacji polskiej uruchomione zostały trzy stałe połączenia: kolejowe, lotnicze oraz morskie¹⁹⁰. Najbardziej przystępnym środkiem komunikacji, ze względu na stosunkowo niskie koszty, był pociąg.

Dyplomacja obu państw w dużej mierze przyczyniła się do rozwoju polsko-estońskiej współpracy na różnych szczeblach oraz zacieśnienia status quo. Kulminacja starań dyplomatycznych przypada na 1930 r., który *zapisał się szczególnie w stosunkach polsko-estońskich. Dotychczasowa współpraca uwypuklona została wówczas przez wizyty głów państwa. Wizyty te nie tylko zyskały bogatą oprawę ceremonialną dyplomatycznego, ale przekształciły się w prawdziwe manifestacje wzajemnej przyjaźni*¹⁹¹.

Pierwszy krok zrobiła Estonia. W lutym 1930 r. ówczesny premier Republiki Estońskiej Otto Strandman¹⁹² odwiedził Warszawę. Celem tej podróży *nie były rokowania polityczne ani traktaty, była to bowiem wizyta kurtuazyjna*¹⁹³. W Polsce Strandman został uhonorowany doktoratem honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego. Rok wcześniej doktorat honorowy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie otrzymał neurolog Ludvig Puusepp¹⁹⁴.

*Nie jest dziś tajemnicą, że zamierzona wizyta Naczelnika Państwa Strandmana w roku 1930 spotkała się z krytyczną oceną bliższych i dalszych sąsiadów Estonii, którzy wyraźnie potępiali to zbliżenie*¹⁹⁵.

Wyznaczona na pierwszą połowę sierpnia rewizyta¹⁹⁶ prezydenta II Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego przybiegała w bardziej ceremonialnej oprawie i zainspirowała niejedno przedsięwzięcie kulturalne. Powstały Związek Narodowy Polaków w Estonii oraz Towarzystwo Estońsko-Polskie, które zajęły

¹⁸⁸ W 1935 r. biuro prasowe, działające przy poselstwie polskim w Tallinie, przetłumaczyło na język estoński i wydało tekst nowej Konstytucji Rzeczypospolitej – *Poola uus riigikord*.

¹⁸⁹ P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, s. 174.

¹⁹⁰ Więcej o tym: J. Kiivet, *Estonia jako kraj turystyczny*, “Przegląd Polsko-Fińsko-Estoński” 1938, Nr 8, s. 7-13 oraz *Jedziemy do Estonii. Przewodnik wycieczkowy Towarzystwa Polsko-Estońskiego w Warszawie*, Warszawa 1934.

¹⁹¹ P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, s. 86.

¹⁹² Otto August Strandman (1875-1941), adwokat, polityk Partii Pracy, wielokrotny minister, 9 VII 1929-12 II 1931 głowa państwa estońskiego.

¹⁹³ M. Leczyk, op. cit., s. 378.

¹⁹⁴ Ludvig Puusepp (1875-1942), profesor, w latach 1920-1942 kierował uniwersytecką kliniką neurologiczną. 8 kwietnia 1921 r. przeprowadził pierwszą w kraju operację mózgu.

¹⁹⁵ B. Z. K., *Współpraca polsko-estońska*, “Przegląd Polsko-Fińsko-Estoński” 1937, Nr 2/3, s. 23.

¹⁹⁶ Godnym specjalnej uwagi jest fakt, iż rewizyta ta i spotkanie w Tallinie z ówczesną głową Republiki Estońskiej Otto Strandmanem były pierwszą urzędową, a zarazem morską wizytą zagraniczną Ignacego Mościckiego za czasów jego prezydentury.

się propagowaniem polskośći i spraw Polski na terenie Estonii. Olbrzymi rozgłos wizycie Mościckiego w Estonii nadała specjalnie wydana na tę okazję broszura pod tytułem *Eesti ja Poola (Estonia i Polska)*.

*O intensywności współpracy polsko-estońskiej świadczą zawierane porozumienia i wizyty. W 1928 roku zawarto porozumienie prasowe, zaś w 1932 roku porozumienie w sprawie kosztów repatriacji. W 1933 podpisano konwencję weterynaryjną i porozumienie w sprawie zmniejszenia wiz dyplomatycznych*¹⁹⁷. W lutym 1927 r. został podpisany polsko-estoński traktat handlowy i nawigacyjny¹⁹⁸.

Sprawy współpracy kulturalnej pozostawały w cieniu kwestii politycznych, wojskowych i handlowych, które *przez lata dominowały w stosunkach polsko-estońskich. Nie oznaczało to wszakże, iż sprawy te w ogóle nie istniały, nie były poruszane*¹⁹⁹.

Na polu naukowo-kulturalny najbardziej sensowną wydawała się kontynuacja wcześniej nawiązanych relacji, dlatego postawiono również na polsko-estońskie współdziałanie naukowe.

W 1920 roku na Uniwersytecie w Tartu została zainicjowana tradycja doktoratów honorowych. W latach 1920-1939 Uniwersytet w Tartu nadał 84 doktoraty honoris causa. *Polacy otrzymali 4 doktoraty nauk matematyczno-przyrodniczych (Borowicz, Rydzewski, Sierpiński, Thugutt), po 2 z medycyny (Kryński, Szymański) i filozofii (Baudoin de Courtenay, Zdziechowski) i 1 prawa (Mościcki). [...] Był wśród nich 1 były dorpacki profesor (Baudoin de Courtenay) i 2 absolwentów (Thugutt, Zdziechowski)*²⁰⁰.

W gronie obcokrajowców, wyróżnionych najwyższą godnością uniwersytecką, Polacy z 9 doktoratami wyprzedzali Francuzów i Niemców, ustępując jedynie Finom i Szwedom. *Wydaje się, że kolejność ta nie jest przypadkowa. Zarówno estoński ruch narodowy, jak niepodległe państwo estońskie (Eesti Vabariik) starały się usunąć z życia kulturalnego i naukowego dotychczasową dominację niemiecką i rosyjską*²⁰¹.

Z punktu widzenia, jeżeli tak można powiedzieć, zażyłości polsko-estońskich stosunków kulturalnych, dwudziestolecie międzywojenne klarownie dzieli się na dwa okresy. Pierwsze dziesięć lat charakteryzuje się sporadycznością zachodzących kontaktów. Przez lata dwudzieste wzajemnie zasiewano nasiona przyjaźni, które wykiełkują i dadzą bogate żniwa dopiero w okresie następnym. W latach trzydziestych współpraca polsko-estońska, ulegając rozszerzeniu, wciągnęła w swą orbitę nowe grupy społeczne.

¹⁹⁷ R. Fryda TChr., *Emigracja polska w Estonii w latach 1918-1939*, "Nasza przeszłość" 1994, Nr 81, s. 214.

¹⁹⁸ M. Leczyk, op. cit., s. 378.

¹⁹⁹ P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, s. 91.

²⁰⁰ J. Lewandowski, *Polacy – doktorzy honoris causa na Uniwersytecie w Tartu w XX w.*, [w:] *Polacy w Estonii*, s. 205

²⁰¹ *Ibidem*, s. 204.

W sumie pierwsza polsko-estońska dekada międzywojenna poświęcona jest skoordynowaniu polityki zagranicznej, zbadaniu sytuacji gospodarczej i współpracy wojsko-wej, a także działaniom, które rozwijały się z oficjalnej inicjatywy jednego z rządów. W tym okresie Polska musiała pogodzić się z myślą, że jest *państwem średniej wielkości. Zbyt dużym, by zostać satelitą, ale zbyt małym, zwłaszcza słabym, by grać rolę mocarstwa w skali europejskiej czy światowej*²⁰². Dość intensywne i interesujące życie kulturalne, które towarzyszyło polityce zbliżenia obydwóch państw, należy do drugiego dziesięciolecia.

*Stosunki polsko-estońskie w okresie międzywojennym były zdumiewająco żywe i, co równie ważne, nacechowane wzajemną życzliwością, a nawet przyjaźnią. Był to pozytywny fenomen w warunkach, gdy przyjaciół zwłaszcza w sąsiedztwie, nie mieliśmy zbyt wielu, a Druga Rzeczpospolita otoczona była przez państwa wobec niej nieprzychylnie, bądź nawet wręcz wrogie*²⁰³.

Współcześnie obydwie strony dość często odwołują się do wspólnych przeżyć z okresu międzywojennego. Dwudziestolecie to charakteryzuje się jako epokę postępującego zbliżenia i trwałego zrozumienia. Często dochodzi wręcz do gloryfikowania tamtych czasów. Wielokrotnie podkreśla się, iż głównym impulsem polsko-estońskiego zbliżenia była przyjaźń, która “zaiskrzyła” pomiędzy dwoma państwami niemal od razu. Nie mniej jednak droga do obopólnej adoracji nie była tak prosta i bezbolesna, jak to się może dziś wydawać, bowiem owe pozytywne uczucie wcale nie bazowało na szczerzej sympatii i bezinteresowności, a wynikało z sytuacji politycznej. *Chcąc nie chcąc Estonia i Polska, Polska i Estonia musiały iść ręką w rękę*²⁰⁴. Przez Niemcy i Rosję, Polska i Estonia były traktowane jako państwka buforowe, co oznaczało stałe zagrożenie ze strony mocniejszego rywala. Nowoutworzone republiki trwały w niezłomnym przekonaniu, iż razem zawsze będzie łatwiej przeciwstawić się wspólnemu zagrożeniu.

²⁰² S. Sierpowski, op. cit., s. 11.

²⁰³ P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, s. 10.

²⁰⁴ J. Uluots, *Poola-Eesti ajaloolised suhted*, [w:] *Poola*, Tallinn 1930, s. 8 oraz ten sam tekst w przekładzie na język rosyjski *Польско-эстонские исторические связи*, “Политика” 1991, Nr 11.

Agnieszka Stec

THE ISSUE OF UKRAINIAN CULTURE IN THE POLISH PRESS BETWEEN THE WORLD WARS

Twenty years is a very short period compared to a thousand-year history of the Polish and Ukrainian nations. However, in the consciousness of both Poles and Ukrainians, the twenty year interwar period plays an exceptional role. Poles remember it especially as a glistening moment of independence, acquired with great difficulty, between the partition period and the tragic years of the Second World War and German occupancy. Ukrainians memories go mainly to the disillusionment connected with the unsuccessful attempt to gain independence, and the feelings of experienced harm and injustice.

The Polish-Ukrainian relationships in that period were extremely complicated and difficult to judge unambiguously. All contacts between the two nations were determined by historical and social conditions, and especially by current politics of both sides.

Mutual relationships in the inter-war period were most influenced by the events of 1918-21, and specifically by the Polish-Ukrainian struggle for Lvov and Eastern Galicia²⁰⁵, Pilsudski – Petlura²⁰⁶ pact, and the war of 1920, ended by signing the Treaty of Riga²⁰⁷. They resulted in unfulfilled hopes, disillusionment, accusations and claims difficult to overcome. All of the later Polish-Ukrainian political conflicts could only broaden the gap that appeared between the two nations.

Obviously, the period witnessed also some attempts of compromise, although none of the initiatives designed to bring the two nations closer was supported by the majorities in both societies. The situation was further impeded by the Polish government, trying to restrict the freedom for national development of the Ukrainian minority, as well as the activities of Ukrainian nationalists, aiming at destabilizing the internal situation in the country²⁰⁸.

²⁰⁵ The war in Eastern Galicia was a result of an attempt to create a separate Ukrainian state, The Western-Ukrainian People's Republic, on the territory of Eastern Galicia, reaching to San, Lemek lands and Nowy Sącz, Northern Bukovina and Zakarpattia. The war started with a Ukrainian military action in Lvov on November 1, 1918. The fights continued for 8 months and ended with Poland's victory. Eastern Galicia was proclaimed an integral part of the Polish country by the Treaty of Riga, which was confirmed by the Conference of Ambassadors of the Entente countries.

²⁰⁶ The Polish-Ukrainian alliance was signed on April 21, 1920. It was later complemented with a trade treaty, and more importantly, with a military pact. Poland recognized Ukrainian independence and its sovereignty up to the Polish borders of 1772. Ukraine denounced any pretences towards Eastern Galicia. The alliance was criticized from both sides. Its authors, Józef Piłsudski and Symon Petlura were even accused of national betrayal.

²⁰⁷ The peace treaty between Poland, Russia and Ukraine signed on March 18, 1921 ended the Polish-Soviet war. It delimited the Polish-Soviet border. Ukraine was divided along the Zbruch and Horyn rivers.

²⁰⁸ The Second Polish Republic did not fulfill a serious part of promises given to the Ukrainians, like autonomy, language laws, creating a university, self-government, etc. Laws were often broken, especially by the local authorities. On the other hand, Ukrainian nationalist and communist groups often used forms of

In spite of the unsupportive atmosphere, advocates of compromise and dialogue appeared on both sides, calling for good will and reason in mutual relationships. Those were the people who realized the importance of this issue for the state of affairs in the Second Polish Republic²⁰⁹. It was believed that becoming acquainted with each other’s culture could be an important agent in Polish-Ukrainian rapprochement, and the best platform to promote it would be the Polish press, developing fast in the interwar period.

Although the Ukrainian themes were always present in the Polish press, the way and intensity with which they were presented were significantly different in the different periods of the II Republic. Unfortunately, in most cases, the issue was presented in a political context, often one-sidedly and unfavorably. The press is commonly recognized as an agent forming social opinions, but in the case of the Ukrainians it did not always attempt to overthrow the prejudices and stereotypes that had grown in the Polish minds over the centuries.

Especially in the 1920’s tense relationships between the two nations did not facilitate popularizing Ukrainian culture in Poland. In this period, the process was very slow and dominated by individual initiatives²¹⁰. Characteristic for this period is the participation of Ukrainian immigrants in promoting their own art, and simultaneously, meaningful absence of the Galician Ukrainians²¹¹.

The greatest contribution into promoting Ukrainian culture in the 1920’s was put by a democratic weekly journal *Przymierze* (Alliance – 1920-1921). The journal grouped circles supporting independence aspirations among the Soviet nations. Those circles later created the Union for Rapprochement of Revived Nations, which patronized *Przymierze*, and became a progenitor for the promethean trend in the eastern politics of Poland²¹². In *Przymierze*, most space was devoted to the Ukrainian matters, recognizing the importance of this

action that could not be tolerated in a normally functioning country. They took place with a visible support of neighboring countries: Germany, USSR and Czechoslovakia, which further hampered mutual relationships. Nonetheless, the level of civil liberties and opportunities for maintaining the national substance in the Western Ukraine were much better than in the Soviet Ukraine.

²⁰⁹ The Ukrainians were the most numerous and the most troublesome national minority in the Second Republic, amounting to 14-15% of the total population.

²¹⁰ Some of the most prominent translators, scientists, publicists and politicians working on the rapprochement between the two nations on the Polish sides were Aleksander Brückner, Tadeusz Hołówko, Leon Wasilewski, Zofia Wojnarowska and Julian Wołoszynowski. Among the Ukrainians, Bohdan Lavrovskiy, Bohdan Lepkiy, Yevhen Malaniuk, Sidir Tverdokhlib and Mikola Voroniy were notable. Tadeusz Hołówko and Sidir Tverdokhlib paid the highest price for their activities – both were killed by the Ukrainian opponents of the agreement.

²¹¹ The Ukrainian immigrants took the position of compromise and cooperation with the Polish state, whereas the Galician Ukrainians mostly boycotted all initiatives leading to normalizing mutual relationships, accusing the Poles of thwarting their attempt to gain independence.

²¹² The Union for Rapprochement of Revived Nations was established in Warsaw on January 10, 1921. The Union’s statute was edited by T. Hołówko, one of the initiators of the Prometheus organization, created in Paris in January 1926, gathering representatives of political immigrants from Georgia, Azerbaijan, Turkistan, Ukraine, Crimean and Volga Tartars, Northern Caucasus nations, as well as Don and Kuban Cossacks. Fighting this movement was one of the top priorities of Soviet internal security agencies.

subject, especially in 1920. The journal was the first one in Poland to try to promote the poetry of a Ukrainian genius poet Pavlo Tichina, publishing as many as nine of his poems in an extraordinary translation by Julian Wołoszynowski²¹³. Poetry of other contemporary poets, like Oleksandr Oles and Boris Hrinchenko was also presented in a special column "The literary realm of revived nations" (*Z niwy literackiej narodów odrodzonych*)²¹⁴. Special attention was devoted to the works of Taras Shevchenko, a supporter and defender of the idea of peaceful coexistence of free nations, which the journal also subscribed to. A few translations of Shevchenko poems were published, as well as an article devoted to the sixtieth anniversary of his death²¹⁵. Besides, a lot of information on Ukrainian culture appeared, e.g. a cycle on the development of the Ukrainian theater by a well-known poet Mikola Voroniy, immigrant from Pridniprovsk Ukraine²¹⁶, showing its extraordinary role in maintaining the culture and national identity of the Ukrainians. The fact that *Przymierze* brought multiple aspects of the Ukrainian issue closer to the Polish reader is a notable achievement, comparable only to the activities of "Polish-Ukrainian Bulletin" in the 1930's, obviously if proper proportions are maintained.

Among other important initiatives, a long interview with Ukrainian writer Bohdan Lepkiy should be mentioned, printed in 1928 (Issue No.3) on the first page of prestigious *Wiadomości Literackie* (Literary News – 1924-1939), that is in the period when most Galician writers refused to publish in the Polish press! Besides, through publishing numerous feature articles and reviews, the journal tried to inform its readers about contemporary Ukrainian culture, not only created in Poland, but also in the Soviet Ukraine.

Skamander, an exclusive monthly journal devoted to poetry (1920-1928, 1935-1939), known for the fact that everything new and revealing in European literature belonged to its circle of interest, published two reviews of volumes of Ukrainian poetry. The first one of them²¹⁷ was a collection of Pavlo Tichina poetry *Zoloty Homin – Poezyi. Zbirka zbirok* and emphasized the creative genius of the poet. The second²¹⁸ reviewed a literary almanac *Ozimina*, containing works of three Ukrainian poets on immigration to Poland: Yevhen Malaniuk, Mihailo Selehiy, and Mihailo Osika. The author of both reviews was Jarosław Iwaszkiewicz. The influence level of *Skamander* and its popularity in the artistic and cultural circles obviously resulted in better promotion of the above Ukrainian authors.

²¹³ Poems were chosen from the collections: *Soniashni Klarneti* and *Pluh*. They were published in *Przymierze* in 1921, issues no. 5, 22/23, and 32/33.

²¹⁴ The translations were published in 1921: B. Hrinchenko in issue no. 5, O. Oles in no. 30/31.

²¹⁵ Issue no. 9/10 and 30/31, 1921.

²¹⁶ Issue no. 12; 13; 14, 1920.

²¹⁷ Issue no. 20-21, 1922.

²¹⁸ Issue no. 29-30, 1923.

Another monthly journal well respected among the educated people, *Przegląd Współczesny* (Contemporary Review – 1922-1939), devoted to the issues of science, art and literature, also became involved in the Ukrainian matters. Among the most interesting were the articles on culture and science development in the Soviet Ukraine and Subcarpathia²¹⁹. Most of them were authored by Leon Wasilewski, a well known advocate of Polish-Ukrainian concord, and a specialist on nationality issues in the Central and Eastern Europe. In 1929, *Przegląd Współczesny* included, for the first time in Polish press, a broad sketch analyzing new trends in Ukrainian literature on both sides of Zbruch, authored by Дмитро Донцов²²⁰.

In this period, first news about Ukrainian proletarian literature started appearing in the Polish press. In *Kultura Robotnicza* (Worker Culture – 1922-1923) and *Nowa Kultura* (New Culture – 1923-1924) one could read about the Ukrainian communist journal *New Culture* grouping Ukrainian circles interested in creating proletarian culture in Galicia. Besides, Polish *Nowa Kultura* published translations of two Ukrainian satirical stories and was vividly interested in current Polish-Ukrainian relationships, like e.g. the issue of creating a Ukrainian university in Lvov.

Another monthly journal devoted to Slavic life and culture, *Ruch Słowiański* (Slavic Movement – 1928-1933, 1937-1939), is also worth mentioning, being the only such journal in the inter-war period. It included a lot of different information about Ukraine in a special, separate column.

Unfortunately, in most Polish papers and magazines, the Ukrainian culture was present only occasionally, and only some literary and socio-cultural journals of the period were actually interested in presenting the creative work of the Ukrainians. The ones most widely read and influential, like *Kurier Literacko-Naukowy* (Literary-Scientific Courier – part of the popular *Ilustrowany Kurier Codzienny* – Daily Courier Illustrated – published in 1924-1939), or *Tygodnik Ilustrowany* (Weekly Illustrated – 1859-1939), were not at all interested in the subject.

To sum up, the first decade of work on popularizing Ukrainian culture in the Second Polish Republic brought only minor effects.

Only in the 1930’s a real turn in promoting Ukrainian culture in Poland took place. The period is characterized by intensified attempts on both sides to reach compromise, ended with signing the so called Normalization Law in 1935²²¹. A number of valuable initiatives appeared, some of the most important ones being

²¹⁹ *Ukraińska Akademia Nauk w Kijowie*, vol. 5; Leon Wasilewski, *Z życia kulturalnego na Ukrainie Sowieckiej*, vol.7. Both dated 1923. Leon Wasilewski, *Działalność naukowa na Ukrainie*, vol.16, and *Na Rusi Podkarpackiej*, vol. 19 by the same author. Both dated 1926.

²²⁰ *Od epigonizmu do samodzielności (nowe prądy w literaturze ukraińskiej)*, vol.28.

²²¹ It was an attempt to normalize Polish-Ukrainian relationships, made by the activists of *Ukraińskie Nacjonalno Demokratyczne Obyednannia* (UNDO) and the Minister of Internal Affairs, Marian Kociałkowski. The government side promised to alleviate its politics towards the Ukrainian minority.

the foundation of Ukrainian Institute of Science in Warsaw²²² (1930), and launching *Biuletyn Polsko-Ukraiński* (Polish-Ukrainian Bulletin – 1932-1938). Both of the above centers dealt with broadly understood Ukraine-related topics, especially Polish-Ukrainian relationships, and although their influence was limited to circles connected with the promethean movement, they did play a role in bringing the Ukrainian culture closer to the Polish society.

In 1933, a turn took place in Polish-Ukrainian relationships, caused by the disappointment of Ukrainians with communist soviet government politics in the Ukraine, resulting from mass repressions and the Great Famine, as well as by the tiredness from the negative politics towards the Polish state. It had a positive influence on the growth of interest with the Ukrainian problem in the Polish press. The most widely read and influential papers and magazines started taking stand on the Ukrainian question in Poland, appealing for overcoming the mutual ignorance. This was the case of *Tygodnik Ilustrowany*, which in the first period of independent Second Republic used to call the Ukrainians "haydamak hordes"²²³.

The years of 1933-1934 witness the culmination of interest with Ukrainian culture in the interwar Poland. A lot of articles on the Ukrainian literature are published, including the one originating from Lvov, the Ukrainian cultural center of that period. Moreover, a real boom takes place in the area of Ukrainian poetry translations, where immigrant poets (Y. Malaniuk) remain most popular, but more and more often Galician authors also gain their audience (S. Hordinskiy, B.I. Antonich).

The Ukrainian proletarian prose was also present, and the main role in its promotion was played by *Miesięcznik Literacki* (Literary Monthly – 1929-1931), edited by Aleksander Wat. The journal, popular among the left-wing intelligentsia, published a separate issue devoted to the works of Lvov writers gathered around the journal *Wikna*. Apart from an informative sketch on Western-Ukrainian proletarian literature, a lot of sample translations of its works were included²²⁴. Unfortunately, the issue was censored and appeared with a number of blank spaces.

Polish press was the first to report on repressions against the people of culture and science in the Soviet Ukraine, even though such information hardly ever crossed the borders of the Soviet Union. An especially shocking episode

²²² The Ukrainian Institute of Science was established as an initiative of Ukrainian immigrant circles. Within the Institute, research was conducted in Ukrainian studies regarding economy, social, political, and religious life, as well as history and culture. The institute conducted scientific and popular lectures and courses, accompanied by publishing activity. Of special meaning was the commission on research into Polish-Ukrainian issues, established in 1933, which a number of Poles cooperated with: W. Bączkowski, M. Handelsman, O. Halecki, J. Pogonowski, W. Tatkiewicz and L. Wasilewski.

²²³ Such descriptions can be found e.g. in Kornel Makuszyński's reports from the Polish-Ukrainian war, entitled *Po powrocie* (Back home).

²²⁴ Issue no. 16, 1931.

was the suicidal death of a Ukrainian writer Mikola Khviloviy, which in the Polish journalism gained a symbolic meaning, and those persecuted for nationalist tendencies in Ukrainian SSR became called “Khviloviye”.

The *Zet* journal (1932-1939), published by Jerzy Braun, had most input into promoting the Ukrainian culture in the period described. It devoted a lot of space to the Ukrainian matters, discussing them seriously and objectively, which was rare in the Polish press. Special columns, like “Ukrainian column” and “Ukrainian chronicle”, were devoted to the developments of Ukrainian literature from both sides of Zbruch. Numerous translations were published, attempting to give a concise picture of those developments.

Another journal intensely popularizing the Ukrainian culture was *Kamena* (1933-1939), promoting the cultural rapprochement of Slavic nations. It published an exceptional number of translations and tried to include all trends in contemporary Ukrainian writing. The most interesting events in the Ukrainian culture were broadly commented in the “Slavic Chronicle”, edited by Kazimierz Andrzej Jaworski.

Characteristic for the 1930’s were the special issues of Polish journals, fully devoted to the Ukrainian culture. This way of presenting the creative work of the Ukrainians was initiated in 1934 by *Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie* (Lvov Music and Literary News – 1925-1934), bringing a wide range of information about the Ukrainian poetry, music and art. The richness of Ukrainian cultural life in Poland could be recognized by reading the widely commented Ukrainian issue of *Sygnaly*²²⁵ (Signals – 1933-1934, 1936-1939). The issue aimed at presenting all existing trends in the development of contemporary literature, music, art, theater, and even press and humanist science, illustrating them with numerous translations of poetry and prose, as well as art reprints. It needs to be mentioned here, that throughout the whole period of the journal existence, it was vividly interested in the matters of Ukrainian culture. In 1935 the tradition of special issues was continued by *Wiadomosci Literackie*. The article regarding the newest Ukrainian literature creating in Lvov, by Tadeusz Hollender was the most interesting in this issue²²⁶.

In the same year, *Tygodnik Ilustrowany* (No.2), one of the most widely read magazines of the interwar period, published an article on the works of the Ukrainian poets from Lvov, accompanied by a number of translations, done by a well known translator and propagator of Galician Ukrainian culture Zdzisław Kunstman.

The number of titles interested in presenting the Ukrainian culture kept growing. In the late 1930’s *Ateneum* (1938-1939), gathering recognized critics and publicists led by Stefan Napierski, joined the group. The journal had wide-

²²⁵ Agnieszka Stec, *Literatura ukraińska na łamach “Sygnałów”, “Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, vol. 11/12.*

²²⁶ No. 32.

ranged plans for presenting especially the Ukrainian literature, but it did not manage to fulfill them, as it soon dissolved due to financial reasons.

There were also other journals, like *Droga* (The Path – 1932-1938), connected with the Pilsudski bloc, which although always reacted to different aspects of state policy toward the Ukrainian minority, was not interested in the Ukrainian culture.

The *Polish-Ukrainian Bulletin* (1932-1938) needs to be mentioned separately as the only journal wholly devoted to the Ukrainian matters published in Polish during the interwar period. Although this weekly journal had a rich literature column, presenting mostly the newest Ukrainian writings, it did not play important role in promoting the Ukrainian culture in Poland, as it had a stable readership among the promethean movement supporters, and was not able to move beyond this group. The Bulletin showed most interest in the Ukrainian culture in 1933 that is in its first period. Later, the interest went mostly towards politics until 1938, when after readers protests, the interest in cultural issues grew again. In Bulletin, the total of over one hundred translations of Ukrainian poetry and prose were published (mostly T. Shevchenko, O. Olzhich, Y. Malaniuk, P. Tichina, and N. Livicka-Kholodna), which amounted to almost one third of all translations published in all other journals of the interwar period. The Bulletin was mostly involved in contemporary literature from both sides of Zbruch, as well as different aspects of national politics in the Ukrainian SSR, like 'Ukrainization' and the following repressions, marking the lists of prohibited literature and persecuted writers. However, the main focuses of the journal were Polish-Ukrainian relationships, which resulted from the journal profile, aiming at bringing the two nations closer together. Although the Bulletin editors did not achieve any significant results in promoting the Ukrainian matters, the proof of its importance were numerous controversies and corrections of its articles, as well as their reprints in other Polish papers.

Unfortunately, in most papers and journals, presenting the Ukrainian culture was a one-time initiative, resulting from the current situation and temporary national preferences. It was best visible in the late 1930's, when the interest in Ukrainian matters basically disappeared from the Polish press. It resulted from a change in policy priorities of the Second Polish Republic, connected with the anticipated conflict with Germany.

The process of popularizing the Ukrainian culture in the interwar Poland was an important agent in normalizing mutual relationships. Its aim was not only Polish-Ukrainian cultural rapprochement, but most of all bridging the gap between the two nations that have been neighbors for centuries. Those activities, however, did not bring anticipated effects. An example of lasting ignorance and continuing contempt for the Ukrainian culture among the Poles was an anecdote on three periods of Ukrainian literature, popular in the 1930's: "V pershim nichoho ne bulo, v druhim bulo, ale zahinulo, a tret'oho shche ne

ma ale bude” (“There was nothing in the first one; there was something in the second but it got lost; the third is yet to come”).

Contemplating the neglects and achievements of popularizing the creative work of the Ukrainians in Poland, it has to be noted that only some of the press titles publishing on Ukrainian culture had wide circulation and readership (e.g. *Tygodnik Ilustrowany* and *Kurier Literacko-Naukowy*). Opinion-making journals, like *Wiadomości Literackie* or *Skamander* may also have had some influence, but most others, with low circulation, presenting specialist topics or linked to particular pressure groups, were only able to reach a limited number of interested readers.

Besides, the Polish side always considered the Ukrainian matters in the context of current politics, usually rather negative towards the Ukrainians. All those were reflected in Polish papers and had an influence on their interest in the Ukrainian issue.

Concluding from the above, we must state that promoting the Ukrainian culture in Poland during the described period did not bring significant results and the intensity of this process did not answer the demands of the time.

Валентина Хархун

ЛЕНІНАНА ЯК ЗРАЗОК ТОТАЛІТАРНОЇ ІКОНОГРАФІЇ

Сучасна гуманітаристика, досліджуючи феномен культу Леніна, особливу увагу приділяє культурологічним кодам, закладеним у модель вождя пролетаріату. Акцентується насамперед контекст християнської культури, який розцінюється як найбільш оптимальний для виявлення генези коду Леніна. Советологи пропонують два варіанти кодифікації Леніна, це – Антихрист і Христос.

Апологет першої версії В.Кантор зазначає, що принципи тоталітарного суспільства з явною антихристиянською направленістю були створені і закріплені Леніним [5, 18]. Дослідник доводить, що Антихриста слід прочитувати як лицеміра та імітатора Христа і саме ця проекція чинна для моделювання культу Леніна. В.Кантор виділяє кілька ключових характеристик Антихриста. Це – захват влади і встановлення деспотій; гоніння на християн і на християнські смисли; створення перверсивної ідеології з використанням християнських понять, наповнених протилежними смислами [5, 18].

Погоджуючись із логікою міркувань В.Кантора, усе ж слід зазначити, що антихристиянізм у контексті тоталітарної цивілізації слугує радше механізмом, здатним уможливити кодифікацію, але не семіотичною системою, через яку моделюється Ленін. Із дистанції часу для сучасного дослідника культ Леніна справді виглядає як проекція Антихриста, який імітує Христа і його підмінює. Однак для тоталітарної свідомості, зараженої квазірелігійними інтенціями переважно християнського характеру, онтологічно визначальним було моделювання Леніна як Христа. Цю думку підтверджує логіка пошуку І.Єсаулова.

Дослідник осмислює взаємопов'язаність категорій тоталітарності й соборності. І.Єсаулов дотримується думки, що соборність, пов'язана з христоцентризмом, який як тема активно заявлений у російській релігійній думці, є основоположним началом російської культури і літератури зокрема. Давньоруська література виявляє ідею Христа експліцитно, класика Нового часу – імпліцитно, моделюючи Христа як найвищий моральний ідеал. Російські письменники демонструють християнське ставлення до світу, а їх герої є втіленням соборного прямування до героя Нового завіту. Осмислюючи соборну свідомість російської культури, дослідник уводить інший концепт – тоталітарність. Правомірність типологічної ідентифікації соборності і тоталітарності вбачається у домінуванні в обох системах надособистісної цінності, перед якою індивідууми неначе урівнюються і тим самим нівелюються [4, 149-150]. І.Єсаулов пропонує хронологічний варіант розгортання співмірності соборного і тоталітарного: "[...] тоталітарність радянської літератури – це [...] соборність, що

усвідомила себе, у її тоталітарному розвитку” [4, 175]. Звідси і умотивованість висновку: “У створеному революцією новому духовному полі Ленін покликаний замінити Христа” [3, 53]. Саме формула “Ленін як тоталітарний Христос”, радикально трансформуючи соборність, оприявнює її у тоталітарному світі. Христосоцентризм, на якому ґрунтується російська література, відтак, не нівелюється, а розгортається зі зміщеним акцентом.

Слід додати, що урегульованість такого кодифікування обумовлюється двома факторами: образ Христа є моделюючим для масової свідомості християнського світу, тому, кодифікуючи Леніна як абсолют, ця масова свідомість активізує вже напрацьований багатовіковою історією варіант – код Христа. Цей механізм безпрограшно використовує псевдоатеїстична тоталітарна влада: номінування Леніна через христологічну семантику цементує цілісність і одновимірність масової свідомості, дозволяючи таким чином нею маніпулювати. Парадоксально, але факт, що христологічне культивування образу Леніна є найбільш продуктивним для розгортання тоталітарної комунікації, це регулятор комунікативних стосунків між владою і масами.

На сьогодні ідея Леніна як тоталітарного Христа активно підтримується гуманітаристикою. Н.Тумаркін, аналізуючи культ Леніна, наголошує на паралелях із Христом. Вона стверджує, що дуалізм образу Леніна – це наслідування Христа [12, 153], наголошуючи, що Леніну судилося стати боголюдиною комунізму [12, 31]. О.Шахназаров пропонує розглядати Леніна як нового Христа. Аналізуючи біографічні деталі – замах на Леніна, останні дні вождя, умови його поховання, – дослідник пов’язує Леніна з новим пришествям Христа. Ленін як тоталітарний Христос, на думку дослідника, став найвищою цінністю для старовірів, які “визнали Леніна, назвалися ленінцями, і, будучи проклятими Церквою, від якої відвернулись, стали жити за законами Леніна, що дописав частину Нового Завіту, якої бракувало” [13, 40].

Советологи подають розгорнутий соціополітичний коментар щодо номінуванням коду Леніна, не залучаючи, однак, потужний культурний матеріал, передовсім літературний, який вербалізував і переконливо доводив ключові ідеї тоталітарної влади. Прочитання як російської, так і інших слов’янських ленініан [2] дає вагомні аргументи для підтвердження ідеї про те, що Ленін в контексті тоталітарної цивілізації моделювався як Христос.

Моделювання культу Леніна як тоталітарного Христа реалізується через створення нового Євангелія. Наративне функціонування Євангелія оприявнюється у християнській теологічності мовних дій, а саме у пріоритетності розповіді як модусу створення, опису як модусу наповнення і розмови як модусу одкровення. Домінування опису оприявнюється у виробленні нової іконографії з виразними христологічними конотаціями, у якій виділяються символічний, історичний та ідеалістичний етапи моделювання образу Леніна.

На ранніх етапах художня ленініана відзначається зображенням емоційно-узагальненого ставлення до вождя: це була ленініана без Леніна. Такий феномен пояснюється двома причинами. По-перше, культ Леніна потужно твориться у траурні поминальні дні, коли всі намагалися висловити невимовний біль через утрату вождя. Друга причина полягала в тому, що література була неготова до художнього моделювання такого типу героя. В.Ярошенко зазначає: "Ленін не вкладається в розуміння, / Як не вкладається простір і час" [10, 23]. Так, багато письменників констатують власну неспроможність "омовити" Леніна і дати йому право мовця у художньому тексті. Подібний колапс мови мистецтва засвідчують ранні етапи християнського іконотворення, оскільки іконописці бачили у Христі передусім Бога, незбагненним для людської свідомості й тим паче зображення [9; 23].

Ленін як персонаж з'являється достатньо пізно, що засвідчує відставання прозової і драматургічної ленініани від поетичної. Приміром, Ленін як дійова особа у драматургії з'являється у творах М.Погодіна, О.Корнійчука, І.Микитенка тільки у 1937 році після оголошення спеціального конкурсу, приуроченого 20-річчю Жовтня. Тобто Ленін як персонаж з'являється тільки "під замовлення", тоді, коли влада санкціонувала цю появу.

Рання ленініана, передусім поетична, опробовує опосередкований варіант представлення Леніна через створення атмосфери присутності вождя, що досягається через спогад, уявну модель спілкування, портрет. У 1926 у п'єсі І.Дніпровського "Любов і дим" про Леніна розповідає робітник. Образ Леніна з'являється у мріях героїні драми М.Куліша "Комуна в степах" (1926). У п'єсі-одноактівці М.Куліша "Легенда про Леніна" (1927) зображено інтернаціональне значення імені вождя. Оптимальну функцію також відігравав показ героя, який сповідує завіти Ілліча. Поети намагалися відкрити ленінські риси в звичайному рядовому героєві. Це часто передавалось через ставлення ліричного героя до Леніна. С.Владимиров коментує цей художній феномен: "Так складалася в радянській поезії традиція, яка відображала і підтримувала у свідомості народу відчуття присутності Леніна при всьому великому і малому, що відбувається в Країні Рад, його причетності до кожної людської долі" [1, 40]. Етап опосередкованого зображення Леніна припустимо називати символічним.

Перехід від декларації, романтичної гіперболізації до художньої конкретизації, покликаної витворити індивідуалізований образ Леніна позначає наступний, історичний етап у конструюванні ленінської іконографії. Література вибудовує традицію художнього втілення образу Леніна, закладає канон живого лику вождя, зафіксує його риси, жести, одяг. Слід зазначити, що тут мистецтво слова залежить від візуальних мистецтв, зокрема від політичного плакату, у якому чітко задекларовані зразки представлення Леніна.

Увага зосереджується на портретуванні, передусім рольовому. Ленін бачиться у двох іпостасях: революціонера (“Ти з пустирищ неволь і мертвот викресав жар вулканічної лави” (В.Бабинський, “Сім років”), “Він вів людей на бій кривавий, / Щоб впало рабство, впали трони” (М.Гірник, “Наш Ленін”)), керівника Країни Рад (М.Подольян “Перший декрет”; С.Голованівський, “Ленін у Смольному”). У контексті цих двох рольових заданостей формується естетика ленініани, яка, із одного боку, акцентує надлюдські якості вождя, із іншого – його простоту і людяність, народність і психологічну силу. “Ленініана культивувала образ Леніна як простої і скромної людини, чия простерта рука проектувала новий тип влади”, – зауважує В.Боннелл [14, 146], додаючи, що з моменту уславлення Леніна починається естетизація влади як такої.

На портретуванні Леніна позначилися дві тенденції, пов’язані з його надлюдським статусом і власне людськими якостями. Так, у поезії чітко проявляється запозичене у плаката просторове руйнування пропорцій, виражене через гіперболізацію Леніна – він “гігант”, “титан”, “велетен”, що “похід світу прямує вперед”. “Й над усім велична постать Леніна, – зазначається у вірші О.Сороки “Між нами був і буде Ленін”. Стандартний код для такого зображення Леніна – простягнута вперед рука, “жест огняної правиці” у М.Рильського і “рука до сонця” у М.Сингаївського. Цей жест тлумачиться, як дороговказ у майбутнє, як заповіт. В.Боннелл вбачає в ньому ще й інший зміст – це благословення, схоже з Христовим [14, 145].

Власне людське начало в іпостасі вождя підтримується посиленою увагою до деталей його одягу. Ленін зображується у костюмі, жилетці, краватці, кепці. Остання деталь одягу вписується у відповідну семіотичну систему, виступаючи відтак знаком простоти і скромності. Кепка безпретензійна і не унікальна, вона прив’язує вождя до народу, працюючи у масовій свідомості як знак-код. Унікально-ілюстративним у цьому разі є вірш Є.Летюка “Кепка Ілліча”. Ліричний герой, зображаючи Леніна, головним об’єктом своїх роздумів робить кепку. Він описує реакцію двох протилежних таборів на кепку: “ті, із кого злетіли циліндри й корони” кепкують над нею, для простого народу це – гордість, бо “з’єдналась у тому простому уборі / Простота Іллічева і велич народу”. Вірш закінчується патетично:

Славлю в пісні своїй
Звичайнісіньку кепку –
Найсвітлішу з корон
Робітничого
Класу [8, 252].

У поетичній ленініані тенденція до “заземлення” образу вождя реалізується у деталізації обличчя. Приміром, В.Сосюра пише: “Бачу примружені очі, / мудре, високе чоло” [6, 163]. Знакового характеру набуває образ

примружених очей. Він виступає не тільки як деталь портретної, а й психологічної характеристики, отримавши статус найбільш вживаної портретної прикмети, яка стала “поетичною формулою” [1, 34]. Наприклад, В.Маяковський розгорнув звичний, що став постійним і нейтральним епітет “примружений погляд” поетично змістовний образ пильності Леніна, його здатності вловлювати суть, проникати в серцевину явища [1, 34]. До цього епітета не раз зверталися П.Тичина, М.Рильський, М.Бажан, Л.Первомайський, А.Малишко, І.Нехода, М.Нагнибіда.

Третій етап ленінської іконографії – ідеалістичний – пов’язаний з ініціацією “другого тіла” вождя (В.Боннелл), що подається через розгорнутий метонімічний проект заміщення Леніна відповідними семіотичними схемами. Цей феномен оприявнює ідею безсмертя вождя: він “оселяється” у портретах, фотографіях, пам’ятниках, які повсюдно супроводжують тоталітарну людину, означають її життєвий вибір. Візію “присутності” Леніна зумовлюють також “опредмечені” зразки Ленінового тіла: том Ілліча (П.Кононенко, “Напоготові”; М.Подольян “Над безсмертною книгою”), ленінський стяг (М.Бажан, “Ленінський стяг”), ленінський час (Д.Надійн, “Велич ленінського часу”), озеро Леніна (А.Панів “Озеро Леніна”), ленінська орбіта (В.Бичко, “Ленінська орбіта”), вулиця Леніна (М.Куравська, “Вулиця Леніна”), ленінське слово (В.Лагода, “Ленінське слово”), ленінський годинник (Р.Лубківський, “Ленінський годинник”), ленінська зоря (О.Ющенко, “Ленінська зоря”).

Мотив, пов’язаний із роллю портрета Леніна у житті радянської людини, може розглядатися як одна з магістральних ліній ленініани. Магічну місію у віднайдені істини відіграє портрет в оповіданні О.Корнійчука “Він був великий”. Герой твору з допомогою маленького сина усвідомлює те, що сила Леніна у його єдності з народом. Для маленької героїні оповідання Ю.Яновського “Лені” портрет Ілліча, подарований разом із хлібом, символізує радість життя. У поезії М.Пригари зображено дівчинку, яка в роки війни опинилася на лінії фронту з портретом Леніна. Ліричний герой поезії В.Коломійця “Про Леніна” процес свого становлення пов’язує з ім’ям і портретом вождя. Він “не вмів ще читати й букварика”, а знав, що “є святе на землі ім’я”. Вирішальну роль у формуванні самосвідомості ліричного героя відіграв магічний ритуал: у роки громадянської війни мати молитися над портретом Леніна з проханням прийти. Результат приголомшливий:

І Ленін прийшов
Інакше ж не можна...
І світить мені його рисочка кожна;
У людях
Душевне його тепло...
Над всею землею – його чоло! [6, 78].

У вірші Є.Бандуренка “Так батько учив” батько наставляє сина, указуючи на портрет Леніна:

І все, що буде у житті ясного,
Запам’ятай, мій сину, –
Все це він,
Це все тобі даровано від нього [8,147].

Прикметно, що так чи інакше, але всі приклади пов’язані з образами дітей, із піковими моментами їх формування. Так, у тоталітарному світі портрет Леніна функціонує як основний дидактичний чинник, подібно як ікона Христа для християн. Ліричний герой вірша В.Сосюри “Падають сніжинки” так описує сцену звірвання Леніну:

Я іду до клубу. Над столом червоним
“Що зробив” – питають очі Ілліча.
І скажу йому я, що ходжу в райшколу
Що до нього тільки мої думи мчать...
І здається, чоло ... моє гладить
Ніжна і прозора Леніна рука [7, 48].

Образ вождя виступає як мобілізаційний імпульс, саме тому портрет і пам’ятник Леніна особливо актуалізуються у часи війни, наприклад, у знакових віршах М.Рильського “Портрет Леніна”, “Пам’ятник Леніну”. У “Баладі про портрет” М.Рилєнкова профіль Леніна, вирізаний на бересті рукою безіменного солдата, стає своєрідною солдатською іконою. У “Баладі про пам’ятник” С. Маршака описується, як партизани повертають пам’ятник Леніна, забраний німцями, і жителі міста сприймають це як знак непереможності радянської системи. У “Баладі про Леніна” О.Довгого розповідається про те, як фашисти намагалися знищити пам’ятник Леніну, але не змогли, а вночі зійшовши з граніту, вождь очолив боротьбу з фашизмом. Візія “живого” Леніна особливо популяризується у часи війни. С.Владимиров зазначає: “Саме у віршах воєнних літ виникло із особливою природністю відчуття присутності Леніна у повсякденності фронтового часу. Тільки в прямій причетності до бою з фашизмом могло народжуватися це відчуття безпосередньої близькості до Леніна” [1, 49].

Для тоталітарної людини Ленін уявляється вищим мірилом життя. Герой вірша П.Воронька “Коли я в Київ повертаюсь” щоразу звіряється Леніну, зізнаючись самому собі:

Це я зростаю у любові
До Ілліча,
Це я міняюсь, –
Знаходжу риси нові й нові
У нім,
Як з мандрів повертаюсь [6, 51].

Установлення пам'ятника – це завжди ключова подія (М.Ігнатенко, "Пам'ятник Леніну"; Л.Забашта, "Ленін в Ейслебені"; В.Рабенчук, "Перший пам'ятник Іллічу на Вінниччині"). Місце пам'ятника Леніна завжди на людній площі (В.Мисик, "На людній площі"; В.Ткаченко, "Пам'ятник Леніну"), він центр світового тяжіння – "знов горить над світом Ленін з п'єдесталу" (О.Довгий, "Балада про Леніна").

Момент довершеності тоталітарної людини позначений її здатністю моделювати портрет Леніна. Показовий зразок – вірш М.Сома "Як я Леніна малював". Ліричний герой вірша – розчарований сучасник повоєнної епохи, голодного 1946 року. Свій порятунок він знаходить у тому, що малює Леніна: "І почав я з того чола, / Що на батькове трохи схоже". У вірші детально описується процес пошуку відповідного стандарту зображення. Результат вражаючий: на малюнку вгадується справжній Ленін. Ця подія подається як народження нового галактичного дня:

Сонце стало на наш поріг,
Коло сонця стояла мати:
Ой, синочку! Якби ти зміг
Ще й розмовоньку змалювати
Батька Леніна... [11, 107].

Ідея "другого тіла" Леніна активно реалізується через патетизацію імені вождя. Розростання семантичного наповнення імені "Ленін", його провіденційна роль – доволі значимі об'єкти поетичної рефлексії у ленініані. Безумовно, канонічним у цьому випадку буде тичининське дешифрування імені Леніна, пов'язане з метафізичною здатністю акумулювати народні маси:

ЛЕНІН!
Одно тільки слово,
А ми вже як буря:

Готово! [6, 170].

Тичининські коди, передані насамперед через повтори, ретранслюються у поезіях В.Сосюри "Ленін", Остапа Вишні "Ленін", А.Бурлаки "Ленін", М.Терещенка "Ленін", Ф.Ісаєва "Його немеркнуче ім'я". Темарій, визначений мотивом осмислення імені Леніна, досить широкий, однак тенденція очевидна – підкреслити доленосність імені вождя. У "Легенді про Леніна" М.Куліша осмислюється інтернаціональне значення самого імені великого вождя. У поемі М.Тихонова "Самі" ім'я Леніна стає першим зрозумілим словом для полоненого. Ім'я Леніна означає ключові життєві події ліричного героя вірша Д.Бакуменка "З його ім'ям". Про непереможний дух, який промовляє радянській людині в самому імені Леніна, розповів у епопеї "Прапорonosці" О.Гончар. У цьому ряду цілком мотивованими виглядають гіперболізації А.Малишка:

І світ, як велет, вставши із безодні,
Його ім'я несе як заповіт [6, 102].

Очевидно, що для тоталітарної людини, яка прагне ідеологічної довершеності, увесь світ починає звучати в імені Леніна, що яскраво доведено у вірші О.Ющенка “Ленін”.

Отже, ідея “другого тіла” оприявнюється в портреті, пам’ятнику, фотографії, малюнку, імені вождя тощо, корелюється з поняттям “образ”, який, безмежно віддаляючись від “справжнього” Леніна, стає продуктом художніх управ літератури – літературною іконою:

Але є в світі витвір образу його –
Рук не злічить, не вимірять натхнення!
Бо то є витвір людства усього,
В якому ленінський горить вогонь,
І образу тому навечно

Ленін ймення [8, 340].

Для тоталітарної свідомості, зараженої релігійним мисленням, Ленін був втіленням абсолюту, що корелювався з поняттям божественного як такого. Для кодифікації Леніна використано релігійний і соціокультурний код Христа, що забезпечувало монолітність радянської тоталітарної цивілізації, позаяк код Леніна виступав ключовим стимулом комунікативного процесу між владою і масами.

Література:

1. Владимиров С. Поэтическая лениниана // Ленин в советской поэзии. Вступительная статья С.Владимирова. Составление, подготовка текстов и примечания Р.Б. Вальбе, Р. А. Шацевой, Л.С. Шепелевой - Л.: Советский писатель. Ленинградское отделение, 1970. – С.7-58.
2. Даніленка С. Паэма Міхася Чарота “Ленін” у кантэксце сакралізацыі постаці правадыра сусветнага пралетарыяту // У ракурсе сучаснага асэнсавання. Міжкафедральны зборнік навуковых прац. Філалогія. Выпуск 2. Магілёў, 2004. – С.14-23.
3. Есаулов И. Соцреализм и религиозное сознание // Соцреалистический канон. – Спб.: Академический проект, 2006. – С.49-55.
4. Есаулов И. Тоталитарность и соборность: два лика русской культуры // Вопросы литературы. – 1992. – №1. – С. 148-170.
5. Кантор В. Проблема Антихриста как проблема тоталитарного слова европеизма // Вопросы философии. – 2001. – №4. – С.16-24.
6. Ленін з нами. Твори українських радянських письменників про В.І.Леніна у 3-х томах. К.: Дніпро, 1969. – Т.1.
7. Ленін у літературі та мистецтві українського народу //Ленін і Україна. Видання в 4-х книгах. – К.: Наукова думка, 1970.
8. Поетична лениниана. Вірші українських поетів про Леніна. – К.: Жовтень, 1970.

9. Сапунов Б. Лик Иисуса. Кого изображали художники всех часов, звертаючись до образу Христа? // Людина і світ. – 1996. – №10. – С.2-7.
10. Скорський М. Образ Леніна в українській радянській літературі. – К.: Радянська школа, 1983.
11. Славимо Іллічеві ім'я. Вірші українських поетів про Леніна. – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1987.
12. Тумаркин Н. "Ленин жив!" Культ Ленина в современной России. – Спб.: Гуманитарное агентство "Современная западная русистика", 1997.
13. Шахназаров О. Советское общество 1917-1953 гг.: аномалия или закономерность? // Вопросы философии. – 2004. – №10. – С. 33-46.
14. Bonnell E. Victoria Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1997.

Чмелик Роман

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ

На початку 90-х років ХХ століття почала творитися нова конструкція Європи, яка передбачала не лише співпрацю між державами, але й між суспільствами і культурами. Становлення нових європейських держав і виклики часу зумовлювали трансформації суспільної свідомості, пов’язані із максимальним загостренням почуття національної гідності та активізацією історичної пам’яті. Століття бездержавності або перебування у васальному становищі призвело до виникнення “ностальгічної ідентичності”¹, яка проявлялася у переконанні, що збережені прадавні традиції і звичаї дозволять вижити, перебороти будь-яку кризу і допоможуть збудувати вимріяне майбутнє. Виявилось, що це необхідна умова побудови нової ідентичності та нового суспільства, але не достатня. Вона позбавлена рушійної сили, оскільки “ідентичність збереження” скерована на самих себе і носить оборонний характер.

В загальних рисах саме так можна охарактеризувати стан ідентичностей українського і польського суспільства на час відновлення Україною своєї незалежності у 1991 році. Різниця полягала лише у тому, що Польща мала набагато більший досвід державного будівництва і на цей час уже мала свою державу.

Про сучасне українсько-польське пограниччя можна говорити від часу, коли Польща визнала незалежність України. Оскільки у попередні десятиліття це було пограниччя польсько-радянське, а Україна і українці як елемент суспільного польського життя майже зникли². Фактично з 1992 р. почали творитися сприятливі умови для активізації історичної та суспільної пам’яті українців і поляків по обидва боки кордону. Власне тоді реальність вимагала зміни форми ідентичності на “будівничу”.

“Ідентичність збереження”, яка полягала на виживанні та передачі наступним поколінням, в тому числі стереотипів, необхідно було замінити на “ідентичність будівничу”, яка творилася на основі різниць і кордонів та була спрямована у майбутнє. На жаль, патріотично налаштовані громадські організації по обидва боки границі проявляли підвищену зацікавленість тільки кількома окремими сторінками спільної історії. Таким чином, “ідентичність збереження”, яка тісно пов’язана із патріотизмом і націоналізмом, легко призводила до виникнення нового конфлікту та ізоляціонізму.

Найчастіше проблемні ситуації у сучасних українсько-польських взаєминах пов’язані із пограниччям. Один із найвідоміших дослідників польсько-українського пограниччя Гжегож Бабінські вирізняє кілька його вимірів: а) географічний; б) історичний; в) політичний; г) етнічний;

д) суспільний; е) культурний. Проте основну увагу зосереджує на польсько-українському пограниччю як пограниччю національному і на його суспільно-культурному розумінні³.

Після Другої світової війни етнічне українсько-польське пограниччя значно зредукувалося⁴. Внаслідок масових вимушених переселень, міграцій, депортацій тощо у прикордонних теренах Польщі практично не залишилося українського населення і польського населення з боку кордону Радянського Союзу. Дуже часто самотніми свідченнями етнічної приналежності конкретної місцевості були історичні та релігійні пам'ятки матеріальної культури або топоніміка.

Здобуття Україною незалежності спричинило утворення (вперше за останні сотні років) чіткого національного пограниччя, поруч з яким почало відроджуватися етнічне пограниччя. Тоді з'ясувалося, що надзвичайно важливі історичні пам'ятки на цій території становлять гордість обох націй і є вагомою частиною їхньої культурної спадщини.

Формування нової ідентичності, особлива увага патріотично (а часом націоналістично) налаштованих дослідників, представників громадських і релігійних організацій обох країн спричинювала діалог, який часто закінчувався намаганням привласнити "історичну правду" чи "історичне місце, споруду", або отримати виключне право на трактування конкретних подій чи осіб. У таких випадках гордість за свою культуру, традиції, звичаї ("ностальгічна ідентичність") стає виключною, зверхньою і претензійною, а недосконалі та односторонні знання власної та чужої історії межують із бідністю аргументів і агресивністю. Такий спосіб поведінки часто розцінюється співрозмовником як зазіхання на частку його історичної та культурної ідентичностей, викликає негативну реакцію і природний супротив, тоді спрацьовує механізм "ідентичності збереження", що доводить до непорозумінь і ненависті.

Важливим чинником в етнокультурних процесах пограниччя виступає суспільно-політичне сприйняття реальності. Кон'юнктура формування суспільної пам'яті та нової державної ідентичності вимагає гострих і однозначних оцінок дій сусідів. На жаль, здебільшого засоби масової інформації полюють за яскравими конфліктними ситуаціями, ніж схильні висвітлювати сотні прикладів конструктивної співпраці між різними українсько-польськими інституціями.

Сучасна Європа знайшла формулу досягнення примирення і механізми її впровадження. Подібні "сусідські справи" досить успішно було вирішені між Францією і Німеччиною. Наступний крок у цьому напрямку був зроблений на Схід – у 1994 році Президент Німеччини просив поляків про прощення. Провісниками такого типу діалогу, який будувався на християнських засадах "прощаю і прошу прощення", були рішення Конференцій єпископів кожної з країн. До слова, в Україні існує кілька Патріархатів і

Митрополій, яким важко дійти згоди між собою, не говорячи вже про єдину поставу у зовнішніх відносинах.

На конструктивне розв’язання задаваних проблем (здебільшого територіальних у минулому і соціопсихологічних тепер) і заподіяних кривд можуть дозволити собі народи, що досягають відповідного рівня безпеки, універсальної гідності, впевненості у собі та відчуття адекватності партнерів. Одне з найважливіших завдань, що стоїть перед народами України і Польщі, – це привести наші знання, історичний досвід, оцінку конфліктних ситуацій до спільного знаменника системи європейських цінностей, які базуються на християнському світогляді.

Взірцем конструктивної співпраці на пограничних теренах за останні 15 років може служити діяльність українських і польських культурних і освітніх інституцій, зокрема музеїв. Щорічно музейні заклади Львова, Луцька, Перемишля, Любліна, Замосця реалізують десятки спільних виставочних проєктів, конференцій, семінарів, разом проводять дослідження культурної спадщини обидвох народів, здійснюють обмін науковими працівниками тощо⁵.

Вагомим досягненням спільного вивчення пограниччя стала реалізація дослідницького проєкту “Зникаюча краса. Архітектурна деталь у пам’ятках польсько-українського прикордоння”, який був зініційований Музеєм Замойських в Замосці і реалізований у співпраці з Регіональним осередком Досліджень і Документації Пам’яток у Любліні та Волинським краєзнавчим музеєм у Луцьку. Цей проєкт фінансувався в рамках Європейської програми Phare 2003 та водночас був пріоритетним у співпраці прикордонних регіонів і координувався Трансграничним Союзом “Євро регіон Буг”. Польсько-українська експедиція обстежила 43 населених пункти (22 у Польщі і 21 в Україні), починаючи від м. Холм до с. Прусє (кілька кілометрів на південь від переходу Гребенне – Рава-Руська) у Польщі та від м. Любомль до с. Потелич в Україні. Наслідком роботи польських і українських науковців стала фотовиставка, каталог і науковий альбом⁶.

Зусилля гуманітарних еліт двох країн спрямовані як на збереження національних ідентичностей, так і на виховання почуття спільної відповідальності за культурну спадщину пограниччя. Папа Римський Іван Павло II в своїй останній книзі “Пам’ять та ідентичність” писав : “ Нація існує “через” культуру і “завдяки” культурі”⁷.

Реалії українсько-польського пограниччя вимагають виховання нової спільної відповідальності обидвох народів за спадщину цього регіону у всьому її різноманітті культурних форм. Президент ІСОМу пані Алісандра Куммінс закликає музеї світу разом зі своїми громадами показувати, як сусідні народи, представники різних поколінь, націй, етнічних груп і релігій несуть відповідальність за збереження і використання нашої спільної культурної спадщини.

Більшість історико-мистецьких пам'яток, які знаходяться на теренах націокультурного пограниччя окрім національного мають універсальний характер. Це означає, що вплив іноетнічних факторів чи середовища на локальну культуру був досить відчутним, як зрештою і зворотньо – місцеві етнічні традиції творили своєрідний ґрунт для адаптації загальноєвропейських чи світових явищ. У таких випадках сучасним науковцям важко (а часом і неможливо) визначити приналежність традиції, особи, пам'ятки чи інституції до тієї чи іншої культури. До основних завдань теперішніх науковців України і Польщі належить критично осмислити методологію і методи досліджень ХХ століття і намагатися спільно виробити нові ідеї, нові підходи до збору та аналізу матеріалу в нових суспільно-політичних реаліях.

Одні з перших збірників і колективних монографій про українські етнічні землі на пограниччі чи на території сучасної Польщі почало видавати Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у діаспорі у вісімдесятих роках ХХ ст. У 1980-му році у Сполучених Штатах Америки виходить друком монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту, у якому висвітлюються теми звичаїв, вбрання, релігії, діалектів, музики тощо⁸. У 1986 році група українських науковців діаспори підготували історично-мемуарний збірник "Ярославщина і Засяння. 1031-1947", у якому описується історія, національно-культурне життя, мова, вбрання, процеси виселення і переселення українців, руйнування церков, дії Української Повстанської Армії, новітній Ярослав і визначні уродженці цього краю⁹. Через два роки Історично-Філософічна Секція НТШ видала другий Том "Лемківщини", який був практично весь присвячений етнографічній проблематиці та темі діаспори. Чи не вперше у такого характеру виданні брали участь науковець з Радянської України І.Красовський та науковці з Чехословаччини (тоді країна соціалістичного табору) М.Мушинка і М.Сивицький. Про лемківську еміграцію писав діаспорний історик Я.Падох¹⁰.

Без сумніву, активна дослідницька і видавнича діяльність інтелектуальних сил української діаспори стимулювала регіональні (в тому числі прикордонні) дослідження в тогочасній Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського Академії наук Української РСР під керівництвом доктора історичних наук Ю.Гошка підготувало історико-етнографічне дослідження "Бойківщина"¹¹, яке побачило світ на три роки пізніше діаспорного, і наступне "Гуцульщина" (1987 р.)¹². З точки зору дослідження українсько-польського пограниччя саме бойківський фактологічний і польовий матеріал дає нам добру основу для аналізу вихідної ситуації перед утворенням державного кордону України і Польщі. Гуцульські дослідження можна використовувати у вивченні широкого культурного пограниччя, де взаємодіють звичаєві традиції, функціонуван-

ня польської інтелектуальної думки у іноетнічному середовищі і його вплив на формування польської національної ідеї, літератури, мистецтва кінця XIX-30-х років XX століття.

Українські науковці, якщо й досліджували прикордонні терени, то ставили, здебільшого, собі за мету дослідження українців на їх етнічній території. Прикладом може служити двотомник “Лемківщина”¹³ або “Холмщина та Підляшшя”¹⁴, які були підготовлені із залученням польських і словацьких вчених. Методологія дослідження у вищезазначених працях вітчизняних і діаспорних вчених у більшості випадків будувалася на відтворенні “ностальгічної і оборонної ідентичності” українців на цих теренах.

На особливу увагу в контексті регіональних досліджень культур пограниччя заслуговує проект “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат”. Уже вийшли друком том із археологічним і антропологічним матеріалом¹⁵ та другий том “Етнологія та мистецтвознавство”, який містить актуальні відомості для нашої проблематики. У ньому на широкому етнологічному та мистецтвознавчому матеріалі розкривається проблема автентичності явищ народного побуту та мистецьких практик, які за сукупністю характеристик духовно-світоглядної та естетичної природи відповідають особливостям українського етносу¹⁶.

Значний доробок у розробці цієї проблематики мають польські науковці. Перш за все, необхідно згадати вищезазначену монографію Г. Бабінського, у якій подано теоретичні засади дослідження пограниччя і емпіричний аналіз проблем буття етнічності та релігійності українців у Польщі і поляків в Україні¹⁷. Активні етнологічні дослідження в Україні проводять викладачі, аспіранти та студенти Інституту етнології та культурної антропології Варшавського Університету під керівництвом професора Леха Мруза. Одним із результатів їх праці стало видання “Поділля і Волинь. Етнографічні нариси”¹⁸. Основну увагу автори зосереджують на дослідженні польської меншини, міжрелігійних стосунках, проте окремі матеріали присвячені образам єврея, українця, проблемам ідентичності та багаторелігійності. Очевидно, Поділля і Волинь відносяться до культурного пограниччя в його широкому розумінню, хоча окремі території не належать до прикордонної зони.

З 1990 року дослідження з історії польсько-українського сусідства проводить також Південно – Східний науковий інститут в Перемишлі під керівництвом доктора Станіслава Стемпяна. Свої результати, а також матеріали міжнародних конференцій вони публікують у багатотомній серії “Польща – Україна. 1000 років сусідства”. З точки зору дослідження трансформаційних процесів ідентичності, релігійності, етнічності на пограниччі українсько-польсько-білоруському цікаві матеріали вміщено у четвертому томі, який називається “Католицькі церковні унії в Центральній і Східній Європі – ідея і реальність”¹⁹.

З 1996 року систематично відбуваються міжнародні семінари українських і польських істориків на тему "Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 роках". Доповіді і матеріали виходять друком у багатотомному виданні "Україна – Польща: важкі питання"²⁰. Переважаюча проблематика: національна політика Польщі відносно українців, національний визвольний рух, польська самооборона, становище і доля українців і поляків в роки Другої світової війни, міжнаціональний польсько-український конфлікт. Очевидно, найбільша дискусія розгортається довкола подій, які відбувалися на прикордонних теренах, зокрема, на Волині та Лемківщині.

Етнічному польсько-українсько-словацькому пограниччю в середньовіччі була присвячена конференція, яку організував Окружний музей у Жешові та Інститут Археології Ягелонського Університету в Кракові. Вона відбулася у Жешові в 1995 році за участю польських, українських і словацьких істориків, археологів, етнологів. Серед досить широкого поля розглянутих питань на особливу увагу етнологів заслуговують доповіді Герарда Лабуди "Народження польсько-українського етнічного кордону в польській історіографії", Мацея Зигманського "Формування польсько-руського етнічного рубежу в світлі "Історії України – Руси" Михайла Грушевського", Здіслава Будзинського "Західний рубіж польсько-руської етнічної границі в кінці середньовіччя та в новітніх часах" та ін²¹.

19 – 21 вересня 1996 року в Вищій Педагогічній Школі в Жешові відбулася міжнародна наукова конференція "Діалог культур спільнот пограниччя", яка була організована Лабораторією Літератури і Культури Пограниччя Інституту Польської Філології і присвячена 25-тій річниці смерті Станіслав Вінценза та 60-тиліттю виходу в світ його "Правди старовіку". Участь у ній брали польські, українські та швейцарські літературознавці, етнографи, культурознавці, які виголосили доповіді на теми багатомовності пограниччя, архаїчних елементів в свідомості населення пограниччя, міжетнічних стосунків, трансформації стереотипу українця тощо²².

У 2000 – 2001 році варшавська доктор Йанна Конечна провела соціологічне дослідження на тему "Польща – Україна: взаємний образ". Воно здійснювалося в рамках реалізації Інститутом суспільних справ (Варшава, Польща) широкої програми досліджень щодо образу Польщі та поляків у світі (серед світової громадськості). Для нас видається цікавим матеріал про польсько-український кордон у ракурсі польсько-українських відносин, який подано у частині I "Образ України і українців у Польщі" та частині II "Образ Польщі і поляків в Україні"²³.

Вплив зміни кордонів на зміну політичних реалій, самосвідомості та само-ідентичності громадян, а також роль музеїв (інституцій покликаних зберігати національну і світову культурну спадщину та формувати історичну пам'ять) у цьому процесі обговорювали учасники семінару "Переміщення кордонів – зміна ідентичності". Міжнародний семінар був орга-

нізований ІСОМами Беларусі, Литви, України при сприянні ІСОМів Німеччини і Європи. Науковці із вищезазначених країн мали змогу безпосередньо ознайомитися із сучасною ситуацією щодо збереження і розвитку національної та релігійної ідентичності у Вільнюсі, Бресті та Львові, подискутувати на тему національної приналежності багатьох пам’яток чи явищ культурної спадщини на пограниччях литовсько-білорусько-українсько-польському²⁴.

Вивчення трансформації етнокультурних процесів на українсько-польському пограниччі передбачає дослідження не тільки українців і поляків, але й національних меншин, що століттями проживали на цій території – євреїв, вірмен, німців, чехів тощо. Прикладом успішної співпраці у вивченні єврейського населення прикордонних регіонів України і Польщі була конференція “Євреї в Любліні – євреї у Львові. Місця – пам’ять – сучасність”, що відбулася 21-22 листопада 2006 року у Любліні²⁵. Вона була організована Майстернею польсько – єврейської літератури Інституту польської філології Люблінського Католицького Університету Івана Павла II та Національним Університетом ім. Івана Франка у Львові.

Аналіз дослідження погранич у польській етнологічній науці (за матеріалами журналу “Etnografia Polska” 1994 – 2000 pp.), який провела українська дослідниця Ольга Поріцька²⁶, свідчить про переважаюче зацікавлення польсько-білоруським пограниччям на східному кордоні Польщі. Цілком можливо, таке враження складається з причин суб’єктивних – в цей час наукові працівники Інституту археології та етнології Польської академії наук Івона Кобзинська-Ставаж і Дагнослав Демський дуже активно публікували результати своїх досліджень у Беларусі.

Вищезгадані монографії, статті, конференції, семінари не повністю вичерпують бібліографію досліджень українсько-польського пограниччя, але дають загальні відомості та значною мірою відображають існуючий стан в етнологічній та суміжних науках. До аналізу видань не включено чисельної науково-популярної та історико-мемуарної літератури з теренів українсько-польського пограниччя на взірць надзвичайно цікавих історико-краєзнавчих розвідок, наприклад, як монографія Юрія Гаврилюка “Краї руські Бельськ, Мельнік, Дрогічин. Русини-Українці на Підляшшю – факти і контрверсії”²⁷ або цікавих різнотематичних і різножанрових альманахів на зразок “Між сусідами”²⁸, який видавала Краківська Фундація Святого Володимира Хрестителя Київської Руси.

Проте необхідно зазначити, що до сьогоденного дня українсько-польське пограниччя не досліджувалося комплексно і системно. Значно кращі досягнення польські науковці мають у дослідженнях польсько-чеського чи польсько-німецького пограниччя. При нагоді варто згадати про дослідження на пограниччю польсько-німецькому, проведеному у 1991-1993 роках під назвою “Відкрита границя”. При фінансовій підтримці

Фонду польсько-німецької співпраці вдалося реалізувати дворічну дослідницьку програму, у якій брали участь географи, демографи, економісти, історики, соціологи і етнографи зі Західного інституту, Економічної академії та Університету ім. А. Міцкевича в Познані. На цій основі було створено Міждисциплінарну групу у справі дослідження польсько-німецького пограниччя, яка два роки займалася вивченням процесів, що супроводжували формування польсько-німецького пограниччя. Особлива увага була приділена суспільному пограниччю – смузі населення, яке мешкає по обидва боки кордону і пов'язане між собою різними економічними, родинними і культурними зв'язками, і розділене політичною границею. Пограниччя в даному випадку розумілося як територія (простір) взаємного впливу, проникнення, зіткнення суспільних, культурних і політичних явищ сусідніх народів, в результаті чого настає взаємне перенесення культурних цінностей, створених двома народами. Зацікавлення пограниччям географічним (регіональним), культурним і етнічним зумовило створення власне міждисциплінарного колективу дослідників²⁹.

Політичні, державні та суспільні зміни в Україні за останні 15 років зумовили динамічний розвиток етнокультурних процесів у пограничних регіонах, а особливо на її західних кордонах. Становлення держави відзначалося посиленням етнокультурної ідентифікації мешканців пограниччя, а водночас відкритість кордонів і кількісний вибух щоденних контактів між населенням двох країн зумовив природній взаємовплив і взаємопроникнення архетипів і модифікацію стереотипів.

Одним із пріоритетних напрямків дослідження українського пограниччя завжди був українсько-польський кордон, який з 1999 року став кордоном із НАТО, а сьогодні це границя із Європейським Союзом. Партнерською установою для Інституту народознавства НАН України став Інститут етнології та культурної антропології Варшавського університету на чолі із проф. Л. Мрузом, із яким у 2005 році у Варшаві було підписано Угоду про співпрацю, зокрема, і в дослідженні українсько-польського пограниччя.

У листопаді 2006 року одночасно відбулися дві спільні експедиції польських і українських науковців по обидва боки кордону. Одна група працювала у Старосамбірському районі Львівської області, інша у містечку Устрики Дольні Підкарпатського воєводства та околицях. Фактично це були перші в історії спільні експедиції польських і українських дослідників. До цього часу українські етнологи мали досвід спільних експедицій лише із канадійськими вченими з Кафедри українського фольклору Альбертського університету у Едмонтоні та австрійськими колегами із Етнографічного музею у Відні.

Спільні етнологічні експедиції – це, перш за все, пристосування різних методів і методик польових досліджень до єдиного завдання, вироблення спільних цілей і толерантна готовність йти на компроміси на шляху

до їх досягнення. Різні наукові школи і методологічні засади у системі організації та проведення збору польового матеріалу, його первинна обробка, інколи мовні бар’єри створюють певні труднощі. Проте очікувані результати в ході такого експерименту обіцяють бути максимально повними і об’єктивними. Взаємний обмін інформацією допомагає ефективніше виконувати завдання і сприяє зростанню наукової цінності опрацьованого матеріалу.

Метою проекту є дослідження специфіки розвитку етнокультурних явищ населення українсько-польського пограниччя, детермінація та ідентифікація різних елементів етнічного, суспільного, релігійного буття особи і громади, тенденції розвитку процесів, пов’язаних із певною зміною статусу українсько-польського кордону на кордон українсько-європейський.

За результатами першого етапу дослідження у травні 2007 року в Інституті етнології і культурної антропології у Варшаві було проведено науково-практичний семінар, на якому з доповідями виступили учасники спільної експедиції. Кожен наступний крок у спільних дослідженнях засвідчує, по-перше, зростання індивідуального наукового рівня, по-друге, виникнення великої кількості нових наукових зв’язків і контактів, по-третє, поступове стирання внутрішніх психологічних, мовних і ментальних бар’єрів між колегами з двох країн, по-четверте, виникнення нових наукових ідей та проектів, які починають функціонувати і реалізовуватися самостійно.

Польові дослідження проводилися за узгодженим питальником, який розробила професор Варшавського університету Магда Зовчак. Питальник під загальною назвою “Україна-Польща: пам’ять, ідентичність, предметність” складається з наступних частин: 1) кордон; 2) локальна історія; 3) комунікація та обмін; 4) кривда і справедливість; 5) праця та еміграція; 6) Європейський Союз, НАТО, свобода / підпорядкованість. Предметом дослідження є культурні уявлення Сходу і Заходу, а також пов’язана з ними практична діяльність в контексті а) кордону польсько-українського; б) кордону між Європейським Союзом і Україною, які вивчаються в аспектах функціональному (наприклад, свобода, самоврядування) і атрибутивному (наприклад, духовність *versus* технічна цивілізація).

Українські науковці, окрім цього, були зацікавлені у дослідженнях ступеня збереженості та функціонування архаїчних етнічних елементів у сьогоднішній культурі населення пограниччя. Найкраще такі явища і елементи прослідковуються у фольклорі, звичаях, обрядах та традиціях українців і поляків, на що дослідники звертали особливу увагу.

Спільні студії українських і польських науковців та дослідження етнокультурних процесів на пограниччю повинні подолати маніпуляції неперевіреними фактами і стереотипами з обидвох сторін, які, на жаль, продовжують культивуватися і поширюватися як у наукових працях, так і серед широкого загалу. Передусім це стосується українсько-польського по-

граниччя, де етноси та етнографічні групи сформувалися внаслідок складних історичних і соціальних процесів, а схожість чи відмінність в етнокультурній площині досі служать аргументами у політичних дискусіях.

Співпраця над проектом українських і польських науковців передбачає узгодження методики дослідження, методологічний обмін теоретичними засадами, напрацювання та впровадження у науковий обіг двосторонньо прийнятих формулювань, термінів та дефініцій. Об'єднання зусиль вчених сусідніх держав налаштуватиме на об'єктивне опрацювання значної кількості документальних та речових джерел, які досі з різних причин ще не введені в науковий обіг, вільний доступ до архівних, музейних і бібліотечних фондів, систематичний обмін науковою інформацією. Результати дослідження повинні бути використані для гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин населення цього регіону, конструктивної інтеграції національних меншин в їх суспільства, нейтралізації джерел і проявів різних форм екстремізму, інтенсифікації інноваційного розвитку прикордоння.

До пріоритетних завдань проекту належать:

- дослідження особливостей формування національної і релігійної ідентичності населення пограниччя;
- вивчення процесу формування та функціонування етнічних стереотипів, етнічного та релігійного екстремізму і шляхи їх нейтралізації;
- дослідження ролі мови і релігії як засобів збереження національної ідентичності на пограниччі;
- аналіз сучасних етнічних процесів і їх динаміки у прикордонних регіонах (асиміляція, акультурація, заробіткова міграція, репатріація, національне і релігійне відродження);
- вивчення стану охорони і актуалізації історико-культурної спадщини пограниччя;
- проведення картографування осередків народного мистецтва та інвентаризації історико-архітектурних пам'яток тощо.

Для досягнення поставленої мети і успішного виконання завдань колектив дослідників і науковців України та Польщі повинен працювати із використанням спільно вироблених і узгоджених методологій і методик на засадах об'єктивності, науковості, толерантності та взаєморозуміння. Дослідження повинні проводитися методами, які дадуть якомога повнішу картину етнокультурних процесів, і в жодному разі не за вибіркоvim принципом.

Непорозумінь між дослідниками, громадянами чи суспільствами не вдасться швидко уникнути, особливо за обставин різного досвіду державного будівництва і різних рівнів усвідомлення національної, релігійної і суспільно-культурної ідентичності. Зрештою, необхідно зрозуміти, що спільний кордон не ділить, а з'єднує, що спільна історія, якими б її окремі сторінки не були жахливими і кривавими, свідчить про спільні діяння

обидвох народів і спільну відповідальність перед майбутніми поколіннями. Потрібно бути свідомим того факту, що неможливо уникнути фізичної і психологічної присутності представників одного народу на території і в житті іншого. Тому варто прагнути так будувати стосунки сьогодні, щоб існування етносів на стику різноетнічних елементів у локальному місцевому середовищі було комфортним і забезпечувало кожній стороні гідну і безпечну перспективу. Особлива роль в українсько-польських стосунках належить населенню пограниччя. Саме мешканці прикордонних територій своїм прикладом багатокультурності та релігійної різноманітності покликані формувати нове мислення XXI століття, яке би було позбавлене негативних стереотипів, різних форм нетерпимості та агресії.

¹ Терміни “ностальгічна ідентичність”, “ідентичність збереження”, “ідентичність будівнича” запозичено з виступу Пані Міністер Данути Хюбнер, Секретаря комітету Європейської інтеграції, який був виголошений на II Міжнародній конференції “Європа багатьох культур” 26 липня 2002 р. у Віслі (Польща).

² Конечна Й. Польща-Україна: взаємний образ. – Варшава, 2001. – 82 с.

³ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. – Kraków, 1997, s. 42-72.

⁴ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основа, 1994. – 168 с.

⁵ Чайковський Б. Нові ідеї, нові можливості // Каталог виставки “Любомирські пшеворської лінії: аристократи і колекціонери”. – Стальова Воля, 2006, с. 39-45; Чмелик Р. Международная деятельность Музея этнографии и художественного промысла во Львове как пример интеграции в культурное пространство Европы // Музеи Литвы и Беларуси: пути и перспективы развития в XXI веке. – Минск – Вильнюс – Тракай, 2006-2007, с. 58-62; Чмелик Р. Интеграция ресурсов музеев Львова и Польши в поиске новой идентичности // Šinolaikinės gairės ir aktualijos numizmatikoje, faleristikoje ir sfragistikoje. Konferencijos medžiaga. Trakų salospilis 2005 m. gegužės 13 d. – Trakai, 2006, s. 79-81.

⁶ Gińące piękno. Detal architektoniczny w zabytkach polsko-ukraińskiego pogranicza. – Zamość, 2005, 56 s.; Gińące piękno. – Zamość, 2006, 252 s.

⁷ Іван Павло II. Пам’ять та ідентичність. Бесіда на зламі тисячоліть. – Львів: Літопис, 2005. – С.92.

⁸ Бойківщина. Монографічний Збірник Матеріалів про Бойківщину з Географії, Історії, Етнографії і Побуту / Редактор і Голова Ред. Колегії мгр. Мирон Утриско // Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Український архів. Том XXXIV. – Філядельфія - Нью Йорк, 1980. – 521 с.

⁹ Ярославщина і Засяння. 1031-1947. Історично-мемуарний збірник / Редактор-упорядник Мирослав Семчишин // Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Український архів. Том XLII. – Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто, 1986. – 798 с.

¹⁰ Лемківщина: земля - люди - історія - культура. Т. II / Ред. Богдан О. Струмінський // Записи наукового товариства ім. Т.Шевченка. Том 206. Історично-Філософічна Секція. – Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто, 1988. – 496 с.

¹¹ Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ: Наукова думка, 1987. – 304 с.

¹² Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ: Наукова думка, 1987. – 472 с.

¹³ Лемківщина у 2-х томах. Т. 1. Матеріальна культура. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 360 с.; Лемківщина у 2-х томах. Т. 2. Духовна культура. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. – 420 с.

¹⁴ Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – Київ: Родовід, 1997. – 384 с.

- ¹⁵ Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат / Гол. ред. та кер. проекту С.Павлюк. – Львів, 1999. – Т. 1: Археологія та антропологія. – 608 с.
- ¹⁶ Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат / Гол. ред. та кер. проекту С.Павлюк. – Львів, 2006. – Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство. – 816 с.
- ¹⁷ Babiński G. Pogranicze ..., 280 s.
- ¹⁸ Podole i Wolyń. Szkice etnograficzne. Pod redakcją Łukasza Smyrskiego i Magdaleny Zowczak. – Warszawa, 2003, 344 s.
- ¹⁹ Polska - Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4. Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość. Pod redakcją Stanisława Stepnia. – Przemyśl, 1998, 466 s.
- ²⁰ Україна-Польща: важкі питання. Т. 1-2. Матеріали II Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках". Варшава, 22-24 травня 1997 року. – Варшава, 1998, 245 с.
- Україна-Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III Міжнародного наукового семінару "Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни". Луцьк, 20-22 травня 1998 року. – Варшава, 1998, 267 с.
- Україна-Польща: важкі питання. Т. 4. Матеріали IV Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999, 348 с.
- Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни". Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. – Варшава, 1999, 359 с.
- ²¹ Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji, Rzeszów 9-11 maja 1995. – Rzeszów, 1996, 336 s.
- ²² O dialogu kultur wspólnot kresowych. Pod red. Stanisława Uliaszka. – Rzeszów, 1998, 366 s.
- ²³ Конечна Й. Польща-Україна: взаємний образ. – Варшава, 2001, с.37-38, 67.
- ²⁴ Перемещение границ – изменение идентичности. Материалы Международного семинара, Вильнюс - Брест - Львов, 17-24 сентября 2005 г. – Вильнюс, 2005. – 84 с.
- ²⁵ Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie. Miejsca - Pamięć - Współczesność / Pod. red. J.Zętar, E.Żurek, S.J.Żurek. – Lublin, 2006.
- ²⁶ Поріцька О. Дослідження погранич у польській етнографічній науці (За матеріалами журналу "Etnografia Polska" 1994-2000 рр.) // Народна творчість та етнографія, 2002, № 3, с. 75-84.
- ²⁷ Nawryluk J. "Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn". Rusini-Ukraińcy na Podlaszu – fakty i kontrowersje. – Kraków, 1999, 240 s.
- ²⁸ Між сусідами. Альманах Фундації Святого Володимира Хрестителя Київської Русі. – Т. 9. – Краків, 1999, 334 с.
- ²⁹ Otwarta granica. Raport z badań na pograniczu polsko-niemieckim 1991-1993 / Pod red. Stanisława Lisieckiego. – Poznań, 1995, 387 s.

Янишин Богдан

АКЦІЯ ВИСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ 1944 – 1947 рр. У СВІДОМОСТІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

На середину 1944 р. українсько-польські відносини склались не найкращим чином: нелегкий вантаж міжвоєнного періоду (полонізація шкільництва, політика осадництва, ущемлення релігійних прав, пацифікація 1930 р. і т.д.), події 1941 – 1943 рр. на Холмщині і Підляшші, антипольська акція УПА на Волині і, у відповідь, дії польських збройних формувань на Закарпатті. Усе це сприяло формуванню негативного образу поляка чи українця в свідомості обох народів. Іншим чинником у цьому процесі була акція виселення українців з території Польщі в УРСР протягом 1944 – 1946 рр. і операція “Вісла”.

Метою даної розвідки є встановлення перебігу акцій переселення українців Польщі у 1944 – 1947 рр. з погляду самих переселенців, визначення місця вказаних подій в історичній пам’яті й свідомості цієї групи людей, їх вплив на сучасний стан і процеси українсько-польських відносин.

Аналіз джерел дає можливість виокремити два етапи акції виселення українців з Польщі в УРСР:

1. Вересень 1944 – липень 1945, коли в проведенні переселення органи влади ще не застосовували примусу і дотримувались закладеного в угоді між Польським комітетом національного визволення і урядом УРСР від 9 вересня 1944 р. принципу добровільності. Виїжджали переважно ті родини, господарства котрих були зруйновані війною, а також ті, яким загрожували дії польського підпілля. Та вже на початку 1945 р. виїзди значно сповільнилися, а влітку 1945 р. й майже зовсім припинились (див. додаток 1).

2. З липня 1945 р. польський уряд, ламаючи принцип добровільності, почав примусове виселення українського населення з Польщі. Внаслідок вжитих заходів з вересня 1945 р. – до липня 1946 р. переселено 230 тис. чол. Виселення проводилось за допомогою Війська Польського, здебільшого брутальними методами, призводячи до багатьох жертв серед українського населення.

Органічним продовженням переселенської акції 1944 – 46 рр. була операція “Вісла”. Не зупиняючись на аналізі її причин і фактажу, поглянемо на її перебіг очима самих переселенців.

Майже завжди виселення починалося о 4 годині ранку. На збір відводилося 2-3 години. Іванна Машак, зокрема, пише у своїх спогадах: “У червні 1947 р. військо несподівано обступило село. Це було вдосвіта. Знову оголосили виїзд. Під кожну хату, де були люди, під’їхали дві підводи. На них за 2 години мало бути спаковане все майно. Разом з цим військо кинулось робити ревізії, шукати партизанів...”. Але й цього не завжди дотримувались.

Як згадує Іван Баб'як з с. Явірник Руський, на збір дали лише півгодини. Вражає своєю лаконічністю опис виселення мешканця Холмщини Якова Самощука: "15 червня 1947 р. село оточило військо – 4 години на підготовку і в дорогу. Куди? За що? Благали, просили – нічого не помагало. Вивезли".

Часу, даного на збір, очевидно не вистачало, щоб приготувати дітей, та ще й прихопити дещо з майна, нажитого за все життя. Слід зазначити, що переселення відбувалося в основному влітку, коли люди вже засіяли ниви, а нового врожаю ще не зібрали. Все це треба було залишати й виїжджати з тим, що могло поміститися на віз.

Сам переїзд відбувався у відверто незадовільних умовах: "Восени 1947 р., де не поглянеш з Балигорода, всюди червоне небо ночами, всюди чутні кулеметні черги. Страх був виходити на подвір'я... Виселенці їхали в страшному стані. На власні очі бачив я не один віз, запряжений не кіньми чи коровами, а людьми". По прибутті на станцію люди зазнавали нових страждань. "Брали жінок і чоловіків носити мішки з зерном. Арештували священників. Це все вночі, серед крику й біганини. Якась жінка "на бігу" кинула мені на руки дитину, а сама кудись побігла. Утікала від жовніра...".

Перед відправленням поїздів польські спеціальні служби проводили арешти й допити осіб, запідозрених в співпраці з УПА. Після таких допитів багато українців стали інвалідами, потрапили в концтабір Явожно. Цей табір став одним з головних складових компонентів негативного образу поляка в свідомості українських переселенців, "трагічним символом польської повоєнної національної політики". У спогадах колишніх в'язнів Явожно переважають два елементи: повідомлення про побиття, численні brutальні допити і про голод.

Під час транспортування залізницею, яке здебільшого тривало 3-7 днів, панували антисанітарні умови. Вагони не були пристосовані для перевезення людей, часом навіть не було даху: "...заладували нас на товарові вагони і повезли... У вагонах була тіснота. Разом з худобою їхало в кожному по 2-3 сім'ї". Щецінський відділ ПУР у травні 1947 р. звітував: "Транспорти, охоплені акцією "Вісла", приїхали в жалюгідному стані. Виявлено загальну вошивість, чирякуватість і сверблячку. Запаси харчів вичерпані". Нерідко з огляду на брак провіанту під час переїзду селяни мусіли різати, або дешево продавати худобу".

На новому місці польська влада не забезпечила українцям ні нормальних житлових умов, ні продуктів харчування. Іванна Мащак згадує: "А це було м. Кентшин... І почали читати сім'ю за сім'єю, але так, що дітей розділяли з батьками, що понісся двірцем великий плач, бо ніхто не знав, як далеко одні від одних будуть. Наша родина отримала наказ їхати в "пегеер" (держгосп – Б. Я.) до місцевості Яглавка. Однак завезли нас до Срокова, виладували проти голого неба на ринку. Транспорт до Яглавки мали ми полагодити вже самі собі...". Про своє нове житло Анна Зозуля

згадує: “...Хата – тільки мури, ані вікон, ані дверей”. Деякі люди з розпачу готові були накласти на себе руки.

Місцеві поляки з настоженістю і навіть страхом поставилися до українців-переселенців. Цьому сприяли чутки, що це мають приїхати бандити, “українці-різуни” зі сходу. Віра Гасюк згадує, як солтисова жінка з Джонова потім розповідала їй, як поляки кричали до себе: “Zamykaj drzwi, bo nas Ukraińce wszystkich poróżną!”. Не один поляк потім, коли вже налагодилися більш тісні дружні відносини, зізнавався своїм сусідам-українцям, що тримав під ліжком сокиру, боячись, що українці будуть бити поляків.

Слід зазначити, що кампанія виселення українців проходила за мовчазної згоди польського суспільства. Цей факт знаходить відображення в багатьох спогадах, що свідчить про значне місце, яке він посідає в історичній пам’яті українських переселенців. Саме це, на нашу думку, сприяло поширенню в їх свідомості відповідальності за вказані події з уряду на ціле польське суспільство. Як виняток можна сприймати слова С. Мадзеляка: “Бачив я одного старого чоловіка опертого на пліт, котрий мабуть молився і кожну переїжджаючу фірманку благословив знаком хреста. То не простий народ винен в нашій трагедії”.

Звичайно, за кілька років українці призвичаїлися до нових умов життя, але пам’ять про минулі події утвердилася в їхній історичній свідомості, відбилася у найтривкішій її формі – народній поезії: “А в неділю рано, / Ще сонце не встало, / А вже в наше село / Військо приїхало. / Військо приїхало, / Такий розказ дало, / Щоб за дві години / Все село зібралось. / Люди ся зібрали, / Стали сумувати, / А ту капраль крикнув: / “Пора від’їжджати!” / До першої станції / Везли нас возами, / До другої станції / Везли потягами. / А як ми їхали, / То ми ніц не спали, / А нам по дорозі / Репету давали. / Репету давали, / І так нам казали, / Що ми на Заході / Будем добре мали. / Як ми приїхали, / Стали сумувати: / “Ой Боже, наш Боже, / Що будем ділати?” / Поле не оране, / Жито не сіяне, / Тільки тії мури, / Що порозбивані”. Як бачимо, в свідомості українських переселенців чітко відкарбувалися всі етапи акції переселення: від виселення – до прибуття на нові землі.

Цікавий матеріал до студій над переселенням українців в повоєнній Польщі дало соціологічне опитування, проведене львівською історико-просвітницькою організацією “Меморіал” серед людей, вивезених в 1944 – 1946 роках в УРСР. У опитуванні, проведеному методом пресового анкетування, взяло участь 785 чоловік: з Лемківщини – 235, Надсяння – 385, Холмщини – 165. Опитані – люди в основному середнього і старшого віку. Найбільш активними виявились 60-70-річні (51,2% опитаних). Згідно отриманих даних, найвищого апогею примусові виселення досягли в 1945 р. (44,5% анкетованих) і в 1946 р. (30%). Лише 4% переселились добровільно.

Про антисанітарні умови переселення говорять 96% опитаних. Це підтверджується й іншими документами. Так, у телеграмі керівників Хи-

рiвського району Львівської області Голові РНК УРСР від 8 грудня 1944 р. говорить: "переселенці-українці з Польщі направляються у відкритих вагонах. На ст. Хирiв вже є смертельні випадки, відмороження, падiж худоби. Картопля і овочі замерзають. Уповноважені РНК необхідних заходiв при погрузці і відправленні не приймають, а також забезпеченням продуктами. Все вище сказане створює нездоровий настрiй серед переселенцiв". На нових землях їм не створено належних умов для проживання, що стверджує 84,2% учасникiв дослідження. Про це ж свiдчать і доповідні записки відповідальних організаторiв оргiнструкторського віддiлу ЦК ВКП(б) Шашаєва і Степанова. Переселенцям доводилось часто голодувати (68%).

У той же час багато переселенцiв, за результатами дослідження, зазнало переслiдувань на новому місці проживання – 44,6%. Немало часу вже пройшло з тих неспокiйних рокiв, але ще й досi в переселенцiв не зникла туга за рiдним краєм – про це свiдчать 73,2% опитаних. Проте, багато цих людей занадто мiцно вже вкорiнилися на новому місці проживання, і тому, навіть якщо їм і була б надана така можливість, вони б уже не повернулися на батьківські землі. Це стверджує майже половина опитаних.

Порiвнюючи спогади людей, виселених в 1947 р. в ходi операції "Вiсла" і результати соціологiчного дослідження серед переселенцiв 1944 – 1946 рокiв, не можна не вiдзначити їх значну подiбність: примусовий характер переселення, антисанітарні умови при перевезенні, репресії, вiдсутність вiдповідних житлових умов і брак продуктів харчування на новому місці, настороженість місцевого населення, туга за рiдним домом.

Не заперечуючи важливості наведених вище соціологiчних даних, варто зацитувати вдалий вислiв англійського історика Н. Дейвіса у книзі "*Heart of Europe: A Short History of Poland*" про те, що "прив'язаність народу до своєї батьківщини не оцінюється любов'ю статистики. Втрата території – це не лише географічний феномен, зміна на карті. Це напад на живе тіло народу, на його життєву лінію і традицію".

Отже, підведемо певні підсумки:

1. Перебiг депортаційних акцій 1944 – 1947 рр. мiцно вкорiнився в свiдомості переселенцiв і вiдображається в численних спогадах, фольклорному матеріалі, які вiддзеркалюють основні етапи переселенської акції: від вiд'їзду з рiдного дому – до поселення на нових землях.

2. Порiвняльний аналіз спогадiв переселенцiв 1947 р. і людей, вивезених з Польщі в УРСР протягом 1944 – 1946 рр. дає можливість ствердити їх значну подiбність, концептуальну однотиповість – прагнення вирішити національне питання силовими методами.

3. Охоче пишучи спогади, більшість переселенцiв намагаються висловити свій бiль, який все ще залишається з тих часiв. Звiдси, на нашу думку, й така велика емоційність цих спогадiв.

4. Водночас, вони хочуть донести й закріпити пережиті ними події в історичній пам’яті всього українського народу, адже протягом тривалого часу в Україні про депортаційні акції 1944 – 1947 рр. взагалі нічого не говорилося.

5. Сьогодні в Україні діють кілька товариств переселенців (“Холмщина”, “Лемківщина”, “Надсяння”, “Підляшшя”). Вони підносять питання компенсації зі сторони Польщі за завдану матеріальну і моральну шкоду. Однак слід зазначити, що широкого впливу ці товариства не мають. Радикальні погляди, поширені передусім серед старшого покоління, яке безпосередньо пережило переселення, тоді як молодше покоління вже більш помірковано й реалістично підходить до проблеми, не маючи власного негативного психологічного багажу.

Додаток 1. Динаміка виселення українців з Польщі до УРСР протягом 1944 – 1946 рр.

Дані станом на:	Враховано українського населення*		Подало заяв на переселення		Фактично евакуйовано	
	господарств	осіб	господарств	осіб	господарств	Осіб
10 листопада 1944	93345	373604	31898	114629	-	6369
1 грудня 1944	110157	435676	36171	133587	3378	12931
26 грудня 1944	110748	441685	37882	142167	7628	28589
10 січня 1945	110748	441685	38396	143168	13075	48874
26 лютого 1945	114723	457187	44947	169702	20939	78376
6 квітня 1945	124642	493380	54892	206400	29631	111435
25 квітня 1945	137042	554180	65356	245615	36568	139124
23 травня 1945	138642	549380	65925	246646	42493	161779
26 червня 1945	127749	506271	68221	262520	52053	196959
1 жовтня 1945	120744	468432	81260	313161	66784	255706
1 листопада 1945	120744	468439	84789	323723	76036	291533
15 червня 1946	123796	483826	-	-	118960	468747
19 липня 1946**	-	-	-	-	122622	482880

Таблицю складено на основі Доповідних записок Головного уповноваженого уряду УРСР в справі переселення Підгірного і його заступника Кальненко, опублікованих у “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади”. – Т. 1. 1939 – 1945. – Львів, 1996.

* На початок акції переселення радянське керівництво не мало точних, а лише орієнтовні дані про загальну кількість українського населення в Польщі, які постійно змінювалися під час проведення акції.

** Дані станом на 19 липня 1946 року взято з Щерба Г. Проблеми українсько-польських переселень у 1944 – 1948 рр. у світлі соціологічних досліджень.

UNIwersytet warszawski

/Studium Europy Wschodniej/

NARODOWY UNIwersytet przykarpcki

im. Wasyła Stefanyka

/Instytut Historii i Politologii,

Katedra Stosunków Międzynarodowych/

Program

VI Zjazdu Absolwentów Wschodniej Szkoły Letniej

Uniwersytetu Warszawskiego

konferencji "Pamięć i tożsamość"

Jaremcze 2008

Organizatorzy:
NARODOWY UNIWERSYTET PRZYKARPACKI
im. WASYLA STEFANYKA
/Instytut Historii i Politologii,
Katedra Stosunków Międzynarodowych/

UNIWERSYTET WARSZAWSKI
/Studium Europy Wschodniej
Klub Absolwentów
Wschodniej Szkoły Letniej
Uniwersytetu Warszawskiego/

wyrażają swą wdzięczność
za poparcie w organizowaniu
VI Zjazdu Absolwentów Wschodniej Szkoły Letniej Uniwersytetu
Warszawskiego
i
konferencji “Pamięć i tożsamość”

Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Ukrainie
Iwano-Frankiwskiej Radzie Obwodowej

VI Zjazd Absolwentów Wschodniej Szkoły Letniej Uniwersytetu
Warszawskiego, konferencja “Pamięć i tożsamość”, Iwano-Frankiwska 2008
VI з’їзд випускників Східної літньої школи Варшавського університету,
конференція “Пам’ять та ідентичність”, Івано-Франківськ, 2008

19 września (piątek)

Przyjazd, zakwaterowanie i śniadanie uczestników zjazdu;

11:00 – otwarcie zjazdu:

wystąpienie Dyrektora Studium Europy Wschodniej dr **Jana Malickiego**,
wystąpienie oficjalnych osób:

Przewodniczący Iwano-Frankiwskiej Rady Obwodowej **Ihor Olijnyk**

Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Ukrainie **Jacek Kluczkowski**

Konsul Generalny Rzeczypospolitej Polskiej we Lwowie **Wiesław Osuchowski**

Rektor Narodowego Uniwersytetu Przykarpackiego im. Wasyla Stefanyka prof. **Bohdan Ostafijczuk**

Rektor Narodowego Uniwersytetu “Akademija Kyjewe-Mohylanska”
prof. **Serhij Kwit**;

Rektor Uniwersytetu Witolda Wielkiego prof. **Zigmas Lydeka**.

12:00 – 14:00 – wystąpienie uczestników zjazdu:

Wołodmyr Pylypenko. Podstawowe fabuły antyturskiej literatury polskiej drugiej połowy XVI - pierwszej połowy XVII st.

Serhij Łysenko. Iwan Szewc - Hrusziwskyj: ku rodowodowi T. Szewczeni

Alona Artiuch. Pamięć i tożsamość jako motywy literackie (na materiale prozy współczesnej autorki ukraińskiej Haliny Pagutiak)

Łysenko Natalia. Liryka A.Mickiewicza 1825r.i jej reminiscencja w poezji ukraińskiej

Jaryna Cymbał. Obraz Kijowa w praktykach komemoracyjnych wczesnego okresu radzieckiego (na materiale tekstów literackich)

Olga Kowalewska. Osobliwości zachowania i przekazania pamięci historycznej Ukraińców za granicą (na przykładzie funkcjonowania portretów hetmana I. Mazepy)

Walentyna Charchun. Ideologia jako religia: koncepcja "religiopodobnego komunizmu" w zachodniej humanistyce

Lika Anczyszkina. Zamek Oleski: nawarstwienie epok oraz tożsamości, albo nielekkie wybory restauratorów

14:00 – 15:00 – obiad

15:00 – 17:30 – wystąpienie uczestników zjazdu:

Dawid Kolbaia. Początki chrześcijaństwa w Iberii

Witalij Nagirnyj. Księstwo halicko-wołyńskie na tle stosunków międzynarodowych w latach 1245-1264

Ihor Pańkiw. Transformacje etnopolityczne na Przykarpaciu w drugiej połowie XIX - początku XX st.

Petro Kostiučok. Działalność Towarzystwa Przyjaciół Huculszczyzny i reakcja społeczno-polityczna Ukraińców

Oleksandr Danylenko. Instytucjonalizacja życia społeczno-kulturalnego ukraińskiej emigracji w Czechosłowacji w latach 20-30. XX st.

Mykoła Riabczuk. Polityka pamięci w podzielonym państwie: dyskusje o Hołodomorze

Eduard Mażko. Pamięć historyczna o II wojnie Światowej a tożsamość mieszkańców pogranicza Białorusi

Roman Kabaczij. Kwestia zachowania pamięci historycznej Ukraińców deportowanych z Polski w latach 1944-1946

Wiktor Kupyna. Nomenklatura partyjna w strukturze socjalnej ludności Ukrainy powojennej (druga poł. lat 1940 -poł. lat 1950).

17:30 – 18:00 – przerwa na kawę

18:00 – 19:00 – wystąpienie uczestników zjazdu:

Roman Baron. Polacy o Czechach. Przykład Galicji

Agnieszka Stec. Prasa polska a wydarzenia pomarańczowej rewolucji na Ukrainie

Roman Slywka. Aktualizacja południowej doktryny geopolitycznej Ukrainy w warunkach zaostrzenia lokalnych konfliktów polityczno-terytorialnych w regionie Czarnomorskim

19:15 – kolacja

20 września (sobota)

9:00 – śniadanie

9:45 – 11:00 – wystąpienie uczestników zjazdu:

Antoni Kamiński. Bezpieczeństwo międzynarodowe w perspektywie Europy Środkowo-Wschodniej

Gábor Lagzi. Siedmiogród jako węgierskie Kresy Wschodnie

Olga Brusylowska. Mentalność jako czynnik transformacji społeczno-politycznej (na przykładzie państw Europy Wschodniej)

11:00 – 11:30 – przerwa na kawę

11:30 – 13:30 – dyskusja na temat wydarzeń w Gruzji, podsumowanie

14:00 – 15:00 – obiad

15:00 – 19:00 – zwiedzanie Jaremcza i okolic

19:00 – kolacja pożegnalna.

Wystąpienie zespołów ludowych

21 września (niedziela)

9:30 – śniadanie

Wyjazd uczestników

OSOBY KONTAKTOWE

Ihor Cependa tsependa@pu.if.ua,

kom. +38 067 343 32 64

Olga Kowalewska o_kovalevska@mail.ru,

kom.+38 096 400 71 25

Ihor Hurak gurakigor@yahoo.com,

kom.+38 097 159 91 97

Roman Baron

POLSKI OBRAZ CZECHA W DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ GALICJI²²⁷

W dotychczasowych badaniach historycznych problematyce czeskiej obecności w Galicji nie poświęcano szczególnej uwagi. Fakt ten uwidacznia się zwłaszcza w przypadku porównania ze współczesnym stanem badań nad dziejami Czechów w Stanach Zjednoczonych, Ameryce Łacińskiej, Rosji, Austrii lub na Bałkanach²²⁸. Czescy etnolodzy w odróżnieniu od ich kolegów historyków systematycznie zajmują się szeroko rozumianym zagadnieniem czeskiej diaspory. Platformą wymiany ich myśli naukowej było od 1986 roku czasopismo "Češi v cizině" [Czesi zagranicą]. Jednak nawet oni nie wykazywali dotąd poważniejszego zainteresowania problemami związanymi z czeskim wychodźstwem czy raczej z tzw. emigracją wewnętrzną do Galicji (chodziło bowiem o emigrację w ramach jednego organizmu państwowego – w tym wypadku monarchii habsburskiej)²²⁹.

Zaledwie przed kilkoma laty została podjęta próba skrótowego, lecz jednocześnie syntetycznego, spojrzenia na dokonania Czechów na terenie współczesnej Ukrainy, zatem łącznie ze wschodnią Galicją, w kontekście historycznym. Nie jest dziełem przypadku, iż próba ta zrodziła się w kręgu czeskiej diaspory skupionej wokół Ogniska Czeskiego we Lwowie ("Česká beseda ve Lvově"). Przywrócona do życia – po ponad półwiekowej przymusowej przerwie – organizacja należy do najstarszych tego rodzaju czeskich zagranicznych towarzystw na świecie. Były już wówczas przewodniczący Alexandr Drbal, sprawujący tę funkcję w latach 1990–1996, jest autorem przeglądowego artykułu, który ukazał się na łamach wspomnianego czasopisma "Češi v cizině"²³⁰.

Ponadto na początku lat 90. Drbal zapoznał czytelników czasopisma "Slovanský přehled" (wydawcą jest Instytut Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej) z długoletnimi tradycjami czeskiego życia społecznego, kulturalnego i politycznego we Lwowie²³¹. Był także członkiem zespołu autorskiego pod kierunkiem Evžena Topinki, który w 1998 roku opublikował cenny leksykon biograficzny w języku ukraińskim – *Чехи в Галичині* [Czesi w Galicji]²³².

²²⁷ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Instytutu Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej AV0Z80150510 *Český dějinný prostor v evropském kontextu. Diverzita, kontinuita, integrace*.

²²⁸ J. Vaculík, *Češi v cizině 1850–1938*, Brno 2007, s. 6–8, 95–96; idem, *The State of Historiography of Czech Communities Abroad*, w: *Prague Perspectives (I). The History of East Central Europe and Russia*, red. P. Roubal, V. Veber, Prague 2004, s. 275–288; idem, *Češi v zahraničí*, w: *Manuál Encyklopedie českých dějin*, red. J. Pánek, O. Tůma et al., Praha 2003, s. 308–314, idem, *Dějiny zahraničních Čechů a stav jejich výzkumu*, "Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně", řada společenských věd 18, 2001, s. 55–65.

²²⁹ H. Dluhošová, *Vystěhovalectví na Ukrajinu (Emigration to Ukraine)*, "Češi v cizině" 9, 1996, s. 53.

²³⁰ A. Drbal, *Češi na Ukrajině*, "Češi v cizině" 12, 2004, s. 44–68.

²³¹ Idem, *Češi ve Lvově*, "Slovanský přehled" 78, 1992, nr 2, s. 171–174.

²³² O. Дрбал, М. Криль, А. Моторний, В. Моторний, Є. Топінка, *Чехи в Галичині. Біографічний довідник*, Львів 1998.

Obok byłego (A. Drbal) i obecnego przewodniczącego Ogniska Czeskiego we Lwowie (E. Topinka), autorami haseł biograficznych są lwowscy badacze – historyk Mychajło Kryl (aktualnie kierownik Katedry Historii Krajów Słowiańskich w Uniwersytecie Ivana Franka) oraz historycy literatury Andrej Motornyj i Volodymyr Motornyj.

Kryl spożytkował pracę nad przygotowaniem leksykonu oraz swoje zainteresowania badawcze koncentrujące się wokół kwestii kontaktów galicyjskich Rusinów czy też Ukraińców z przedstawicielami innych narodów zamieszkujących monarchię habsburską, i w samodzielnej artykule przedstawił działalność pedagogów morawskich w Galicji i na Bukowinie od lat 70. XVIII wieku do lat 60. wieku XIX²³³. W innym miejscu dokonał oceny dorobku Czechów w życiu oświatowym i kulturalnym Lwowa drugiej połowy XVIII w. i na początku wieku następnego²³⁴.

W kontekście badań nad dziejami “zagranicznych” Czechów, i to nie tylko z Galicji, ważne znaczenie należy przypisać obszernej edycji, która w ubiegłym roku została opublikowana we Lwowie²³⁵. Jest przy tym dziełem jednostki. Evžen Topinka, niez mordowany badacz dziejów diaspory czeskiej we Lwowie, a także propagator czesko-ukraińskiej wzajemności, dotarł dzięki pomocy czeskich przyjaciół do Archiwum Czeskiego Ogniska we Lwowie. Znajduje się ono obecnie w zbiorach Muzeum Náprstka w Pradze. W drugiej połowie lat 30. XX w. otrzymał go z rąk archiwisty Ogniska Ludvíka Feigla *Československý ústav zahraniční v Praze* [Czechosłowacki Instytut Zagraniczny w Pradze], który po 1948 r. przekazał go Muzeum Náprstka²³⁶. Topinka wybrał do druku 644 dokumentów (z ogólnej liczby 1856), które przede wszystkim odzwierciedlają działalność Ogniska Czeskiego we Lwowie od chwili założenia towarzystwa w 1867 r. aż do roku 1936 (faktyczna działalność towarzystwa została przerwana dopiero na skutek wybuchu II wojny światowej).

Wydaje się całkowicie uzasadnione oczekiwanie edytora: *“że niezależnie od wąskiego zakresu tematycznego tej publikacji, znajdzie ona swoich czytelników nie tylko wśród miejscowych Czechów, lecz będzie także użyteczna dla wszystkich osób zajmujących się dziejami Czechów w Galicji i na Wołyniu, dziejami czesko-ukraińskich i czesko-polskich stosunków oraz historią Lwowa”*²³⁷. Dodajmy, że edycję dokumentów wydano z okazji 140. rocznicy założenia Ogniska Czeskiego we Lwowie. Jej prezentacja, którą zaszczylił

²³³ М. Криль, *Уродженці Моравії педагогами в Галичині та Буковині (70-і роки XVIII – 60-і роки XIX ст.*, “Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity”, řada historie 6, 1998, s. 79–90. Zob. idem, *Слов’янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями (1772–1867)*, Львів 1999.

²³⁴ Idem, *Чехи в освітньому і культурному житті Львова друга половина XVIII–початок XIX ст.*, w: *Polacy w Czechach. Czesi w Polsce X–XVIII wiek*, red. H. Gmiterek, W. Iwańczak, Lublin 2004, s. 121–129.

²³⁵ E. Topinka, *Archiv spolku Česká beseda ve Lvově (1867–1936). K 140. výročí založení spolku Česká beseda ve Lvově*, Lvov 2007.

²³⁶ *Ibidem*, s. 3.

²³⁷ *Ibidem*, s. 4.

swoją obecnością ambasador Republiki Czeskiej na Ukrainie Jaroslav Bašta, miała miejsce w Muzeum Etnograficznym we Lwowie dnia 16 listopada 2007 roku. Drugą publikacją, która została przy tej samej okazji zaprezentowana, jest tom materiałów pokonferencyjnych. Łącznie zawiera sześć artykułów (autorem aż czterech z nich jest E. Topinka) poświęconych różnym zagadnieniom stosunków czesko-ukraińskich, względnie czesko-galicjijskich²³⁸.

W odróżnieniu od środowiska czeskiej mniejszości narodowej oraz ukraińskich badaczy ze Lwowa, historyków w kraju tematyka ziomków osiadłych w Galicji zbytnio nie pociągała. Właściwie wyjątek stanowi tutaj nieopublikowana dotąd praca naukowa młodego badacza z Uniwersytetu Południowo-Czeskiego w Czeskich Budziejowicach (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích). Jan Novotný podjął w niej problematykę stuletniej historii Czechów we Lwowie²³⁹. Już w samym tytule nawiązał do obszernego, dwutomowego dzieła Ludvíka Feigla *Sto let českého života ve Lvově* [Sto lat czeskiego życia we Lwowie], które ukazało się w latach 1924–1925.²⁴⁰ Opracowanie Feigla szczegółowo zaznajał czytelników z losami czeskiej społeczności we Lwowie od lat 30. XIX wieku do 1895 roku. Można tylko żałować, że rękopis trzeciego tomu tej pracy zniknął bez śladu, tak samo jak jej autor, na początku II wojny światowej. Ponadto nie chodziło o "zwykłą" kontynuację, lecz o pamiętniki Feigla, mające obejmować okres od 1895 r. aż do czasów współczesnych autorowi²⁴¹.

Z kolei Petr Kaleta, zawodowo związany z różnymi ośrodkami badawczymi w Czechach i na Morawach, powołując się na książkę Feigla skrótowo opisał genezę i losy Czechów, którzy w XIX wieku osiedlili się w Galicji. Uczynił tak w swej biografii Františka Řehořa (1857–1899) – czołowej postaci wśród czeskich etnografów i zarazem miłośników galicyjskich Ukraińców²⁴². Przy czym Kaleta także dostrzega głównie Czechów ze Lwowa. Na przykład zaledwie słowem wspomina o tym, iż istniało również Ognisko Czeskie w Krakowie. Zatem wyraźnie znajduje tutaj odzwierciedlenie współczesny stan badań omawianej problematyki.

W wyniku I rozbioru Polski, czy dokładniej państwa polsko-litewskiego, w 1772 r. tereny określane odtąd jako Galicja i Lodomeria zostały przyłączone do Austrii. Na w ten sposób uzyskany obszar Wiedeń wysyłał urzędników, którzy w przeważającej mierze pochodzili z krajów czeskich. Przyczyn należy upatrywać w tym, iż spełniali oni ważne kryteria. Znali bowiem nie tylko urzędowy język niemiecki, ale jako Słowianie mogli lepiej porozumiewać się z

²³⁸ E. Topinka i kolektiv, *Zbírnik statej ta dokumentiv do istorii česko-galicyjskich stosunkiv*, častina I, *Do 140-riččja utvorenňja tovaristva "Česka beseda" u Lvově (1867–2007)*, L'viv 2007.

²³⁹ J. Novotný, *Sto let českého života ve Lvově* (wydruk pracy obronionej w Uniwersytecie Południowo-Czeskim w Czeskich Budziejowicach w roku 2004).

²⁴⁰ L. Feigl, *Sto let českého života ve Lvově*, I–II, Lvov 1924–1925.

²⁴¹ E. Topinka, *Archiv spolku Česká beseda ve Lvově*, dok. nr 512, s. 444. List przedstawicieli towarzystwa do redakcji warszawskiego czasopisma "Kultura Słowiańska" (23 V 1925 r.).

²⁴² P. Kaleta, *Cesta do Haliče. František Řehoř a poznání života východní Haliče ve druhé polovině 19. století*, Olomouc 2004, s. 81–86.

miejscową ludnością polską czy też ukraińską. Nie bez znaczenia był również fakt, że władze monarchii habsburskiej mogły liczyć na ich lojalność, czego nie mogły wówczas oczekiwać od Polaków²⁴³. Oprócz personelu urzędniczego zaczęli w ciągu XIX w. przybywać do Galicji także czescy rzemieślnicy, handlowcy, ludzie kultury, oświaty i nauki, muzycy, lekarze, przemysłowcy, piwowarzy, leśnicy, kolejarze czy w niewielkiej liczbie także rolnicy²⁴⁴. Jednak ci ostatni kierowali się przede wszystkim dalej na północny-wschód do Gubernii Wołyńskiej w ówczesnej Rosji²⁴⁵. Czesi podążali do Galicji także jako żołnierze i oficerowie c. k. armii austriacko-węgierskiej.

Ośrodkiem tutejszej czeskiej diaspory bez wątpienia stał się Lwów. Stolica Galicji i Lodomerii najbardziej przyciągała przedstawicieli warstw wykształconych, którzy mogli w mieście nad Pełtwią znaleźć odpowiednie dla nich miejsce pracy i rozwoju talentów. Część z nich przez pewien czas tutaj mieszkała, inni osiedlili się na stałe lub urodzili się już we Lwowie czeskim rodzicom. Tytułem przykładu wymieńmy chociażby archeologa Karla Hadáčka (1873–1914), architekta Karla Boublíka (1869–1925), etnografa Františka Krčka (1869–1916), filozofa Jana Hanuša (1812–1869), muzyków Viléma Kurza (1872–1945), Josefa Přibíka (1855–1937) i Josefa Fügera (1877–1968), lekarzy Františka Jandę (1837–1917) i Bohumila Zavadila (1866–1914), malarza Josefa Klimeša (1775–1830), matematyka Františka Kodeša (1761–1831) oraz pisarza Karla Františka Vladislava Zapa (1812–1872)²⁴⁶.

W samym Lwowie mieszkało prawie tysiąc Czechów. W całej Galicji zaś według spisu ludności z 1900 r. ich liczba przekraczała dziewięć tysięcy²⁴⁷. Należy jednak pamiętać o tym, iż wówczas już wielu potomków Czechów utożsamiało się z polskim narodem. Wpływ polskich matek oraz szkół często bowiem prowadził do tego, że dzieci czeskich, ale także niemieckich, ojców stawały się polskimi patriotami czy też patriotkami²⁴⁸. Wśród nich nie brakowało nawet wielkich nazwisk polskiej kultury. Najczęściej wymieniani w tym kontekście są Jan Matejko, Jan Styka, Leopold Staff oraz Karol Szajnocha²⁴⁹.

Rozpad Austro-Węgier i powstanie nowych państw (łącznie z Czechosłowacją i Polską) stanowiło dla Czechów w Galicji istotną cezurę. Powrót na masową skalę ludności czeskiej do Czech, na Morawy i na Śląsk

²⁴³ A. Kroh, *O Szwejku i o nas*, Nowy Sącz 1992, s. 7; P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 81–82.

²⁴⁴ L. Feigl, *Sto let českého života*, I, s. 5; A. Drbal, *Češi ve Lvově*, s. 171; A. Kroh, *O Szwejku*, s. 7; P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 81–82; M. Криль, *Уродженці Моравії*, s. 79n; idem, *Чехи в освітньому*, s. 121n; Є. Топінка, *Чеські військові музиканти у Галичині*, w: *Збірник статей та документів*, s. 186–197.

²⁴⁵ J. Vaculík, *Dějiny vołyňských Čechů*, díl I: 1868–1914, Praha 1997.

²⁴⁶ A. Drbal, *Češi ve Lvově*, s. 172; *Чехи в Галичині*, s. 24, 13, 54, 25, 58–59, 88, 107, 118, 42, 47–48, 50. Por. P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 86.

²⁴⁷ A. Drbal, *Češi ve Lvově*, s. 171; J. Vaculík, *Češi v cizině*, s. 95.

²⁴⁸ B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi w opiniach polskich pamiętnikarzy XIX wieku (do powstania styczniowego)*, Wrocław 1985, s. 23–24; P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 82.

²⁴⁹ L. Feigl, *Sto let*, I, s. 13–15; A. Měšťan, *Leopold Staff – syn českého ojca*, “Kultura“ (Paryż), 1986, nr 3, s. 102–105.

spowodował, że jej liczba bardzo wyraźnie i trwale obniżyła się. Jak stwierdził czołowy znawca dziejów czeskiej diaspory w świecie Jaroslav Vaculík z Uniwersytetu Masaryka w Brnie: "w obwodzie konsulatu czechosłowackiego we Lwowie było w dniu 1 marca 1923 r. ogółem 317 Czechów"²⁵⁰. Podobnie natomiast jak w czasach austriackich chodziło przede wszystkim o rzemieślników, przedsiębiorców, artystów, lekarzy i rolników. Oprócz Lwowa największe skupiska znajdowały się w takich miastach jak: Drohobycz, Brody, Przemyśl, Rzeszów, Stanisławów, Tarnopol, Kołomyja, Stryj i Tarnów²⁵¹.

Na kształtowanie się polskiego obrazu czeskiego społeczeństwa mieli zasadniczy wpływ Czesi, którzy przybyli do Galicji przed rozpadem monarchii habsburskiej. Ten obraz początkowo obejmował jedynie obszar zaboru austriackiego. Jednak, jak dowiodła Barbara Jaroszewicz-Kleindienst, z biegiem czasu wyobrażenie to zaczęło także odgrywać coraz większą rolę w postrzeganiu Czechów przez Polaków w pozostałych dwu zaborach. Nie miało zatem wyłącznie zasięgu "jednozaborowego", ale stało się częścią składową ogólnopolskiego obrazu czy raczej heterostereotypu narodu czeskiego. Różnice między poszczególnymi zaborami były w moim przekonaniu znaczące i w zmienionej postaci występowały również po odrodzeniu państwa polskiego. Co więcej można wysnuć przypuszczenie, iż w pewnym sensie i w pewnych aspektach nawet są obecne do dnia dzisiejszego.

Wiele wskazuje na to, iż w XIX w. Czesi byli najbardziej pozytywnie postrzegani w Wielkopolsce. Znamienne jest, iż już w XVI i XVII w. bracia czescy właśnie tutaj znajdowali przede wszystkim schronienie podczas przymusowej emigracji²⁵². W XIX w. przeważało poczucie solidarności z Czechami, którzy tak samo jak Polacy z Wielkopolski bronili się przed niemieckim naciskiem politycznym i gospodarczym. Jak zauważył znany niemiecki historyk Rudolf Jaworski, Czesi w tej walce stanowili pewnego rodzaju wzór dla Polaków w państwie pruskim czy później w zjednoczonych Niemczech²⁵³.

Natomiast w zaborze rosyjskim sprawy wewnętrzne ziem czeskich nie przyciągały – zwłaszcza w pierwszej połowie XIX w. – zbyt wielu uwagi polskiego społeczeństwa. Dopiero wraz z rosnącym rozwojem kulturalnym i politycznym narodu czeskiego sytuacja zaczęła ulegać zmianie, o czym świadczy na przykład problematyka czeska stosunkowo licznie podejmowana na łamach czasopism warszawskich. Wymieńmy w tym miejscu przykładowo: "Bibliotekę Warszawską" (1841–1914), "Tygodnik Ilustrowany" (1859–1939)

²⁵⁰ J. Vaculík, *Češi v cizině*, s. 95.

²⁵¹ *Ibidem*.

²⁵² J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski*, w: eadem, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 122–126.

²⁵³ W. Molik, *Wielkopolanie wobec czeskiego ruchu narodowego w XIX i na początku XX wieku*, w: *Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX i XXI wieku. Księga zbiorowa dla Profesora Przemysława Hausera*, red. A. Czubiński, P. Okulewicz, T. Schramm, Poznań 2002, s. 119–133; idem, *Velkopolané a české národní hnutí v 19. a počátkem 20. století*, "Kuděj" 6, 2004, nr 2, s. 31–43.

czy “Ateneum” (1876–1901). Warstwy zamożne znały z autopsji głównie Pragę i czeskie kororty – przede wszystkim Karlowy Wary²⁵⁴. W Kongresówce Czechów nie było zbyt wielu²⁵⁵ i w odróżnieniu od Galicji nie łączono ich z administracją państwową zaborcy. Ogólnie można stwierdzić, iż w zaborze rosyjskim przeważał raczej neutralny obraz społeczeństwa czeskiego – generalnie uwarunkowany powierzchowną wiedzą.

Natomiast największe zainteresowanie sytuacją polityczną, gospodarczą czy społeczną na ziemiach czeskich przejawiali Polacy w zaborze austriackim, którym przyszło żyć z Czechami w ramach jednego organizmu państwowego. Jednak właśnie tutaj obraz Czecha był ze wszystkich wymienionych najmniej pozytywny. Biorąc pod uwagę znaczenie emigracji politycznych w dziejach narodu polskiego w XIX w., moglibyśmy do trzech wymienionych obrazów czy innymi słowy sposobów postrzegania (charakterystycznych dla poszczególnych części podzielonej Polski) dodać jeszcze jeden, a mianowicie “emigracyjny”.

Na kształtowanie się negatywnego polskiego obrazu Czecha mieli największy wpływ czescy urzędnicy w Galicji, których miejscowi Polacy uważali za wykonawców dążeń germanizacyjnych austriackiego zaborcy. Ponieważ mówili po niemiecku, tzn. dla większości tutejszej ludności obcym językiem, i nie okazywali większego zrozumienia dla sprawy polskiej stawali się częścią antyniemieckich nastrojów narodu polskiego w Galicji. Germanofobia była szczególnie silna w okresie bezpośrednio po III rozbiórce Polski. Antyczeskość szlachty polskiej ożywił zwłaszcza przebieg powstania krakowskiego z 1846 roku. Albowiem w trakcie tych wydarzeń chłopci, popierani przez austriackich urzędników (zatem również Czechów), w krwawy sposób rozprawili się z powstańcami – przedstawicielami przede wszystkim warstw szlacheckich. Tzw. “rzeź galicyjska” przyczyniła się również do niepowodzenia powstania krakowskiego.

Czescy urzędnicy (z pewnymi wyjątkami) nie byli przyjaźnie nastawieni do polskich konspiratorów. Na przykład urzędnik państwowy we Lwowie František Jáchym (1811–1871) ich porażkę przyjął z zadowoleniem. Dwa lata później pisał do K. V. Zapa do Pragi: *“Drogi przyjacielu, nie możesz sobie nawet wyobrazić, jak nieprzyjemne jest nasze położenie tutaj. Szczególnie od tego czasu, co się nasi deputowani przeciwko miłym bratankom w Radzie Państwa wystąpili, stara nienawiść przeciwko Szwabom zeszła daleko na plan dalszy, a nienawiść przeciwko Czechom i Słowiańskości w ogóle osiągnęła najwyższy stopień. Gdyby mieli wolne ręce, na pewno wszystkich Czechów wypędziliby z kraju, a może nawet powiesiliby”*²⁵⁶.

²⁵⁴ M. Szykowski, *Polskie peregrynacje do Pragi i Karlowych Warów. Od Augusta Mocnego do Adama Mickiewicza*, Warszawa 1936.

²⁵⁵ Zob. Z. Tobjański, *Czesi w Polsce*, Kraków 1994.

²⁵⁶ L. Feigl, *Sto let*, I, s. 9. Por. P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 82.

Wytrawny znawca dziejów stosunków czesko-polskich w monarchii habsburskiej Waldemar Łazuga dokonał oceny wspomnianych powyżej pierwszych kontaktów przedstawicieli obu narodów na forum Rady Państwa w sposób następujący: *"W parlamencie – w Wiedniu i Kromierzyżu – polsko-czeskie sympatie, antypatie i dylematy ujawniły się bardzo szybko. Czesi dla Polaków byli zanadto mieszczańscy, Polacy dla Czechów zanadto szlacheccy. Czesi dla Polaków zanadto słowianofilscy, Polacy dla Czechów - zanadto antyrusofilscy i jednocześnie prowęgierscy"*²⁵⁷.

W liście do Františka Palackiego z dnia 16 maja 1848 r. Jáchym posłużył się dyplomatycznymi słowami: *"Pana podniosłe oraz święte idee o wzajemności nie mają dla tych ludzi żadnego znaczenia"*²⁵⁸. Także ten pogląd odzwierciedlał jednak istniejący stan rzeczy, czyli negatywne nastawienie Polaków z Galicji wobec Czechów. Niczego w tym względzie nie zmienił nawet szacunek wobec pojedynczych przedstawicieli narodu czeskiego. "Národní noviny" oraz "Časopis Českého muzea" nawet opublikowały ostrzeżenie, aby ich rodacy w poszukiwaniu pracy nie przeprowadzali się do Galicji²⁵⁹.

Przy tym warto zauważyć, że jeszcze w latach 30. i częściowo również w 40. XIX w. stolica Galicji i Lodomerii stanowiła ważny polski ośrodek slawistyczny²⁶⁰. We Lwowie tworzył poeta i historyk August Bielowski (1806–1876), który jako pierwszy w polskim środowisku opublikował informację na temat utworu *Máj* Karola Hynka Máchy czy szeroko omówił twórczość Jána Kollára²⁶¹. Jednak z jednej strony napływ znacznej liczby czeskich urzędników, z drugiej zaś odczuwalny ubytek pisarzy podejmujących tematykę slawistyczną oraz ich mecenasów w widoczny sposób osłabiło kultywowanie czesko-polskiej wzajemności w Galicji²⁶².

Nie wszyscy utożsamiali czeskich urzędników z całym czeskim narodem, o czym świadczą na przykład słowa wybitnego działacza i członka tajnych stowarzyszeń w Galicji Henryka Bogdańskiego (1804–1887). W swoich *Pamiętnikach* między innymi pisze on: *"Galicja, zalana urzędnikami i profesorami Niemcami i zniemczonymi wyrzutkami bratniego czeskiego narodu, leżała do r. 1831 w głębokim narodowym letargu"*²⁶³. W innym miejscu Bogdański stwierdza: *"Urzędnicy ci bardzo często ciężkiej doznawali kary swojej nieprzychylności dla mieszkańców, i to od najbliższego otoczenia, bo od*

²⁵⁷ W. Łazuga, *Rzeczy większe i mniejsze*, Poznań 2002, s. 73.

²⁵⁸ L. Feigl, *Sto let*, I, s. 9–10.

²⁵⁹ *Ibidem*, s. 8–9.

²⁶⁰ Z. Niedziela, *Słowiańskie zainteresowania pisarzy lwowskich w latach 1830–1848*, Kraków 1966.

²⁶¹ K. Kardyni-Pelikánová, *K problematice ohlasu Máchova díla v Polsku*, "Česká literatura", 1986, nr 1, s. 34. Zob. też T. Lehr-Splawiński, K. Piwarski, Z. Wojciechowski, *Polska – Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, Katowice – Wrocław 1947, s. 202.

²⁶² Z. Niedziela, *Słowiańskie zainteresowania*, s. 50–53. Niektórzy lwowscy słowianofile byli zmuszeni do emigracji (Lucjan Siemieński), inni zaczęli bardziej zajmować się nauką (August Bielowski) lub odeszli z tego świata (Stanisław Jaszowski, Adam Rościszewski). Nie bez znaczenia było również opuszczenie Galicji przez czeskich literatów Jana Pravoslava Koubka (1837) i Zapa (1845).

²⁶³ H. Bogdański, *Pamiętnik 1832–1848*, red. A. Knot, Kraków 1971, s. 27.

własnych dzieci. Synowie ich to w szkołach, to w innej z naszą młodzieżą styczności, tak przyjmowali nasze obyczaje i wszystkie cechy narodu, że stąd powstawały rodzinne rozdzielenia, nienawiści, a czasem nawet urzędowe oskarżenia własnych dzieci. Wiele takiej młodzieży razem z naszą wyszło do powstania”²⁶⁴. Dodać należy, iż obiektywizm wspomnień Bogdańskiego podkreślał w swoim czasie brneński historyk Zdeněk Hájek, który przetłumaczył i opublikował pokaźną ich część odnoszącą się do lat spędzonych w więzieniu w Szpilbergu (1845–1848)²⁶⁵.

B. Jaroszewicz-Kleindienst w swej monografii podjęła zagadnienie poglądów i opinii Polaków o Czechach i ziemiach czeskich w XIX wieku (do powstania styczniowego). W tym celu zanalizowała przede wszystkim polskie pamiętniki z zaboru austriackiego, ponieważ właśnie one były w tym kontekście najliczniejsze i najbardziej przydatne. Autorka w oparciu o liczne przykłady pokazała negatywny stosunek Polaków do czeskich urzędników. Według znanego pisarza, polityka i autora cennych wspomnień, Kazimierza Chłędowskiego (1843–1920) wymienieni urzędnicy: “niemalio Galicji szkody przynieśli”²⁶⁶. Z kolei dla długoletniego przewodniczącego senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej hrabiego Stanisława Wodzickiego (1746–1843) byli “służalcami despotycznego rządu”²⁶⁷. W podobny sposób wyraziła się Helena z Miroszewskich Darowska (1819–1908). Różnice między “my” i “oni” z polskiego punktu widzenia skomentował Aleksander Batowski: “kiedy Polacy krew swoją przez sto blisko lat wylewali i wylewają dotąd, kiedy nami i Europa, Afryka, Azja i Ameryka zaludniona, Czesi, płatni żołdacy lub na urzędach, gnębili Polaków”²⁶⁸.

Interesy tych grup, tzn. urzędników austriackich czeskiego pochodzenia i uczestników powstań polskich, były w oczywisty sposób przeciwstawne. Natomiast warte zastanowienia się jest to, że autorzy tych wspomnień nie dostrzegali innych Czechów galicyjskich aniżeli pracowników administracji państwowej. Jak gdyby z innymi przedstawicielami tego narodu nie mieli żadnych kontaktów lub co niemniej prawdopodobne nie przyznawali im większego znaczenia. Nie ma jednak wątpliwości co do tego, że na Czechów spoglądali oczyma polskich patriotów i jednocześnie szlachciców.

Negatywny polski wizerunek Czecha w Galicji w formie literackiej przedstawił popularny wówczas publicysta i satyryk Jan Lam (1838–1886). Bohaterem jego powieści *Wielki świat Capowic* jest urzędnik austriacki czeskiego pochodzenia Wenzel Pretschlitschek, który ma wiele ujemnych cech charak-

²⁶⁴ B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi*, s. 24.

²⁶⁵ Z. Hájek, *Špilberk v memoárech polských vězňů*, w: *Od pravěku k dnešku. Sborník J. Pekařovi*, II, Praha 1930, s. 370–372; idem, *Polský revolucionář na Špilberku*, Brno 1932. Zob. też R. Baron, *Polscy więźniowie Szpilbergu*, w: *Polacy w Brnie. Poláci v Brně*, red. R. Madecki, R. Putzlacher, L. Štěpán, Brno 2008 (w druku).

²⁶⁶ B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi*, s. 32.

²⁶⁷ *Ibidem*, s. 34.

²⁶⁸ *Ibidem*, s. 35.

teru. Jest głupi, boi się swych przełożonych i uciska podwładnych. W dodatku czuje się Austriakiem, prawie ciągle mówi po niemiecku – z wtrętami czeskimi lub polskimi (tych ostatnich używa tylko w rozmowach z żoną i córką – polskimi patriotkami). Czeskie pochodzenie wyjawia dopiero po przejściu na emeryturę²⁶⁹. Przejawia się to m.in. w ten sposób, że zostaje członkiem Ogniska Czeskiego we Lwowie²⁷⁰. Co ciekawe, a może nawet symptomatyczne, ojcem autora *Wielkiego świata Capowic* był Niemiec Konrad Lamm, który przybył do Galicji około 1820 roku²⁷¹. Powieści jego syna Jana cieszyły się dużą popularnością niewątpliwie także z tego powodu, że odzwierciedlały rzeczywistość. Wspominał o nich także L. Feigl, i to od razu na pierwszych stronach swoich dziejów Ogniska Czeskiego we Lwowie: "*Sposób życia, działalności i postępowania tych "ubi bene ibi patria" – Czechów, opisuje sarkastyczno-humorystyczny pisarz i felietonista "Gazety Narodowej" Jan Lamm (...) w wielu opowiadaniach i powieściach. Tam, gdzie w nich występuje najbardziej podły charakter; nazywany jest "precliczkiem" lub "pepiczkiem", które to określenie pozostało Czechom aż do dnia dzisiejszego"*²⁷². Antonín Měšťan zastanawiał się kiedyś nad tym, że Polacy na określenie Czechów mają jednosłowne wyrażenie ("pepiczek"). Natomiast w odwrotnym kierunku taki termin nie funkcjonuje²⁷³.

Podzielam pogląd Miloša Řezníka, iż rzeczywista rola galicyjskich urzędników pochodzących ze środowiska czeskiego powinna jeszcze zostać szczegółowo zbadana, czyli innymi słowy dopiero czeka na swego historyka²⁷⁴. Raczej nie można zakładać, by szczegółowa analiza polskiej prasy z tamtego okresu mogła w zasadniczy sposób zmienić dotychczasowych ustaleń na temat polskiego wizerunku czy heterostereotypu Czecha, który na podstawie analizy pamiętników naszkicowała B. Jaroszewicz-Kleindienst. Tym niemniej można oczekiwać, że poszerzona baza źródłowa umożliwi stawianie nowych pytań badawczych, formułowanie nowych tematów czy też ujmowanie tej problematyki z innych punktów widzenia. Celowe jawi się również prowadzenie tych badań w szerszym kontekście. Na przykład możnaby dokonać porównania z rozwojem historycznym w innych częściach I Rzeczypospolitej lub ziem czeskich, gdzie także żyli obok siebie i byli ze sobą konfrontowani Polacy, Czesi oraz przedstawiciele innych narodów środkowoeuropejskich czy wschodnioeuropejskich (lub w kontekście wcześniej obowiązującego paradygmatu narodów słowiańskich i niesłowiańskich).

²⁶⁹ A. Kroh, *Polak, Czech – dwa bratanki*, w: Teresa Walas (ed.), *Narody i stereotypy*, Kraków 1995, s. 43. Por. K. Kardyni-Pelikanová, *Kontakty literackie polsko-czeskie w dobie powstania styczniowego*, Wrocław 1975, s. 176.

²⁷⁰ S. Frybes, *Wstęp*, w: Jan Lam, *Dzieła literackie*, I, *Wielki Świat Capowic. Korzoniarz w Galicji*, red. S. Frybes Warszawa 1956, s. 13–14.

²⁷¹ J. Lam, *Wielki Świat Capowic*, w: idem, *Dzieła literackie*, s. 13.

²⁷² L. Feigl, *Sto let*, I, s. 5.

²⁷³ A. Měšťan, *Česko-polské styky v minulosti*, w: *Československo-polské styky. Včera, dnes a zítra*, red. A. Měšťan, Mnichov 1986, s. 15.

²⁷⁴ M. Řezník, *Polsko*, Praha 2002, s. 142.

Роман Барон

ОБРАЗ ЧЕХА В ПОЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. ПРИКЛАД ГАЛИЧИНИ¹

Переклад здійснено Марією Панков (Marija Pankow) та Наталією Кравчук (Natala Krawczuk)

У дотеперішніх історичних дослідженнях проблематиці чеської присутності в Галичині не присвячувано особливої уваги. Цей факт стає помітним зокрема у випадку порівняння із сучасним станом досліджень історії чехів у Сполучених Штатах, Латинській Америці, Росії, Австрії чи на Балканах². Чеські етнологи на відміну від їх колегів-істориків систематично займаються широко зрозумілим питанням чеської діаспори. Фундаментом обміну їх наукової думки від 1986 року був часопис “*Češi v cizině*” [чехи за кордоном]. Однак, навіть вони до цього часу не проявили серйознішого зацікавлення проблемами, пов’язаними з чеською еміграцією чи радше з тзв. внутрішньою міграцією до Галичини (йшлося про еміграцію в рамках одного державного організму – у цьому випадку габсбурзької монархії)³.

Лише кілька років тому були зроблені спроби скороченого і водночас синтетичного погляду на чини чехів в історичному контексті на терені сьогоденної України, включно із Східною Галичиною. Невипадково, що ця спроба зродилася у колах чеської діаспори, зібраної довкола *Чеської бесіди* у Львові (“*Česká beseda ve Lvově*”). Відроджена після піввікової примусової перерви – організація належить до найстарших того роду чеських закордонних товариств у світі. Тодішній голова Александр Дрбаль, очолюючи організацію в 1990-1996 рр., є автором статті-огляду, яка появилася на сторінках згаданого часопису “*Češi v cizině*”⁴.

Крім цього, на початку 90-их років Дрбаль ознайомив читачів часопису “*Slovanský přehled*” (видавець – Інститут історії Академії наук Чеської Республіки) з довголітніми традиціями чеського суспільного, культурного і політичного життя у Львові.⁵ Був він також членом авторської групи під керівництвом Евжена Топінки, який у 1998 р. опублікував цінний біографічний лексикон українською мовою – *Чехи в Галичині*.⁶ Поруч колишнього (А. Дрбаль) і нинішнього голови *Чеської бесіди* у Львові (Е. Топінка), авторами біографічних ноток є львівські дослідники – історик Михайло Круль (актуально керівник Кафедри історії слов’янських країн в Університеті Івана Франка), а також історики літератури Андрій Моторний і Володимир Моторний.

Працю над підготовкою лексикону та свої дослідницькі зацікавлення, зосереджені довкола квестії зв’язків галицьких русинів чи теж українців із представниками інших народів, які замешкували у габсбурзькій

монархії, Круль використав в окремій статті, де представив діяльність моравських педагогів у Галичині і на Буковині від 70-их рр. XVIII ст. до 60-их рр. XIX ст.⁷ В іншій статті зробив оцінку доробку чехів у освітньому і культурному житті Львова другої половини XVIII ст. і на початку наступного століття.⁸

У контексті досліджень історії “закордонних” чехів, і то не тільки в Галичині, велике значення належить віддати обширному виданню, яке в минулому столітті опубліковано у Львові.⁹ При чому це твір одиниці. Евжен Топінка невтомний дослідник історії чеської діаспори у Львові, а також популяризатор чесько-українських взаємин, завдяки допомозі чеських колег дійшов до Архіву *Чеської бесіди* у Львові. Тепер Архів знаходиться у Музеї Напрстка у Празі. У другій половині 30-их рр. XX ст. отримав його з рук архівіста *Бесіди* Людвіка Фейгла Чехословацький закордонний інститут у Празі, який після 1948 р. передав до Музею Напрстка.¹⁰ Топінка вибрав до друку 644 документи (із загального числа 1856), які передовсім віддзеркалюють діяльність *Чеської бесіди* у Львові від моменту заснування товариства у 1867 р. аж до 1936 р. (фактична діяльність товариства була зірвана щойно внаслідок вибуху II Світової війни).

Здається цілком виправдане очікування видавця: “*що не залежно від вузького тематичного обсягу цієї публікації, знайде вона своїх читачів не тільки серед місцевих чехів, але також буде корисною для всіх, хто займається історією чехів у Галичині і на Волині, історією чесько-українських і чесько-польських відносин, а також історією Львова*”.¹¹ Додаймо, що збірку документів видано з нагоди 140 річниці заснування *Чеської бесіди* у Львові. Її презентація у присутності посла Чеської Республіки в Україні Ярослава Башти, проходила в Етнографічному музеї у Львові 16 листопада 2007 року. При цій самій нагоді представлено другу публікацію – том поконференційних матеріалів. Разом – шість статей (автором аж чотирьох з них є Е. Топінка), присвячених різним питанням чесько-українських відносин, або чесько-галицьких.¹²

Порівнюючи із середовищем чеської національної меншини та українських дослідників у Львові, істориків Чехії тематика побратимів, поселених у Галичині не надто цікавила. Винятком тут є досі не опублікована наукова праця молодого дослідника з Південно-Чеського університету в Чеських Будзейовицях. Ян Новотни представив у ній проблематику столітньої історії чехів у Львові.¹³ Вже у самому заголовку нав’язав він до обширного, двотомного твору Людвіка Фейгла *Сто років чеського життя у Львові*, який появився у 1924-1925 роках.¹⁴ Опрацювання Фейгла детально ознайомлює читачів із долями чеської громади у Львові від 30-их років XIX ст. до 1895 року. Можна тільки жаліти, що рукопис третього тому цієї праці безслідно пропав, так само як її автор, на початку II Світової війни. Крім цього, йшлося не про “звичайне” продовження, але

про щоденники Фейгла, які охоплювали період від 1895 р. аж до часів близьких авторові.¹⁵

З черги Петро Калета, професійно зв’язаний з різними дослідницькими осередками в Чехії і на Моравах, покликуючись на книжку Фейгла, у скороченні представив генезис і долю чехів, які в ХІХ ст. поселилися в Галичині. Подібне зробив у своїй біографії Франтішка Регора (1857-1899) – чільна постать серед чеських етнографів і водночас любитель галицьких українців.¹⁶ При чому Калета також в основному зауважує чехів зі Львова. Наприклад, ледь словом згадує про те, що існувала також *Чеська бесіда* у Кракові. Отже тут виразно віддзеркалюється сучасний стан досліджень обговорюваної проблематики.

Внаслідок І поділу Польщі, чи точніше польсько-литовської держави, в 1772 р. терени, які досі називалися Галичиною і Лодомерією, були приєднані до Австрії. На цю територію Відень посилав урядовців, які у більшості походили з чеських країв. Причини цього треба добачати в тому, що сповнювали вони важливі критерії. Знали не тільки державну німецьку мову, а як слов’яни могли краще порозумітися з місцевим польським чи українським населенням. Не без значення був також факт, що влада габсбурзької монархії могла розраховувати на їхню лояльність, чого не могли тоді очікувати від поляків.¹⁷ Крім урядовців на протязі ХІХ ст. почали прибувати до Галичини чеські ремісники, торговці, люди культури, освіти і науки, музики, лікарі промисловці, пивоварники, ремісники, залізничники, а навіть у невеликій кількості рільники.¹⁸ Однак, ті останні йшли далі, передусім на північний схід до Волинської губернії в тодішній Росії.¹⁹ Чехи йшли до Галичини також як воїни австрійсько-угорської армії.

Осередком тутешньої чеської діаспори очевидно став Львів. Столиця Галичини і Лодомерії найбільше притягувала представників освічених сфер, які в місті над Полтвою могли знайти відповідне для них місце праці і розвитку талантів. Частина з них тут якийсь час проживала, інші поселилися на постійно або народжувалися вже у Львові з чеських батьків. Для прикладу, назвімо хоча б археолога Карла Гадачка (1873-1914), архітектора Карла Бублика (1869-1925), етнографа Франтішка Крчка, філософа Яна Гануша (1812-1869), музиків Вілема Кужа (1872-1945), Йосефа Прібіка (1855-1937) і Йосефа Фюгера (1877-1968), лікарів Франтішка Янду (1837-1917) і Богуміла Заваділа (1866-1914), художника Йосефа Клімеша (1775-1830), математика Франтішка Кодеша (1761-1831), а також письменника Карла Франтішка Владіслава Запа (1812-1872).²⁰

У самому Львові мешкало майже тисяча чехів. Натомість у самій Галичині, за списком населення з 1900 р., їх число становило понад дев’ять тисяч.²¹ Однак треба пам’ятати, що тоді вже багатьох нащадків чехів утотожнювалося з польським народом. Вплив польських матерів та шкіл часто приводив до того, що діти чеських, а також і німецьких батьків

ставали польськими патріотами чи теж патріотками.²² Серед них не бракувало навіть великих прізвищ польської культури. Для прикладу, Ян Матейко, Ян Стика, Леопольд Стафф та Кароль Шайноха.²³

Розпад Австро-Угорщини і виникнення нових держав (включно з Чехословаччиною і Польщею) для чехів у Галичині став важливим фактом. Масове повертання чеського населення до Чех, на Морави і на Шлеск спричинилися до того, що його число виразно і тривало зменшилося. Як ствердив чільний знавець історії чеської діаспори у світі Ярослав Вацулік з Університету Масарика у Брні: *"на обліку чехословацького консульства у Львові на 1 березня 1923 р. було загалом 317 чехів"*.²⁴ Подібно як за австрійських часів йшлося передусім про ремісників, підприємців, артистів, лікарів і рільників. Крім Львова, найбільші їх скупчення знаходилися в таких містах як Дрогобич, Броди, Перемишль, Ряшів, Станіславів, Тернопіль, Коломия, Стрий і Тарнів.²⁵

На формування польського образу чеської громади особливий вплив мали чехи, які прибули до Галичини перед розпадом габсбурзької монархії. Спочатку цей образ охоплював лише територію австрійського панування. Однак, як доказала Барбара Ярошевич-Клайденст, з часом ця уява почала мати щораз більше значення в добачанні чехів поляками у наступних двох заборах. Отже, не мало воно виключного обсягу "одного забору", але стало складовою частиною загальнопольського образу, чи радше гетеростереотипу чеського народу. На мою думку між поодинокими заборами були різниці значущі і у змінній формі виступали також після відродження польської держави. Більше того, можна припускати, що у певному сенсі в деяких аспектах вони присутні навіть по сьогоднішній день.

Багато вказує на те, що у XIX ст. найбільш позитивно чехів добачали у Великопольщі. Знаменним є те, що вже у XVI і XVII ст. ст. чеські побратими насамперед саме тут знаходили притулок під час примусової еміграції.²⁶ У XIX ст. домінувало почуття солідарності з чехами, які так само, як поляки з Великопольщі, захищалися перед німецьким політичним і господарським впливом. Як зауважив відомий німецький історик Рудольф Яворський, чехи для поляків у тій боротьбі були певного роду взірцем у прусській державі чи пізніше в об'єднаній Німеччині.²⁷

Натомість під російським пануванням внутрішні справи чеських земель не надто приковували увагу польського суспільства, особливо у першій половині XIX ст. Щойно у час помітного культурного і політичного розвитку чеського народу ситуація почала змінюватися, про що для прикладу засвідчує чеська проблематика, яка відносно часто появляється на сторінках варшавських часописів. Для прикладу назвімо тут: "Варшавську бібліотеку" (1841-1914), "Ілюстрований тижневик" (1858-1939) чи "Атенеум" (1876-1901). Заможні групи суспільства знали безпосередньо в основному Прагу і чеські курорти – передусім Карлові Вари.²⁸ У Кон-

гресівці чехів не було забагато²⁹ і, на відміну від Галичини, не в’зали їх з державною адміністрацією загарбника.

Взагалі можна сказати, що під російським пануванням домінував радше нейтральний образ чеського суспільства – зумовлений радше поверховним знанням.

Натомість найбільше зацікавлення політичною, економічною чи суспільною ситуацією на чеських землях проявили поляки під австрійським пануванням, яким довелося жити з чехами в рамках одного державного організму.

Однак саме образ чеха з усіх названих був найменш позитивним. Беручи до уваги значення політичних еміграцій в історії польського народу в ХІХ ст., можна б до трьох названих образів чи способів спостереження (характерних для поодиноких частин поділеної Польщі) додати ще один, а саме “еміграційний”.

На формування негативного польського образу чеха найбільший вплив мали чеські урядовці в Галичині, яких місцеві поляки вважали за виконавців германізаційних стремлінь австрійського загарбника. Тому що послуговувалися німецькою мовою, тобто для тутешньої більшості чужою мовою, і не проявляли більшого зрозуміння для польської справи, серед польського народу Галичини викликали вони антинімецькі настрої. Германофобія була особливо сильна у періоді безпосередньо після ІІІ розподілу Польщі. Античехість польської шляхти розбудила зокрема історія краківського повстання 1846 року. Саме під час тих подій селяни, яких підтримували австрійські урядовці (отже й чехи), криваво розправилися з повстанцями – представниками передовсім шляхетських верств. Тзв. “галицька різня” спричинилася також до невдачі краківського повстання.

Чеські урядовці (з деякими винятками) ставились неприязно до польських конспіраторів. Наприклад, державний службовець у Львові Франтішек Яхим (1811-1871) їхню поразку прийняв із задоволенням. Два роки пізніше писав він до К. В. Запа до Праги: *Дорогий приятелю, не можеш собі навіть уявити, яким неприємним тут є наше положення. Особливо від того часу, коли наші депутати виступили у Державній раді проти милих побратимів, стара ненависть проти швабів зійшла на дальший план, а ненависть проти чехів і слов’янскості загалом досягла найвищого ступеня. Коли б у них були вільні руки, то напевно б усіх чехів прогнали з країни, а може навіть і повісили б*.³⁰

Добрий знавець історії чесько-польських відносин у габсбурзькій монархії Вальдемар Лазуга зробив оцінку вище згаданих контактів представників обох народів на форумі Державної ради: *“У парламенті – у Відні і Кромсжижі – польсько-чеські симпатії, антипатії і дилеми проявилися дуже швидко. Чехи для поляків були надто міщанські, поляки для*

чехів надто шляхетські. Чехи для поляків надто слов'янофільські, поляки для чехів – надто антиурусифільські і водночас проугорські".³¹

У листі до Франтішека Палацького з 16 травня 1848 р. Яхим послужився дипломатичними словами: "Пана піднесені та святі ідеї про взаємність не мають для тих людей жодного значення".³²

Також той погляд віддзеркалював однак існуючу ситуацію, тобто негативний стосунок поляків з Галичини до чехів. Нічого у тому не змінила навіть пошана по відношенню до деяких представників чеського народу. "Народні новини" (*Národní noviny*) та "Часопис Чеського музею" (*Časopis Českého muzea*) навіть опублікували остереження, щоб їхні співвітчизники у пошуках роботи не переселювалися до Галичини.³³

При тому варто зауважити, що ще у 30-их роках і частково також у 40-их ХІХ ст. столиця Галичини і Лодомерії була великим польським славістичним осередком.³⁴ У Львові творив поет та історик Август Беловський (1806-1876), який першим у польському середовищі опублікував інформацію на тему твору "Май" Кароля Гинка Махи чи широко обговорив творчість Яна Коллара.³⁵ Проте, з одного боку наплив значної кількості чеських урядників, з другої – відчутний спадок письменників, які займалися славістичною тематикою, а також їхніх меценатів у видимий спосіб послабило підтримування чесько-польських взаємин у Галичині.³⁶

Не всі утотожнювали чеських урядовців з усім чеським народом, про що засвідчують, наприклад, слова видатного діяча і члена таємних об'єднань у Галичині Генрика Богданського (1804-1887). У своїх Щоденниках, між іншим, він писав: "Галичина, залита урядовцями і професорами німцями та знімечченими покидьками братнього чеського народу, до 1831 р. лежала у глибокій національній сплячці."³⁷ В іншому місці Богданський стверджує: "Ті урядовці за свою неприхильність до жителів дуже часто зазнавали тяжкої кари, і то від найближчого оточення, бо від власних дітей. Їхні сини як у школах, так і в іншому зіткненні з нашою молоддю, так примали наші звичаї і всі риси народу, що звідси йшли сімейні роздвоєння, ненависті, а інколи навіть урядові оскарження власних дітей. Багато такої молоді разом з нашою вийшло до повстання."³⁸ Треба додати, що об'єктивізм спогадів Богданського підкреслив свого часу брненський історик Зденек Гаєк, який переклав і опублікував значну їх частину, яка торкалася років, проведених у тюрмі у Шпільбергу (1845-1848).³⁹

В. Ярошевич-Клайденст у своїй монографії порушила питання поглядів та думку поляків про чехів і чеські землі у ХІХ столітті (до січневого повстання). Для того проаналізувала вона передусім польські щоденники з під австрійської окупації, бо саме вони були у тому контексті найчисельніші і найбільш придатні. Авторка, спираючись на багатьох прикладах, показала негативний стосунок поляків до чеських урядовців.

На думку відомого письменника, політика і автора вартісних спогадів, Казімежа Хлендовського (1843-1920) названі урядовці: *“немало шкоди принесли Галичині”*.⁴⁰ З черги для довголітнього голови сенату Речіпосполитої Краківської графа Станіслава Водзіцького (1746-1843) були вони *“прислужниками деспотичного уряду”*.⁴¹ У подібний спосіб виразилася Гелена з Мірошевських Даровська (1819-1908). Різниці між “ми” і “вони” з польського погляду скоментував Александер Батовський: *“Коли поляки свою кров протягом близько ста років проливали і досі проливають, коли нами заселена Європа, Африка, Азія і Америка, чехи, платні солдафони або в урядах, гнобили поляків”*.⁴²

Інтереси тих груп, тобто австрійських урядовців чеського походження і учасників польських повстань, були очевидно протиставні. Натомість варте уваги є те, що автори тих спогадів не добачали інших галицьких чехів, ніж як працівників державної адміністрації. Це так, якби з іншими працівниками того народу не мали жодних контактів або, що, мабуть, правдоподібно, не надавали їм більшого значення. Немає однак сумніву щодо того, що чехів бачили вони очима польських патріотів і водночас шляхтичів.

Негативний польський образ чеха в Галичині у літературній формі представив популярний тоді публіцист і сатирик Ян Лам (1838-1886). Героєм його повісті *“Великий світ Цановіц”* є австрійський урядовець чеського походження Венцель Претшлічек, який має багато негативних рис. Він дурний, боїться своїх начальників і гнобить підвладних. Додатково почуває себе австрійцем, майже весь час говорить по-німецьки – з деякими чеськими або польськими словами (тих останніх вживає тільки з жінкою і дочкою – польськими патріотками). Чеське походження виявляє щойно тоді, коли переходить на пенсію.⁴³ Проявляється, м.ін.. це в тому, що стає членом *Чеської бесіди* у Львові.⁴⁴

Цікавим, а навіть характерним є те, що батько автора *“Великого світу Цановіц”* був німець Конрад Ламм, який до Галичини прибув біля 1820 р.⁴⁵ Правдоподібно, що повісті його сина користувалися великою популярністю тому, що віддзеркалювали дійсність. Згадав про них також Л. Фейгл, і то відразу на перших сторінках історії *Чеської бесіди* у Львові: *“Спосіб життя, діяльності та поведінки тих “ubi bene ibi patria” – чехів, описує саркастично-гумористичний письменник і фейлетоніст “Національної газети” Ян Ламм (...) у багатьох оповіданнях і повістях. Там, де у них виступає найбільш підлий характер, називається “прецілчком” або “пепічком”. Це окреслення залишилося чехам аж по нинішній день”*.⁴⁶

Антін Мештан призадумався колись над тим, що поляки на окреслення чехів мають одне слово (“пепічек”). Натомість у протилежному напрямку такий термін не функціонує.⁴⁷

Поділяю погляд Мілоша Резніка, що справжня роль галицьких урядовців з чеського середовища повинна бути детально досліджена, тобто ще чекає на свого історика.⁴⁸

Радше не можна припускати, щоб детальний аналіз польської преси з тамтого періоду змінив дотеперішні визначення теми польського образу чи гетеростереотипу чеха, якого на основі аналізу щоденників представила В. Ярошевич-Клеїндінст. Тим паче, можна очікувати, що поширена джерельна база дозволить ставити нові дослідницькі запитання, формулювати нові теми або підходити до проблематики під іншим кутом бачення. Доцільним тут буде вести дослідження в ширшому контексті. Наприклад можна б порівнювати з історичним розвитком в інших частинах І Речіпосполитої або чеських земель, де також поруч себе жили і були у конфронтації поляки, чехи та представники інших центральноєвропейських чи східноєвропейських народів (або в контексті ранішого окреслення - слов'янських і не слов'янських народів).

The Image of Czechs in Polish Society: The Example of Galicia

In the Czech historiographical works that have been published to date, due attention has not been paid to Czechs in Galicia. The partial attempts made, whose goal was to evaluate the part Czechs have played in the cultural and social life of Galicia during the period of the Austrian monarchy and from the second half of the eighteenth century until 1918, have been published, and continue to be produced mainly in the milieu of contemporary Ukrainian researchers and Czech compatriots living in Lvov. Both of these groups have also shared in the preparation of a biographical dictionary with the title *Češi v Haliči* (Czechs in Galicia), which was published in Ukrainian in 1998. In 2007, the association called Czech Gathering (*Česká beseda*) in Lvov published an exhaustive edition of its documents for the occasion of the 140th anniversary of their founding. In order to annex the territory of Galicia to the Austrian state in the second half of the eighteenth century, Vienna began to send its officials there, and among them, Czechs played a very significant role. As Slavs, they could more easily understand the Polish, Ukrainian, and Ruthenian dialects of the local inhabitants. During the nineteenth century, besides the members of the diverse bureaucratic corps, there were also Czech tradesmen and craftsmen, merchants, intellectual and scientific workers, musicians, industrialists, brewers, physicians, foresters, railway workers and, fewest of all, also some peasant farmers. The influence of Czech-nationality officials was vital in forming a negative image of Czechs in Polish society. Poles, mainly from the ranks of the nobility and bourgeoisie, perceived them as an instrument of oppression from the side of the occupation; that is, the Austrian state. Their negative attitude and experiences are reflected in the numerous Polish memoirs describing that era. The so-called "Galician brawls" were extremely significant

in this context. These were where farmers who were supported by Austrian bureaucrats squared off in bloody conflict with Polish insurgents, participants in the Krakow Uprising. The subject of the image and stereotypes of Czechs in Polish society in Galicia was treated in literature by the famous Polish writer and publicist of German origin, Jan Lam (1838–1886), who composed the novel *Wielki świat Capowic* (Great World of Capowice) in 1869. The topic presented here is scholarly from the very beginning and remains a worthy task for further research.

¹ Стаття повстала в рамках дослідницького проекту Інституту історії академії наук Чеської Республіки.

AV0Z80150510 *Český dějinný prostor v evropském kontextu. Diverzita, kontinuita, integrace.*

² J. Vaculík, *Češi v cizině 1850–1938*, Брно 2007, с. 6–8, 95–96; idem, *The State of Historiography of Czech Communities Abroad*, в: *Prague Perspectives (I). The History of East Central Europe and Russia*, ред. P. Roubal, V. Veber, Prague 2004, с. 275–288; idem, *Češi v zahraničí*, w: *Manuál Encyklopedie českých dějin*, ред. J. Pánek, O. Tůma et al., Praha 2003, s. 308–314, idem, *Dějiny zahraničních Čechů a stav jejich výzkumu*, “Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně”, řada společenských věd 18, 2001, с. 55–65.

³ H. Dluhošová, *Vystěhovalectví na Ukrajinu (Emigration to Ukraine)*, “Češi v cizině” 9, 1996, с. 53.

⁴ A. Drbal, *Češi na Ukrajině*, “Češi v cizině” 12, 2004, с. 44–68.

⁵ Idem, *Češi ve Lvově*, “Slovanský přehled” 78, 1992, nr 2, s. 171–174.

⁶ О. Дрбал, М. Криль, А. Моторний, В. Моторний, Е. Топінка, *Чехи в Галичині. Біографічний довідник*, Львів 1998.

⁷ М. Криль, *Уродженці Моравії педагогами в Галичині та Буковині (70-і роки XVIII – 60-і роки XIX ст.*, “Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity”, řada historie 6, 1998, s. 79–90. Zob. idem, *Слов’янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями (1772–1867)*, Львів 1999.

⁸ Idem, *Чехи в освітньому і культурному житті Львова друга половина XVIII–початок XIX ст.*, w: *Polacy w Czechach. Czesi w Polsce X–XVIII wiek*, ред. H. Gmiterek, W. Iwańczak, Lublin 2004, s. 121–129.

⁹ Е. Топінка, *Archiv spolku Česká beseda ve Lvově (1867–1936). K 140. výročí založení spolku Česká beseda ve Lvově*, Lvov 2007.

¹⁰ *Ibidem*, s. 3.

¹¹ *Ibidem*, s. 4.

¹² Е. Топінка і колектив, *Збірник статей та документів до історії чесько-галицьких стосунків*, частина I, *До 140-річчя утворення товариства “Ческа беседа” у Львові (1867–2007)*, Львів 2007.

¹³ J. Novotný, *Sto let českého života ve Lvově* (видрук праці, захищеної в Південному чеському університеті в чеських Будзейовіцах 2004 р.).

¹⁴ L. Feigl, *Sto let českého života ve Lvově*, I–II, Lvov 1924–1925.

¹⁵ Е. Топінка, *Archiv spolku Česká beseda ve Lvově*, dok. nr 512, s. 444. Лист представників Товариства до редакції варшавського часопису “Kultura Słowiańska” (23 V 1925р.).

¹⁶ P. Kaleta, *Cesta do Haliče. František Řehoř a poznání života východní Haliče ve druhé polovině 19. století*, Olomouc 2004, s. 81–86.

¹⁷ A. Kroh, *O Szwejku i o nas*, Nowy Sącz 1992, s. 7; P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 81–82.

¹⁸ L. Feigl, *Sto let českého života*, I, s. 5; A. Drbal, *Češi ve Lvově*, s. 171; A. Kroh, *O Szwejku*, s. 7; P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 81–82; М. Криль, *Уродженці Моравії*, s. 79n; idem, *Чехи в освітньому*, s. 121n; Е. Топінка, *Чеські військові музиканти у Галичині*, w: *Збірник статей та документів*, s. 186–197.

¹⁹ J. Vaculík, *Dějiny volyňských Čechů*, díl I: 1868–1914, Praha 1997.

²⁰ A. Drbal, *Češi ve Lvově*, s. 172; *Чехи в Галичині*, s. 24, 13, 54, 25, 58–59, 88, 107, 118, 42, 47–48, 50. Por. P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 86.

²¹ A. Drbal, *Češi ve Lvově*, s. 171; J. Vaculík, *Češi v cizině*, s. 95.

²² B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi w opiniach polskich pamiętnikarzy XIX wieku (do powstania styczniowego)*, Wrocław 1985, s. 23–24; P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 82.

²³ L. Feigl, *Sto let*, I, s. 13–15; A. Měšťan, *Leopold Staff – syn českého ojca*, "Kultura" (Paryż), 1986, nr 3, s. 102–105.

²⁴ J. Vaculík, *Češi v cizině*, s. 95.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ J. Dworzaczkowa, *Bracia czeszy przejawem odrębności Wielkopolski*, w: eadem, *Z dziejów braci czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 122–126.

²⁷ W. Molik, *Wielkopole w obliczu czeskiego ruchu narodowego w XIX i na początku XX wieku*, w: *Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX i XXI wieku. Księga zbiorowa dla Profesora Przemysława Hausera*, red. A. Czubiński, P. Okulewicz, T. Schramm, Poznań 2002, s. 119–133; idem, *Wielkopolanie a české národní hnutí v 19. a počátkem 20. století*, "Kuděj" 6, 2004, nr 2, s. 31–43.

²⁸ M. Szykowski, *Polskie peregrynacje do Pragi i Karlowych Warów. Od Augusta Mocnego do Adama Mickiewicza*, Warszawa 1936.

²⁹ Див. Z. Tobjański, *Czesi w Polsce*, Kraków 1994.

³⁰ L. Feigl, *Sto let*, I, s. 9. Por. P. Kaleta, *Cesta do Haliče*, s. 82.

³¹ W. Łazuga, *Rzeczy większe i mniejsze*, Poznań 2002, s. 73.

³² L. Feigl, *Sto let*, I, s. 9–10.

³³ *Ibidem*, s. 8–9.

³⁴ Z. Niedziela, *Słowiańskie zainteresowania pisarzy lwowskich w latach 1830–1848*, Kraków 1966.

³⁵ K. Kardyni-Pelikánová, *K problematice ohlasu Máchova díla v Polsku*, "Česká literatura", 1986, nr 1, s. 34. Zob. też T. Lehr-Splawiński, K. Piwarski, Z. Wojciechowski, *Polska – Czechy. Dziesięć wieków sąsiedztwa*, Katowice – Wrocław 1947, s. 202.

³⁶ Z. Niedziela, *Słowiańskie zainteresowania*, s. 50–53. Niektórzy lwowscy słowianofile byli zmuszeni do emigracji (Lucjan Siemieński), inni zaczęli bardziej zajmować się nauką (August Bielowski) lub odeszli z tego świata (Stanisław Jaszowski, Adam Rościszewski). Nie bez znaczenia było również opuszczenie Galicji przez czeskich literatów Jana Pravoslava Koubka (1837) i Zapa (1845).

³⁷ H. Bogdański, *Pamiętnik 1832–1848*, red. A. Knot, Kraków 1971, s. 27.

³⁸ B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi*, s. 24.

³⁹ Z. Hájek, *Špilberk v memoárech polských vězňů*, w: *Od pravěku k dnešku. Sborník J. Pekařovi*, II, Praha 1930, s. 370–372; idem, *Polský revolucionář na Špilberku*, Brno 1932. Zob. też R. Baron, *Polscy więźniowie Szpilbergu*, w: *Polacy w Brnie. Poláci v Brně*, red. R. Madecki, R. Putzlacher, L. Štěpán, Brno 2008 (w druku).

⁴⁰ B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi*, s. 32.

⁴¹ *Ibidem*, s. 34.

⁴² *Ibidem*, s. 35.

⁴³ A. Kroh, *Polak, Czech – dwa bratanki*, w: Teresa Walas (ed.), *Narody i stereotypy*, Kraków 1995, s. 43. Por. K. Kardyni-Pelikánová, *Kontakty literackie polsko-czeskie w dobie powstania styczniowego*, Wrocław 1975, s. 176.

⁴⁴ S. Frybes, *Wstęp*, w: Jan Lam, *Dziela literackie*, I, *Wielki Świat Capowic. Korzoniarz w Galicji*, red. S. Frybes Warszawa 1956, s. 13–14.

⁴⁵ J. Lam, *Wielki Świat Capowic*, w: idem, *Dziela literackie*, s. 13.

⁴⁶ L. Feigl, *Sto let*, I, s. 5.

⁴⁷ A. Měšťan, *Česko-polské styky v minulosti*, w: *Československo-polské styky. Včera, dnes a zítra*, red. A. Měšťan, Mnichov 1986, s. 15.

⁴⁸ M. Řezník, *Polsko*, Praha 2002, s. 142.

Ihor Chornovol

**“WILD FIELDS” AND “WILD WEST”:
UKRAINE IN THE LIGHT OF FREDERICK JACKSON TURNER’S
“FRONTIER THESIS”***

Turner’s Legacy

The thirty-two-year old assistant professor at the University of Wisconsin Frederick Jackson Turner delivered his views at a meeting of the American Historical Association in 1893 during the World’s Columbian Exposition in Chicago. He stressed that *“the existence of an area of free land, its continuous recession, and the advance of American settlement westward, explain American development”*, and that this frontier underlay the American democracy and the American individualism as well²⁷⁵.

At least, within the next three years Turner’s views lacked any considerable repercussion. By the way, during the congress preparation Turner offered to include the paper of his certain student in lieu of his own but the organizational committee declined that proposition. Some his biographers even assumed that at the meeting he might had spoken just a little part of his text because his name had been mentioned just at the end of the 1893 AHA congress’ program.

Tempora mutantur et nos mutamur in illis. By 1900 Turner’s *“The Significance of the Frontier in American History”* had been widely acclaimed. Furthermore, just as presidents Theodore Roosevelt (1901-1909) and Woodrow Wilson (1913-1921) were professional historians and Turner’s supporters as well, so the “frontier thesis” also affected the USA government. Since 1910, when Turner assumed the presidency of the American Historical Association as well as a chair at Harvard, the “frontier thesis” occupied a dominant place in the American historiography.

At first sight it might seem incredible, but actually Turner’s modest heritage inspired such a long and heated discussion that he has remained one of the most influential of all American historians. Besides historians, also archeologists, anthropologists, climatologists, demographers, ecologists, ethnologists, ethnographers, geologists, geographers, philosophers, psychologists, sociologists dealt with the “frontier thesis”. Responding to the request to display information under the title “Frederick Jackson Turner”, “The World’s Largest Online Library “Questia” suggested reviewing 8792 books, 418 articles, 157 magazines articles, 57 newspaper articles, and 6 encyclopedia articles²⁷⁶.

* This text is the improved version published earlier in “Крутыка”: І.Чорновол, “Дикий Захід” і “Дике Поле”: Україна в світлі тези Тернера”, *Крутыка*, 2006, no.6, с.26-28.

²⁷⁵ Frederick J. Turner, “The Significance of the Frontier in American History”, in: *The Frontier in American History*, by Frederick J. Turner (New York: Henry Holt and Company, 1931), p.1-38.

²⁷⁶ Data for February 11, 2008.

Almost every college or university had offered courses in this field up to 1960 or, in words of Richard Hofstadter, at that time the American historical workshop had been transformed into "one large Turner-verein"²⁷⁷.

Up to the Great Depression period the American historiography has circulated around the "Turner's sun" but after his death in 1932 public opinion disliked him as a false prophet. After the World War II the public interest toward the "frontier thesis" was increasing gradually. The fall of the world colonial system in 1960 and aggravation of the interracial relations in the USA inspired a new critical approach to Turner's thesis. At that time the "New Lefts" accused him as an inventor of the fundamental idea of white race ascendancy in America.

As a matter of fact, Turner had brought up and promoted many historians and, in turn, his grateful students have spread his ideas in many important American scientific centres. Just as these scholars also had their own students, so "Turnerians" controlled many chairs and largest fellowships in the USA up to 1980s, when a new generation inherited the supreme positions in the American historical workshop. In 1973 the Oxford University published apologetic Turner's biography by Ray Allen Billington. Furthermore, Billington also wrote or inspired a lot of other books in the field of the "frontier studies".

Since 1990 a next wave of Turner's critics tried to dominate the American workshop, that of the "New Western History". Except of racism, the "New Westerners" charged the historian with hiding of ecological disasters and sexism as well. But simultaneously they were incapable to move themselves beyond the frontier narrative. Despite its subjection to strong critique, the "frontier thesis" has remained a cornerstone of the American national mythology till our days²⁷⁸ as well as it has gained wide currency throughout the world. The coin of the critique also has the other side, i.e. indirect corroboration of its fundamental importance; as Patricia Limerick, the most extravagant representative of the "New Western History", admitted: "*Fighting this thesis was like fighting the Pillsbury Dough Boy; it bent momentarily to absorb challenges and then instantly resumed its previous shape ... The New Western History's campaign to declare Turner irrelevant revitalized Turner's reputation*"²⁷⁹.

Besides Turner, Buffalo Bill also played his own "Wild West Show" at the 1893 World's Columbian Exposition in Chicago. Just as Turner affected the historiography, founding the genre of "western", Buffalo Bill influenced strongly the American popular culture. Turner, if not disdained, estimated Buffalo Bill's "Wild West Shows" in very skeptical manner. On the other hand,

²⁷⁷ Richard Hofstadter, *The Progressive Historians. Turner, Beard, Parrington* (New York: Vitgace Books, A Division of Random House, 1970), p.83.

²⁷⁸ The best Turner's biographies are: Ray Allen Billington, *Frederick Jackson Turner. Historian, Scholar, Teacher* (New York: Oxford University Press, 1973); Wilbur R. Jacobs, *On Turner's Trail. 100 Years of Writing Western History* (University Press of Kansas, 1994).

²⁷⁹ Patricia Nelson Limerick, "Turnerians All: The Dream of a Helpful History in an Intelligible World", in: *The American Historical Review*, vol.100 (1995), p.698.

Buffalo Bill had could never heard about the “frontier thesis”. But as a matter of fact, the “Wild West Show” contributed strongly in the process of Turner’s ideas spreading throughout the world.

Sub-culture of western had dominated Euro-Atlantic area up to our days. Even during the “coldest” years of the “Cold War” Soviet cinemas as well as TV propagated romantic image of the “Wild West” due to broad acclamation of the German-Yugoslavian films featuring unforgettable Gojko Mitić. So Soviet children liked to play, besides traditional “Cossacks-robbers”, also “cowboys-Indians”.

Comparative Approach

Comparing Turner’s writings with these of European creators of great national narratives, one could be disappointed. The former is not of such scientific quality like works of Pole Michał Bobrzyński, Russian Siergiej Solovjov or Ukrainian Mykhajlo Hruszevsky, for example, not to mention German historians. In addition Turner was a perfectionist (who does not write because knows too much, not little). His entire legacy consists of, besides of doctoral thesis, two books and by 100 articles, reviews, and article-length publications. Generally Turner is a man of crystal reputation, whom the only Achilles heel was ... his texts. Billington told such a story about Turner. Once upon a time some public house asked the historian to write a book for children about Wild West. Having got an advance, a few years Turner has justified himself that he had not written the text because he had not yet reviewed all known sources. The professor never accomplished this work as well as other applications paid in advance²⁸⁰.

While following his education Turner was a positivist-archivist, according to his Weltanschauung, he was neoromantic of the *fin-de-siècle* period who considered history like both art and science (“*I always wanted to be an artist tho’ truthful one*”, Turner once asserted²⁸¹). But at the process of writing these two essential features of his mind contradicted each other. Like every historian with prophetic ambitions, seeking the “truth”, Turner preferred generalizations but simultaneously his professional conscience did not allow him to make too hasty conclusions. When he came of forty, he scarcely was capable to finish any text. Then during his vacations Turner traveled to countryside (which resembled him “Wild West”), as a rule, pursuing the goal to write history. He was accompanied by a student, whom the professor dictated his thoughts. But Turner was not contented by his thoughts (in spite of a fact that all his contemporaries distinguished him as a very good orator), smoked much, fell in

²⁸⁰ Billington, R., op.cit., p.205-206.

²⁸¹ Ibidem, p.426. “*Like the frontiersman being so much admired, Turner saw things not as they were, but as they should be... His reason told him now and then these were pipe dreams, but reason was brushed aside as too unpleasant a companion. Turner saw the world through rose-tinted glasses, and a happy world it was*”. Ibidem, p.424.

fury, stopped the job, went fishing (Turner was an ardent fisher), and after a month of such a vacation turned back to Harvard without anything done.

Actually Turner did not assume his idea, that the Wild West generated self-rule automatically, for granted. Furthermore, adjacent Canada and Mexico provided other patterns of the frontier society. While the British imperial government implanted democracy in Canada, precarious character of the Spanish centralism and his ensuing breakdown as well caused permanent patrimonial anarchy in Mexico. Owing to his own perfectionism Turner was incapable to resolve such problems as well as many others. Turner presented, as one could say, rather a history for "domestic consumption". Neither Turner nor plenty of his critics even were incapable to define the notion of the frontier! However, Turner inspired his students to compare Wild West with other frontiers, one of whom, Herbert Eugene Bolton, dealing with Latin America, founded his own "Californian Borderlands School"²⁸².

In the 1930s Owen Lattimore, the other renowned American scholar, introduced his sweeping generalizations on the key role of the frontiers in history of China. O.Lattimore's "thesis" was quite different toward that of F.Turner. While F.Turner focused on the frontiers of Anglo-Saxon settlements and paradigm "barbarism – civilization", O.Lattimore focused on interaction between the northern steppe nomads and Chinese sedentary population, taking into consideration not only the Chinese "civilized" vision of the frontier but that of the nomads too. He stressed the significance of the frontier as a zone of exclusively intensive cultural and political interpenetration which occasionally accounted for the development of all Chinese empire. He also suggested his own theoretical structure of the frontier zone consisting of the proper frontier, "with a more or less differentiated population adhering to it even on the hither edge"; a zone populated by the "auxiliary tribes", "the outer edge of whose territory was treated as an outerfrontier zone"; and beyond that "unregenerate barbarism"²⁸³.

Now O.Lattimore is known, first, due to the term "satellite" which he suggested to use in the course of the Mongolian history in 1936, second, due to so called "Lattimore affair". In 1950 senator McCarty accused him for the supposed cooperation with the Soviet security services in the time when President Roosevelt appointed him on the position of his adviser for the Chinese affairs and Chiang Kai-shek counselor as well; McCarty supporters would like to make O.Lattimore responsible for all failed course of the American policy in China, according to the terminology of the American press of that time, for the "loss" of China. Although neither FBI, nor administration of President Truman did support such accusations, the Senate commission

²⁸² David J. Weber, "Turner, the Boltonians, and the Borderlands", in *The American Historical Review* 91 (1986), p.66-81.

²⁸³ Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Boston: Beacon Press, 1962 (first edition 1940), p.246; O.Lattimore, *Studies in Frontier History. Collected Papers. 1928-1958*, Paris: Mouton and Co La Haye, 1962 (Ecole Pratique des hautes Etudes – Sorbonne, Sixiem Section: Sciences Economiques et Sociales, vol.6).

directed O.Lattimore affair to the court. As it could be predicted, in the course of 5 years’ process (1950-1955) the jury refuted all accusations against O.Lattimore. But his academic career had been ruined, his seminar on the Chinese frontiers in John Hopkins University had been dispersed, and eventually in 1963 O.Lattimore migrated to Great Britain where he founded the department of the East Asian history in the University of Leeds. Because of this all Lattimore’s achievements in the field of the comparative frontiers studies were generally ignored for a long time in the USA²⁸⁴.

Following Lattimore’s achievements Arnold Toynbee was the first historian who incorporated the “frontier thesis” into a grand narrative of world history and pointed out the significance of the frontier for rise of civilization. According to his views, frontier society is fated to exist in conditions of permanent danger of extermination. So if *Doloris Sopitam recreant volnera viva animam* (that is the epigraph for his “A Study of History”), such societies are more capable of progress than any other.

Walter Prescott Webb was a man, who, taking into consideration Western Europe, all America, South Africa, Australia, New Zealand, launched the idea of “the Metropolis” and “Great Frontier” and simultaneously focused on the determined impact of the frontier peoples upon world economy, literature, science, and art²⁸⁵.

At the same time, besides Australian²⁸⁶, Canadian²⁸⁷, Croatian²⁸⁸, Latin American²⁸⁹, Russian²⁹⁰, South African²⁹¹, New Zealand²⁹² historiography, even Finnish historians tried to apply Turner’s idea, interpreting Finland as “the

²⁸⁴ James Cotton, *Asian Frontier Nationalism: Owen Lattimore and the American Policy Debate* (Atlantic Highlands, NJ: Humanity Press International, Inc, 1989); Robert Newman, *Owen Lattimore and the “Loss” of China* (Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press 1992).

²⁸⁵ Walter Prescott Webb, *The Great Frontier. Introduction of Arnold J. Toynbee* (Austin: University of Texas Press 1964, 1-st edition – 1951).

²⁸⁶ H.C.Allen, *Bush and Backwoods. A Comparison of the Frontier in Australia and the United States* (Sidney, London, Wellington, Melbourne: Angus & Robertson, Michigan State University Press 1959).

²⁸⁷ Paul R. Sharp, “Three Frontiers: Some Comparative Studies of Canadian, American, and Australian Settlement”, in: *Pacific Historical Review*, no.4 (1955), p.369-378; Рамсей Кук, *Граница и метрополия: опыт Канады* (Москва: издательство “Наука”, Главная редакция восточной литературы, 1970).

²⁸⁸ Guenter Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia: 1520-1747* (Urbana, Illinois, 1960); ejusd, *The Military Border in Croatia. 1740-1881* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1966).

²⁸⁹ David J. Weber, “Turner, the Boltonians, and the Borderlands”, in: *The American Historical Review*, vol.91 (1986), p.66-81.

²⁹⁰ Lobanov-Rostovsky, A., “Russian Expansion in the Far East in the Light of the Turner Hypothesis”, in: *The Frontier in Perspective*, ed. by Walker Wyman and Clifton B. Kroeber (Madison: University of Wisconsin Press, 1965); Joseph L. Wieczynski, *The Russian Frontier. The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1976); Mark Bassin, “Turner, Solov’ev and the “Frontier Hypothesis”: The Nationalist Signification of Open Spaces”, *The Journal of Modern History*, vol.65 (1993), p.471-511.

²⁹¹ *Frontier in History. North America and Southern Africa Compared*, ed. by Howard Lamar and Leonard Thompson (New Haven and London: Yale University Press, 1981).

²⁹² Peter J. Colenon, “The New Zealand and the Turner Thesis”, in: *Pacific Historical Review*, vol.27, (1958), p.369-378; A.L.Burt, “If Turner Had Looked at Canada, Australia, and New Zealand When He Wrote about the West”, *The Frontier in Perspective*, p.59-78.

periphery of an informal American centered economic and cultural core" in the Cold War period²⁹³.

Comparative approach to the "frontier thesis" thrived in 1975-1984, when the University of Oklahoma launched a long-termed project ensued from "the Great Frontier idea" and resulted in the recurrent transformation of the "frontier" concept into the one with more broad sense (as Ray Billington defined Turner's "frontier", it is "*a geographic region adjacent to the unsettled portions of the continent in which a low man-land ratio and unusually abundant, unexploited, natural resources provide an exceptional opportunity for social and economic betterment to the small-propertied individual*"²⁹⁴; as Annete Kolodny redefined it, the "*liminal landscape of changing meanings on which distinct human cultures first encounter one another's "otherness" and appropriate, accommodate, or domesticate it*")²⁹⁵. But after 1984 the scientific interest toward the comparative "frontier studies" faded away. A few years later the "New Westerners" started his boisterous thrust upon venerable thesis.

"The American Historical Review" decided to revitalize the comparative approach in 1999 when Jeremy Adelman and Stephen Aron launched a discussion on the "frontier matters". They suggested focusing on a frontier as a "*land in between*" contested by empires. So exemplifying the struggle of the American indigenous peoples for independence and observing how the frontiers were transformed into borderlands and borders as well, they uncovered connections between imperial competitions and intercultural relations. "*Stated simply, where the former flourished, the latter more likely featured inclusive frontiers. Where European colonial domains brushed up against one another, Indian peoples deflected imperial powers from their original purposes and fashioned economic, diplomatic, and personal relations that rested, if not entirely on Indian ground, at least on more common ground*"²⁹⁶. So the historians suggested to come back to the old frame for analysis, that of paradigm "Empires – Frontiers".

As it turned out, a new blow had especially strong repercussions in the Russian history. By the way, Turner opposed the idea to implement his thesis into the European history. As he once mentioned, "*The American Frontier is sharply distinguished from the European frontier – a fortified boundary line running through dense populations. The most significant thing about the American frontier is that it lies at the hither edge of free land. In the census*

²⁹³ Michael Berry, "The Limits of Community Finland as a Symbol of Frontier-Infused Liberalism", in: Michael Berry, Georg Mand, Jerry Schuchalter, *Frontiers of American Political Experience* (Turku: Turun Yliopisto, 1990), p.31-85.

²⁹⁴ William W. Savage, Jr., Stephen Thompson, "The Comparative Study of the Frontier: An Introduction", *The Frontier. Comparative Studies*, vol.2, ed. William W. Savage, Jr., Stephen Thompson (Norman: University of Oklahoma Press, 1977), p.6.

²⁹⁵ Kervin Lee Klein, *Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890-1990* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1997), p.210.

²⁹⁶ Jeremy Adelman and Stephen Aron, "From Borderlands to Borders: Empires, Nation-States, and the Peoples in Between in North American History", in *The American Historical Review*, vol.104, no.3 (1999), p.838.

report it is treated as the margin of that settlement which has a density of two or more to the square miles”²⁹⁷. But later he conceded that “Russia must have her own frontier interpretation”²⁹⁸.

As late as in 1992 “World Policy Journal” suggested selling Siberia to the US. In such a manner the USA would strengthen its democratic frontier spirit, while Russia would get money necessary for the implementation of the economic and educational reforms²⁹⁹.

Michael Khodarkovsky published his book in 2001³⁰⁰. Two years later the current issue of the monthly “Ab-Imperio” brought the most sophisticated vision of the Russian frontier. The first important article of the issue is by professor of the Central European University in Budapest Alfred Rieber. Taking into consideration the general concept of boundaries and dealing with the abundant data and historiography Rieber distinguished its three groups: consolidated state frontier (the “Jacobian model”), dynamic frontiers of advancing settlements, symbolic frontiers (West-East, Western Europe – Eastern Europe, for example). “Turner’s concept”, Rieber asserted, “of the frontier as dividing “savagery from civilization or alternatively as a forward movement into “empty lands” has yielded, under the influence of anthropologists, to the idea of the frontier as a zone of interaction involving two or more previously distinct societies which engaged in a variety of cultural and commercial “frontier exchanges” between Native Americans and colonists or settlers”³⁰¹. In this essay, that one could treat as some kind of introduction to the volume, professor A.Rieber mentioned the frontiers of Mesopotamia, the Roman, Sasanian, Byzantine Empires and frontiers in Australia, Canada, India as well, focused on cases of the Ottomans, relations between medieval European states and tribes, American history, American-Southafrican comparison, Russian and Chinese frontiers. In his another article professor Rieber added to his broad view the Habsburgian Military Border in Croatia (*Triplex Confinium*), Ukraine, Caucasus, frontiers between Ottomans and Safavids, Mongolia³⁰².

Dealing exclusively with the Russian case, professor Andreas Kappeler elaborated four approaches to the frontier phenomenon: as a geographic frontier between distinct climatic and vegetative zones, between forests and steppe in the Russian case; as a social frontier between distinct styles of life as well as systems of values, especially between sedentary population, on the one hand, and nomads or hunters, on the other; as a military frontier; as a religious and

²⁹⁷ F.J Turner, op. cit., p.3.

²⁹⁸ Billington, R., *Frederick Jackson Turner*, p.459.

²⁹⁹ Walter Russel Mead, “More Stars on Our Flag: A Modest Proposal for US Policy after the Cold War”, *World Policy Journal*, vol. IX (Fall-Winter, 1992), p.581-598.

³⁰⁰ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: the Making of a Colonial Empire, 1500-1800* (Bloomington : Indiana University Press, 2001).

³⁰¹ Alfred Rieber, “Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Approach”, in: *Ab-Imperio. Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space*, no.1 (2003), p.37.

³⁰² Ejusd, “The Comparative Ecology of Complex Frontiers”, in: *Imperial Rule*, ed. by Alexei Miller and Alfred Rieber (Budapest, New York, 2003), p.177-207.

cultural frontier between distinct traditions of values and culture. Following this outline, he distinguished military frontier, extractive frontier, and settlement frontier. According to Kappeler, "*frontier is a transitional zone not integrated into any state creatures which has dynamic character*"³⁰³. Now it seems to be the most updated vision of the frontier phenomenon.

Now the idea to approach Russia in the light of Turner's thesis is most welcome in the milieu of Siberian historians. Since 1996 Siberian universities hosted common conferences of the Russian and American scholars dealing with the frontier approach to the Siberian history. Two monographs were published, at least, in this field after 2000³⁰⁴.

So comparative approach resulted in important amendments of Turner's thesis. In spite of plenty of interpretations, generally the scholars rejected his idea that the frontiers, promoting the self-ruled cells, generated democracy automatically. The patterns of Central and Eastern Europe also corroborated this last conclusion.

A Case of Ukraine

The modern state of Ukraine bears the notion of "frontier" in its name. The irony, however, lies in the fact that "Ukraine" as a nation-name is rather of late origin being a product of the late nineteenth century when the actual frontier had disappeared from the map of Eastern Europe (it is noteworthy, at the same time, when Turner was announcing "the frontier's end"). "Ukraine" as a name for a country and a nation was picked up by the Ukrainian intelligentsia as a part of the so-called "Cossack myth", which expressed the Ukrainian past as a predominantly Cossack experience and the Ukrainian nation as cemented by its Cossack history. The phenomenon of Cossacks in its various manifestations, including that of a semi-state of the seventeenth and major part of the eighteenth centuries, was typical to one region of what now constitutes Ukraine. Gradually, however, this image has been extended upon other parts of what was conceived during the nineteenth century as Ukraine, covering such diverse historical provinces as Galicia, Volhynia, Bukovyna etc.³⁰⁵

In 1955 Alexander Ohloblyn, a prominent Ukrainian historian, published a text "*The American Revolution and Ukrainian National Movement at the Eve of the Eighteenth Century*"³⁰⁶. Ohloblyn pursued a goal to present the influence of

³⁰³ Андреас Каппелер, "Южный и восточный фронт России в XVI-XVIII веках", in: *Ab-Imperio*, no.1 (2003), p.47-49.

³⁰⁴ Александр Агеев, *Сибирь и американский Запад: движение фронтиров* (Иркутск, 2002) <http://www.ino-center.ru/press-center/publication/ageev.html>; Михаил Шиловский, Дмитрий Резун, *Сибирь, конец XVI - начало XX века: фронт в контексте этносоциальных и этнокультурных процессов* (Новосибирск, 2005) <http://hum.sbras.ru/kapital/project/frontier/>; Чорновол І., "Фронтири Росії", *Критика*, 2007, №6. http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s.6_6_2007.html.

³⁰⁵ I am indebted for this thought to Dr. Oleksij Tolochko from the Institute of History of the Ukrainian National Academy of Sciences.

³⁰⁶ Олександр Оглоблин, "Американська революція та український національний рух кінця 18-го сторіччя", in *Вісник. Суспільно-політичний місячник. Орган Організації Оборони Чотирьох Свобід України* 9, no. 7-8 (81-82) (New York, 1955), p.11-16.

the American Revolution on the Ukrainian society. Although at this point his thoughts seem to be exaggerated, generally he was right. As Larry Wolff once pointed out, *“there is a very interesting sort of grand history of the late eighteenth century, called by Franco Venturi “the first crisis of the ancien regime”, in which the period leading up to the American revolution in 1776 is understood in the context of things that are happening in the periphery of Europe, namely the Confederation of Bar of 1768, rising in Corsica, rising in the Greek Peloponnesus of 1770 ... Issues of national self-assertion in which the American context should neither be understood as the model what had been happening in Europe nor as a consequence of what had happened in Europe but as part of a world-wide western upheaval that goes, let us say, from Boston to Bar”*³⁰⁷.

One could consider Reverend Ahapius Honcharenko (1832-1916), an Orthodox priest, revolutionary, and political refugee from Eastern Ukraine, as to some extent Turner’s Ukrainian predecessor. Honcharenko treated the American “Wild West” as a genuine “land of Cossacks”³⁰⁸. Furthermore, according to him, liberty had to reach the Russian Empire through Alaska and Siberia. In his opinion, the inhabitants of Siberia should welcome the republican ideas even more quickly than European Russia³⁰⁹. In 1868 Honcharenko pointed out in his newspaper “Alaska Herald”: *“America and Siberia are two great powers, facing away from each other, each toward his own purpose. The time has now arrived that these two powers must face each other and understand by working and cooperating with each other toward a common goal. Our interests began in the River Amur, through the peninsula of Kamchatka and now with the purchase of Alaska”*³¹⁰. At the same time he also developed a plan of preventive war against Russia to protect Alaska from the Russian expansion eastward. Honcharenko suggested incorporating Alaska and Siberia into a free state, “Pacific Ukraine”, which was to be established under the protection of the United States. In his opinion, only Cossacks of Ukrainian descent, which populated both Alaska and Siberia, would create a good frontier guard itself against the further expansion of the Russian Empire. Certainly, the American government did not adopt such a utopian project³¹¹.

William Hardy McNeill, an eminent American historian from Chicago, was a founder of the comparative approach to the Ukrainian history in the light of the “frontier studies”. Updating the views of Turner and Webb, he extended the “Great Frontier” idea onto the Great Eurasian Plain and focused upon the Euro-Ottoman frontier³¹².

³⁰⁷ Larry Wolff, *“Inventing Galicia: Habsburg Imperial Ideology in the Age of Joseph II”*. Seminar in Ukrainian Studies, Ukrainian Research Institute, October 18, 2004. Audio-cassette tapes, Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

³⁰⁸ Гончаренко, А., “Країна козаків в Північній Америці, або Аляска”, *Народ* (Львів, 1894), no. 1, p.19-20.

³⁰⁹ Михайло Павлик, “Україна” в Америці”, *ibid.*, no. 19-20, p.229-232.

³¹⁰ Wasyl Luciv, Theodore Luciv, *Ahapius Honcharenko and the Alaska Herald. The Editors Life and an Analysis of his Newspapers* (Toronto: Slavia Library, 1963), p.68.

³¹¹ *Ibid.*, p.65.

³¹² William H. McNeill, *Europe’s Steppe Frontier. 1500-1800* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1964); ejusd, *The Great Frontier. Freedom and Hierarchy in Modern Times* (Princeton, NJ, 1983).

Ivan Lysiak-Rydnycky was the first Ukrainian (or rather Canadian historian of Ukrainian descent) who considered Ukrainian history in the light of Turner's frontier thesis. Inspired by McNeill's idea about "Europe's Steppe Frontier", I. Lysiak-Rydnycky stressed that while the pioneer and cowboy represented the early modern American history ("Wild West"), at the same manner the Cossack represented the Ukrainian one ("Wild Field"). In addition Tartar cultural heritage influenced strongly European colonists, and later these specific European warriors in the Tartar habits created their own state extending their own ideals upon all lands inhabited by Orthodox Christians in the Kingdom of Poland. So in this manner the "Ukraine" as a frontier turned into "Ukraine" as a country gradually giving up the previous name "Rus" for the new one. Simultaneously comparing the cases of America and Ukraine he pointed out that the movement of Ukrainian colonists southward had rather a defensive character than an offensive one. Indeed, Tartars were the best warriors of Eastern Europe, so this struggle devastated almost all Ukrainian lands since the sixteenth century many times. In consequence it hampered the development of civilization very strongly³¹³. It is noteworthy, Stefan Kieniewicz, a prominent Polish historian, appreciated deeply these opinions and extended them upon all the Polish Commonwealth³¹⁴. In 1992 John Armstrong repeated these thoughts even in a more sophisticated manner, although he did not mention either Lysiak-Rudnycky's or Kieniewicz's names³¹⁵.

In 1973 Olena Hikavy Saciuk earned her PhD at the University of Illinois for her dissertation entitled "*A Comparative Study of Cowboy, Gaucho, and Cozack as Protagonists in Selected Novels*".

I have to mention also the book of the Polish scholar Janusz Tazbir "*Gentry and Conquistadors. Polish Opinion towards Spanish Conquest of America*". Giving mostly unexpected focus of the Great Geographic Discoveries perception in the early modern Polish literature, J. Tazbir concluded the chapter "*Indian Treasures and Wild Fields*" with these words: "*If we should consider the Wild Fields separately, we could compare them with the western part of the USA*". Americans treated their frontier as sparsely inhabited lands without any forms of feudal servitude "*where struggle against nature, Indians, and often against their own neighbor or even an ordinary bandit inspired very specific manners of life. If we substituted Indians for Tartars, we would have the same situation on our Wild Fields*".

³¹³ Іван Лисяк-Рудницький, "Україна між Заходом і Сходом", in Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе* (Київ, 1994), p.1-9. See also its original publication in English: "The Ukraine between East and West", in *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart, Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati* (Wiesbaden: Otto Harrasimovitz, 1966), p.163-169.

³¹⁴ Stefan Kieniewicz, "Rudnytsky's Essays in Modern History in the Eyes of a Polish Historian", *Harvard Ukrainian Studies*, v.11, no. 3-4 (1987), p.522-523.

³¹⁵ John A. Armstrong, "Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness", in Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslav Pelenskyj, Gleb N. Žekulin, eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992), p.132.

*under the rule of Wazas’ dynasty. The same moving frontier of settlements, reached to the center of state, as well as moved in different directions, had existed either in North America or in the seventeenth century’s Polish Commonwealth”*³¹⁶.

But, as it turned out, Natalia Polonska-Vasylenko was the only Ukrainian historian who used the Turnerian approach in a work of a monograph length, although F. Turner’s ideas might not be known for her. Contrary to the conventional focus of the Ukrainian historians on the warfare, forms of administration, and genesis of the Ukrainian national movement, she focused on the problem of the gradual repopulation of the Ukrainian steppe through the eighteenth century. Such was a topic of her doctoral dissertation defended in Moscow in 1940. She published this text in New York in 1955³¹⁷.

Linda Gordon, a scholar from Boston, was the other historian who, dealing with the Ukrainian past, applied the Turner’s and McNeills’ ideas into monograph. “*Cossacks*”, she asserted, “*were first evident to observers as frontier fighters. In this role they are somewhat analogous to the US “cowboys”, “pioneers”, and adventurers who opened the Western lands of North America to Europeans. In all this language, as that of Cossacks “defending” or “reclaiming” the Ukrainian lands, there are hidden ethnocentric notions of “manifest destiny”*”³¹⁸.

But generally idea to approach Ukrainian history in the light of Turner’s “frontier thesis” is neither well known nor popular.

Of course, taking into consideration also the issue of scientific fashion, one could agree that Turner’s ideas seem to be outdated. As he once mentioned, “*Each age tries to form its own conception of the past. Each age writes the history of the past anew with reference to the conditions uppermost in its own time*”³¹⁹. But comparing his legacy with those of Marx, Popper, Weber or any other distinguished historians, one could say the same. What I plan to do is to evaluate the historiography of comparative frontier studies and eventually, if it would be appropriate, following Lattimore’s, McNiell’s, Rieber’s, and Kappeler’s schemes, to elaborate the cohesive view of world history based on the comparative frontiers.

³¹⁶ Janusz Tazbir, *Szlachta a konkwistadorzy. Opinia staropolska wobec podboju Ameryki przez Hiszpanię* (Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1969), p.89.

³¹⁷ Natalia Polonska-Vasylenko, *The Settlement of the Southern Ukraine 1750-1775* (New York, 1955, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, vol.IV-V, Summer – Fall, 1955).

³¹⁸ Linda Gordon, *Cossack Rebellions. Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine* (Albany: State University of New York Press, 1983).

³¹⁹ Turner, F.J., “The Significance of History”, in *Rereading Frederick Jackson Turner. “The Significance of the Frontier in American History” and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher* (New York: Henry Holt & Company, 1994), p.18.

Олександр Даниленко

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

В 20-30 рр. ХХ ст.

Історія української еміграції до цього часу залишається малодослідженою. За часів існування СРСР емігранти розглядались як ворожий більшовицькій владі елемент, тому говорити про об'єктивний підхід у вивченні української еміграції не доводиться. В той же час ця невід'ємна частина українського народу, адаптувавшись до нових умов, продовжувала творити і розвивати українську освіту, науку, літературу. На сьогоднішній день, з можливістю доступу до закритих раніше архівних документів, бібліотечних фондів, з відкриттям кордонів, – інтерес до питань, пов'язаних з українською еміграцією, значно зріс. З'явився ряд публікацій українських і зарубіжних дослідників, зокрема М.Мушинки, С.Віднянського, В.Євтуха, В.Трощинського, І.Срібняка, Ю.Попа, М.Кугутяка, З.Сладека та ін.

Наданням всебічної допомоги українським емігрантам в Чехословаччині займався Український громадський комітет (УГК) на чолі з М.Шаповалом, що діяв в 1921-1925 рр. Його діяльність тісно пов'язана з т.з. "російською допомогою акцією" чехословацького уряду. УГК був офіційно визнаний посередником між чехословацькою владою і українською еміграцією. Ця організація об'єднала навколо себе велику групу відомих громадсько-політичних і культурно-освітніх діячів (М.Шаповал, Н.Григорійв, І.Шовгенів, І.Горбачевський, Д.Антонович, С.Русова та ін.). Завдяки подвижницькій праці членів УГК в Чехословаччині постав ряд українських інституцій та об'єднань, які визначили напрямки розвитку культурно-освітнього та наукового життя української еміграції на багато років вперед. До того ж власна творчість українських громадсько-культурних діячів була позначена новими здобутками, освоєння яких залишається актуальним у контексті сучасного національно-державного відродження.

За статистичними даними Українського громадського комітету більше 25% українських емігрантів були малописьменними, а більше 87% становили люди віком до 35 років. Цим пояснюється велика активність УГК в галузі організації культурно-освітніх закладів.

Одним з найвідоміших навчальних закладів української еміграції в Чехословаччині була Українська господарська академія. Роботу по створенню УГА розгорнула організаційна комісія, створена Українським громадським комітетом 31 січня 1922 р. Уже 25 лютого представники цієї комісії зустрілись з заступником міністра закордонних справ В.Гірсою та Президентом ЧСР Т.Масариком. Останній пообіцяв максимальну підтримку і сприяння в справі створення нового навчального закладу. Вже до

середини березня 1922 р. було вироблено програму навчання в Академії. Зважаючи на бажання і потребу українців давати повноцінну вищу освіту, уряд Чехословаччини пішов назустріч цим прагненням і наприкінці квітня 1922 р. розроблений головою УГК М.Шаповалом статут Української господарської академії був поданий на затвердження в Міністерство закордонних справ. Завдяки фінансовій підтримці чехословацької влади, Академія виплачувала стипендії студентам, забезпечувала їх одягом, була заснована власна амбулаторія та ін. 16 травня 1922 р. статут УГА було затверджено. Примітний факт: ні численна російська еміграція, ні заможна польська такого навчального закладу не мали.

В організаційно-навчальному відношенні УГА була підпорядкована Міністерству хліборобства ЧСР, адміністративно – Міністерству закордонних справ. На травень 1922 р. МЗС ЧСР виділило для Академії 140 тис. крон: 70 тис. – на саму школу і 70 тис. на стипендії студентам.

Завдяки зусиллям керівництва УГК, тоді ж були призначені перші 160 стипендій для студентів Академії. Пізніше Міністерство закордонних справ збільшило кількість стипендій до 200. Поступово зростали асигнування й на утримання Академії. Про популярність цього навчального закладу свідчить те, що на прохання Кубанського козачого комітету і Білоруської громади до УГА було прийнято кількох кубанців і білорусів, які мали середню освіту.

Першим ректором Академії став професор І.Шовгенів. Загалом за весь період існування в Академії працювало 118 викладачів на 59 кафедрах. Постійний персонал Академії становив: 35 професорів, 19 доцентів, 23 лектори, 23 асистенти. Крім того, в Академії викладали 26 чеських професорів і фахівців окремих наук. Серед професорського складу було багато ушлявлених науковців: С.Томашівський, Ф.Щербина, С.Гловінський, О.Ейхельман, С.Бородаєвський, В.Кучеренко, Л.Грабина, К.Мацієвич, О.Мицюк та ін. Пізніше професор УГА Б.Мартос зазначав: "укомплектування професорського персоналу було проведено вдало і послужило на користь українській науці".

Дуже гостро стояла проблема з українською науковою літературою в Чехословаччині. Її практично не було, а студенти потребували підручників. Тому на кожного викладача Академії покладалося завдання укласти підручник з свого предмету. Через відсутність наукової літератури українською мовою бракувало багато термінів, тому викладацькому складу УГА довелося зайнятись їх виробленням. Для координації цієї складної і важливої роботи на кожному факультеті були створені термінологічні комісії. Згодом було створено загальну Термінологічну комісію.

Для безпосереднього задоволення різних потреб студентів за допомогою і погодженням з УГК в Подєбрадах 23 червня 1922 р. був утворений "Комітет допомоги студентам Української господарської академії",

який складався з представників адміністративно-господарської комісії Українського громадського комітету, представника професорської ради Академії і представників студентства.

Впливовою загальностудентською організацією в Чехословаччині на початку 1920-х рр. була Українська Академічна громада (УАГ), створена в листопаді 1919 р. під назвою Український академічний гурток у Празі. Нову назву вона отримала в травні 1920 р. З утворенням УГА громада поширила свій вплив і на неї. Основним завданням громади було представництво інтересів студентства перед адміністрацією УГА. На липень 1923 р. Академічна громада об'єднувала 80% всього студентства Академії.

На початку 1920-х років при сприянні Українського громадського комітету при Академії було створено чимало товариств, спілок і об'єднань, покликаних задовольнити різноманітні інтереси викладачів та студентів. Так, 25 вересня 1922 р. було створене Товариство по розповсюдженню кооперативних знань. Згодом воно було перетворено на Товариство українських кооператорів. Товариство мало свою бібліотеку, читальню, видавало свій орган "Кооперативний огляд", опублікувало три збірки "Кооперативного альманаху". Тоді ж розгорнуло свою діяльність видавництво "Кооперативний фонд ім. Василя Доманицького", яке ставило своїм завданням видавати книжки з кооперації, агрономії та народного господарства взагалі і українського зокрема. Під керівництвом студента Л.Биховського був створений бібліологічний гурток. Він видавав неперіодичний орган "Українське книгознавство" та бібліотеку "Українського бібліографічного мікроба". Також у вересні 1922 р. було засновано Кіш Українських Пластунів ім. Орлика, метою якого була підготовка майбутніх інструкторів Пласту на українських землях. При Українській господарській академії діяли ощадно-позичкове товариство "Єдність", створене в травні 1923 р., товариства "Наша хата", "Союз жінок-християнок" та ін.

З ініціативи Українського громадського комітету і Академії при ній виник і ряд професійних об'єднань, зокрема Товариство Українських економістів, Спілка українських лісівників, Товариство пасічників, хіміко-технологічний гурток; територіальних – студентська громада ім. І.Франка (галичани, буковинці, карпато-українці), Кубанське земляцтво, Товариство кубанців імені Отамана Якова Кухаренка, Білоруська громада, Гурток студентів з північно-західних земель України (волиняки, поліщуки, холмщаки); спортивних – "Сокіл", "Січ", Український високошкільний клуб "Дніпро"; релігійних – Українська православна парафія, яка вважала себе частиною УАПЦ в Україні, а в церковному порядку підлягала чеському архієпископові Саватію Празькому. Крім того, існував Відділ Українського Євангельського об'єднання, заснований 14 вересня 1925 р., інші товариства – Товариство колишніх вояків армії УНР, Товариство для вивчення економічного та суспільного життя на західних українських зем-

лях, Товариство письменників і поетів "Культ", Гурток українських шахістів, Товариство абонентів бібліотеки Академії, Селянська спілка і окремі гуртки прихильників майже всіх головних українських партій. Студент І.Костін заснував школу модерних танців, згодом було започатковано постійно діючий гурток плекання народного танцю при Академії.

Перелік товариств і гуртків свідчить про те, що Український громадський комітет і Українська господарська академія займалися не лише підготовкою висококваліфікованих спеціалістів, а й прагнули виховувати всебічно розвинених, патріотично налаштованих громадян, надаючи їм матеріальну, фінансову і морально-психологічну підтримку.

Важливою складовою Академії була бібліотека, яка обслуговувала потреби не тільки професорів і студентів, а й їх родин. Варто відзначити, що книги до бібліотеки регулярно передавав засновник Української господарської академії – Український громадський комітет. За перші два роки свого існування бібліотека більш ніж у чотири рази збільшила кількість книжок – з 1258 на 1 січня 1923 р. до 6920 на 1 січня 1925 р. Невдовзі бібліотека нараховувала 18 тис. назв у 30 тис. томах.

27 липня 1922 р. було конституційоване "Видавниче товариство при Українській господарській академії в ЧСР". Субсидоване УГА, Товариство видало близько 75% всіх підручників, мало свій магазин, де реалізовувались власні книги та друкована продукція інших видавців.

Через об'єктивні і суб'єктивні чинники з вересня 1923 р. УГА перейшла під безпосереднє підпорядкування Міністерства закордонних справ. Але з 1928 р. МЗС Чехословаччини припинило фінансування Академії.

Всього за час діяльності Української господарської академії набір студентів здійснювався 6 разів. Загалом на навчання було прийнято 786 осіб.

Ініційована і створена Українським громадським комітетом Українська господарська академія за допомогою чехословацького уряду стала повноцінним вищим навчальним закладом, одним із основних центрів української інтелігенції за кордоном і інтелектуальної думки. Її діяльність була спрямована на розвиток освіти й науки шляхом проведення навчання й наукових досліджень у галузі сільськогосподарських і технічних наук. Незважаючи на важкі умови еміграції, несприятливі для розгортання фундаментальної наукової праці, УГА, на взірць західноєвропейських вищих шкіл, намагалась бути провідним науковим центром у сфері своєї діяльності. Наукові видання Української господарської академії збагатили українську технічну і економічну літературу та розвинули українську наукову мову в технічних галузях і точних науках. Діяльність УГА була спрямована на задоволення потреб не тільки української еміграції, а й усього українського народу. Співпрацюючи з різного роду зарубіжними науково-освітніми установами, УГА спричинилася до широкої пропаганди в Європі української мови, освіти, науки, культури, української національної ідеї.

Ще одним потужним освітнім центром в еміграції став Український високий педагогічний інститут імені М.Драгоманова (УВПІ), рішення про створення якого було прийнято на загальних зборах Українського громадського комітету 15 січня 1923 р. Спеціальна комісія підготувала статут Інституту, який був схвалений управою УГК і представлений на затвердження Міністерства освіти ЧСР, виробила проект плану навчання, уклала список кандидатів на професорів і лекторів, встановила норми платні професорському та лекторському персоналу. 12 квітня 1923 р. головою управи УГК М.Шаповалом було проведено завершальні переговори з Міністерством закордонних справ з питання матеріального забезпечення. Міністерство брало на себе зобов'язання виділяти на утримання Інституту і студентів 50 тис. крон щомісячно, причому 25 тис. – на утримання персонального складу, учбові приладдя, бібліотеку і т.і., а 25 тис. – на 50 студентських стипендій. У статуті УВПІ зазначалось, що його фундатором є Український громадський комітет у Празі і утримуватись Інститут буде з фондів УГК. Комітет здійснював свої права та обов'язки через управу, загальні збори і ревізійну комісію. При цьому Інститут залишався під загальним керівництвом Міністерства закордонних справ і Міністерства освіти ЧСР.

Свою роботу Український високий педагогічний інститут розпочав спочатку в складі 3-х основних відділів (факультетів) – історично-літературного, фізико-математичного і природничо-географічного. Згодом професорська рада Інституту затвердила проект плану навчання на музично-педагогічному факультеті.

За участю УГК і його підтримкою при Українському вищому педагогічному інституті було створено низку організацій і товариств. Так, 15 травня 1924 р. була створена ощадно-позичкова каса студентів педагогічного інституту, невдовзі – видавниче товариство "Сіяч". 18 жовтня того ж року засновано Наукове філософічно-педагогічне товариство. Важливе місце в структурі УВПІ займала створена за активного сприяння Українського громадського комітету бібліотека. Уже до кінця першого року існування вона нараховувала понад 3 тис. томів.

Чеська влада позитивно оцінювала роботу Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. Так, заступник міністра закордонних справ Чехословаччини В.Гірса 22 липня 1924 р. на зустрічі з М.Шаповалом заявив: "українці краще працюють, бо їм вдається більше, ніж москалям. Наприклад: Український Педагогічний Інститут – реальне діло..."

В зв'язку зі скороченням фінансування з боку чехословацької влади і певними протиріччями між українськими емігрантами 9 листопада 1924 р. на загальних зборах УГК була прийнята постанова про відокремлення Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова з 1 березня 1925 р. "в самостійну юридично, фінансово й адміністративно орга-

нізацію". Але вже через кілька років через припинення державного фінансування Інститут був остаточно закритий.

Зосередження в Чехословаччині численних мас українських емігрантів без достатньої загальної освіти обумовило необхідність створення там середніх навчальних закладів, різноманітних фахових курсів. Так, при культурно-освітньому відділі Українського громадського комітету діяли курси чеської, італійської та німецької мов, а також курси стенографії.

Нагальна потреба дати можливість здобути вищу кваліфікацію молоді, що не мала закінченої середньої освіти, призвела до виникнення в управі УГК думки про організацію нового типу навчального закладу, який би в найкоротший термін розв'язав цю проблему. Через деякий час після переговорів з чехословацьким урядом було досягнуто згоди щодо організації матуральних курсів УГК. Справу організації таких курсів при згаданій вище Українській господарській академії було доручено доцентові С.Комарецькому. Для слухачів цих курсів Міністерством закордонних справ ЧСР було призначено 100 стипендій. Причому у випадку зарахування до Академії, МЗС надсилало студентам дозвіл на в'їзд до ЧСР.

Вже за рік роботи курси закінчили 127 осіб і 113 з них вступили до різних навчальних закладів. Ще 85 осіб склали іспити екстерном. Таким чином, всього за допомогою матуральних курсів протягом року середню освіту здобули 212 осіб. На початку серпня 1923 р. на прохання УГК матуральні курси було остаточно перенесено з Подебрад до Праги і невдовзі перетворено на трирічну реальну гімназію.

Ще однією освітньою установою, створеною Українським громадським комітетом в еміграції, став Український гурток пластичного мистецтва, заснований 1922 р. Наприкінці 1923 р. гурток перетворився на Українське товариство пластичного мистецтва при Українському громадському комітеті, а в листопаді було утворено Українську студію пластичного мистецтва. Заклад перебував під егідою Чехословацької академії мистецтв і існував за рахунок субсидій Міністерства закордонних справ ЧСР. Згідно з постановою Українського громадського комітету від 7 березня 1924 р. щомісяця на роботу студії надавалось 3 тис. кч., завдяки чому розгорнув активну діяльність.

Українська еміграція активно долучилась до участі в багатьох концертах, виставках, наукових дискусіях, з'їздах, лекціях. Продуктивно діяв культурно-освітній відділ УГК, через який за перші три роки роботи отримали можливість навчатись в чеських установах освіти 1812 українських емігрантів. Українським вченим і літераторам, які працювали в установах Українського громадського комітету, виділялись науково-літературні стипендії. Матеріальну допомогу від Комітету отримували ряд установ і організацій, причому не тільки з Чехословаччини, а і з-за її меж. Український громадський комітет активно долучився до видавничої активності української еміграції: було ство-

рено Видавничий фонд при УГК і Видавниче товариство. Пресове бюро при Комітеті інформувало емігрантів про поточні новини. Зусиллями українських емігрантів були створені і активно працювали Музей визвольної боротьби України, Український архів, Український соціологічний інститут, Українська художня академія, Український академічний комітет, Українське історично-філологічне товариство, Союз українських лікарів, Українське правниче товариство, Українське педагогічне товариство, Українське товариство друзів книги, Союз українських інженерів-емігрантів, Філософсько-педагогічний гурток ім. Г.Сковороди та ін.

Отже, всього за три роки зусиллями української еміграції і Українського громадського комітету передусім були утворені: Українська господарська академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова в Празі, Українські матуральні курси в Подєбрадах, а також матуральні курси в Йозефові, тобто 2 вищих і 2 середніх навчальних заклади. Це дало можливість займатись науково-педагогічною працею 96 українським професорам і лекторам і навчатись в українських школах більш ніж 1 тис. учнів і студентів.

Наведений фактичний матеріал свідчить про те, що українська емігрантська інтелігенція, об'єднана в Український громадський комітет в 20-х роках стала коло витоків низки різноманітних українських навчальних закладів у Чехословаччині. Відірвані від звичного середовища, далеко від рідної землі, в несприятливих умовах еміграції, українці продовжили розбудову власної національної освітньої системи, яка спиралась на демократичні засади і створення якої почалося ще за часів державної незалежності 1918-1919 рр. Характерними рисами заснованих в Чехословаччині навчальних закладів стали по-перше, українська мова викладання, по-друге, особлива увага до українознавчих предметів, що допомагало формувати національну свідомість молодого підростаючого покоління, по-третє, наближення початкових і середніх шкіл до широких мас, повернення школам народного характеру. Освітня діяльність української еміграції сприяла збереженню і примноженню давніх історичних традицій української народної освіти, які були примусово перервані в кінці XVIII – в XIX ст. через політику централізації та русифікації, і відновлені за часів української революції і національно-державного будівництва.

Наталія Лисенко-Єржиківська

ТЕМАТИЧНО-МОТИВАЦІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА “ОДЕСЬКОЇ” ІНТИМНОЇ ЛІРИКИ АДАМА МІЦКЕВИЧА

Ранній період творчості Адама Міцкевича симптоматично пов’язаний з Одесою. Тут він провів дев’ять місяців, створивши немало ліричних шедеврів (серед них і любовні сонети), які увійшли до книжки “Кримських сонетів” (Москва, 1826). Більшість цих творів (збірка налічує їх понад двадцять) написані саме у місті над морем. До циклу любовних текстів поет поставив епіграф із першого сонета Франческо Петрарки: “Quand’era in parte altr’uom da guel, ch’io sono” (“Коли я був почасти іншою людиною, ніж тепер”³²⁰), а чільну поезію, яка відкривала її, назвав “До Лаури”. Літературознавець З.І.Плавскін зауважував, що академік О.М.Веселовський вважав “Канцонети” (“Книга пісень”) Ф.Петрарки “поетичною сповіддю”. Так само як і “Vita nova” (“Нове життя”) Данте – це розповідь про любов і нерозділене кохання³²¹. “Одеська” лірика польського поета заслуговує на аналогічне означення. Лаура у Петрарки – жива реальна жінка, врода якої полонила серце митця, пробудила сильні почуття. Цей образ у Міцкевича також говорить про земне бажання його ліричного суб’єкта (alter ego автора) любити і потребу бути коханим.

Тематично-мотиваційна проблематика інтимної лірики “одеського” періоду, така як дружба, закоханість, любов, потребує розмови про художнє відтворення поетом чуттєвих уподобань і пристрастей, а також роздумів про ліричного персонажа, який репрезентує його образ. Реконструкція окремих моментів біографії А.Міцкевича, бесіда про оточення й одеську атмосферу 1825-го року, дають певне уявлення і розуміння сюжетно-змістової канви, зокрема, таких віршів як “Плавець (з альбому З.)”, “Подорожні” (До альбому Е.Головінської), “Непевність” та ін. Аналітичний підхід і вкраплення незначних інформативних деталей про топографію, про переміщення поета й про локус південного краю, – допомагають при аналізі життєвих переживань і поведінки його ліричного суб’єкта.

У кінці жовтня 1924 року А.Міцкевич покинув Вільно як висланець з польських губерній в Росію. Новий 1825 рік зустрів у Петербурзі разом із К.Рилєєвим та О.Бестужевим-Марлінським. Згодом, за їхнього сприяння стало можливим виїхати до Одеси на посаду вчителя лицю Рішельє. Надалі доля віщувала незвідані дні, наповнені новими враженнями. Продовжувався шлях “бездомного мандрівника”, якому вже не судилося ніколи

³²⁰ *Mickiewicz A. W Przyjacielskim domu. · Міцкевич А. У дружньому домі / Упоряд. та вст. ст. В.А. Моторного і А.Л.Татаренко. – Л.: Каменяр, 1994. – С. 102. Далі в тексті в квадратних дужках посилання на це видання.*

³²¹ *Див.: Плавскін З.И. Четырнадцать магических строк // Западноевропейский сонет (XIII – XVII века): Поэтическая антология / Сост. А.А.Чамеев и др. – Ленинград: Изд-во ленингр. ун-та, 1988. – С. 11.*

повернутися у рідні краї над Німаном... А треба було "тягти цей рік, / Цей небувалий рік / Цей двадцять п'ятий рік новітнього століття"³²²...

Наприкінці січня двадцятишестилітній поет разом зі своїми друзями Ю.Єжовським і Ф.Малевським подалися в далеку дорогу на південь. Вимушена подорож, певне, будила спогади, марилися рідні обличчя людей, які залишили глибокий слід у серці. Ймовірно, неодноразово в уяві виринав образ Марилі Верещак, котру кохав і, яка вийшла заміж за іншого чоловіка. Віддаль зм'якшувала томливу розлуку, а точніше нестерпні спогади ставали субстанцією душі, просякнувши все його теперішнє буття, і Марилія із реального життя переростала в поетичний символ ідеального кохання. Пізніше, завершуючи сонет "До Лаури" А.Міцкевич напише:

...Niech ślub ziemski innego darzy ręką twoją,
Tylko wyznaj, że Bóg mi poślubił twą duszę. [1, 102]
(“Do Laury”)

...Хай з іншим шлюб земний ти візьмеш без опору –
Небесний шлюб Господь судив нам, зрозумій. [1, 103]
(А.Міцкевич “До Лаури” / Пер. М.Рильський)

На шляху до пункту призначення автор "Світязанки" познайомився з родиною Залеських. Потім бував частим гостем в їхньому домі в Одесі. 5 лютого у Києві пізнав родину Головінських і отримав запрошення провести кілька днів у маєтку в селі Стеблеві над рікою Россю. Записуючи вірш "Подорожні" (До альбому Е.Головінської), датуючи текст "В Стеблеві р. 1825 (10 лютого)", поет, їдучи у незвідане, завершує його такими рядками:

...Szczęśliwi, jeśli goniąc mary wyobraźni
Przed końcem drogi znajdą Świątynię przyjaźni! [1, 52]
(“Podróżni {W imionniku E. Hołowińskiej}”)

...Щасливий, як, пробившись крізь марево довкруж,
В кінці дороги знайдеш Святиню царства дружб! [1, 53]
(“Подорожні {До альбому Е.Головінської}” / Пер. М.Петренко)

Концепт "Świątynia przyjaźni" ("Святиня приязні") розкриває віру А.Міцкевича у щирість міжособистісних стосунків, взаємну прихильність, спільність духовних інтересів. Криється тут сподівання зустріти в невідомому краї, "в тлумі сірих днів", друзів і вірити в щирість і відданість. За Аристотелем, дружба сама по собі благо, одна з найнеобхідніших чеснот, "набута якість душі". "В романтизмі, – твердить В.Єфименко, – дружба набирає значення світоглядного і життєбудівничого принципу, що відпо-

³²² Бажан М. Вибрані твори: У 2-х т. – Т.1: Вірші та поеми / Редкол. Павличко Д.В. (голова), Зяблюк М.П. (заст. голови) та ін. Автор вст. ст., комент. і прим. Н.В.Костенко. – К.: Укр. енцикл., 2003. – С. 232.

відає інтимній безпосередності суб’єктивного ставлення до світу”³²³. Тож на чужині прихильність і довіра людей багато важили для молодого поета.

У цьому ж вірші життя порівнюється з “вузькою стежиною між різних двох морів: Одне – туманне море, а друге – крижане...” [1, 53] (“...Życie jest wąską ścieżką łączącą dwa morza – / Wszyscy z przeraści mglistej w przeraść lecim mroczną...” [1, 52]). У підтексті відчутний зв’язок із нещодавнім віленським розгромом молодіжних таємних організацій філоматів (“приятелів науки”) і філаретів (“любителів чеснот”), до яких поет був причетний; арешт і засудження до вислання в Росію. Зіставлення виру перебутих подій із холодом і сірістю царства Нептуна, викликає неприємні асоціації. Імлиста і студена безодня передає тривожний психологічний стан і невеселий настрій поета перед незвіданим, тим, що чекає попереду. Образ вузької стежки між двох морів символізує дорогу А.Міцкевича від Балтійського до Чорного моря, з Литви на Україну (в той час – Новоросійський край). Єдиним, світлодайним маяком у кінці віршу постає образ *дружби* – “Святині приязні”, про яку мовилося вище.

Одесу А.Міцкевич побачив 17 лютого (1 березня) 1825 року. Ось як уявив собі приїзд польського поета до міста, тоді ще “молодого” (було йому ледве за 30 років), український художник слова Микола Бажан. Прочитую уривок із першої поезії “І. Пісня про три ножі” з циклу “Міцкевич в Одесі” (1956), який, до речі, побудований на головних мотивах “Кримських сонетів”³²⁴:

І сніг, і дощ...
 Безлюддя й чужини розпачлива печать.
 Тверді тополі серед площ
 Обмерзлим віттям глухо деренчать.
 Південний край,
 Обрив степів над чорно-білим морем,
 Де ржавий камінь і цупкий курай,
 І хрестики тоненьких щогл під Хаджибейським косогором.
 Куди його недоля привела?
 Що тут робить вигнанцеві-поету?³²⁵ ...
 (М.Бажан “Міцкевич в Одесі”)

Поселили письменника на території ліцею Ришельє. Однак вільної вакансії, на яку розраховував, поки що не знайшлося. Треба було чекати оказії, яка так і не підвернулася. Захоплення мистецтвом і поетичний

³²³ Єфименко В. Дружба // *Філософський енциклопедичний словник* / Ред. кол. В.І.Шинкарук (голова). – К.: Абрис, 2002. – С. 74 – 75.

³²⁴ Див. про це: Булаховська Ю. Творчість Міцкевича в контексті польсько-українських-російських літературних відносин // *Адам Міцкевич і Україна*. Зб. наук. праць / Відп. ред. Р.П.Радишевський, 1999. – С. 161 – 163.

³²⁵ Бажан М. Вибрані твори... – С. 232.

талант (відвідини театрів, аристократичних російських і польських салонів, читання віршів, дарування автографів), допомогли вживатися у міський простір. До слова, є згадки, що в цей час в одному з салонів читав уривки з “литовської повісті” – поеми “Конрад Воленрод”. Згодом згадував він у листі до А.Одинця: “Моя муза, — почала в Одесі рухатись потроху”³²⁶.

Важливу рису характеру А.Міцкевича-романтика виявляє вірш “Плавець (з альбому З.)”, адресований Йоанні Залеській і датований “Одеса, 1825 квіт. 14”, в основі якого історія про моряка, котрий пересилуючи переляк і розпач, намагався човном догнати корабель, що швидко набирає хід. Залишившись серед розбурханої стихії, мореплавець став перед вибором – або віддати серце в руки страхові та сльозам, або гідно боротися з обставинами. Розповідь завершується пеаном, в якому звучать оптимістично-стверджувальні ноти:

Lepiej mi pośród żywiołów bezrzędu
 Walczyć co chwila z nowymi przygody,
 Niż gdyby wybrnął i z cichego ładu
 Patrzył na morze, i liczył swe szkody [1, 26].
 (“Żeglarz {Z imionnika Z.}”).

Подам також цю строфу в перекладі українською мовою:

...Адже гідніше воювати
 З шаленством пінявих валів,
 Аніж лічить гіркі утрати,
 Діставшись тихих берегів! [1, 27]
 (“Плавець { з альбому З.}” / Пер. М.Зісман)

Сентенції, вимовлені в цих рядках, на перший погляд ніби адресовані конкретній особі. Проте їхній смисловий код окрім автобіографічного має також інтертекстуальне підґрунтя. Поет, від імені ліричного суб’єкта через адресат несе до читача життєдайний заклик, який можна передати латинським прислів’ям: “Per aspera ad astra” (“Крізь терни до зірок”).

В Одесі А.Міцкевич потребував ствердження свого “Я” та шукав спілкування. Молодий чоловік викликає прихильне ставлення жіночого товариства аристократичних літературних салонів. Інтелектуальні розмови, приятні стосунки розтривожували серце, будили почуття. Душевні переживання включали в своє поле інтересів особистість Іншої, сподіваючись на стосунки, в яких домінуватиме “ідеальна комунікація”, себто платонівська ідея дружби-філії, що означає водночас і порозуміння, і творчість, і любов. Мрію про такий тип відношень виказує сповідальна поезія “Непевність” – перлина польської лірики, написана великою секс-

³²⁶ Цитую зі статті: Моторний А., Татаренко А. Україна і поетична муза Адама Міцкевича // Mickiewicz A. W Przyjacielskim domu. · Міцкевич А. У дружньому домі... – С. 13.

тиною. Усі 36 рядків об’єднані двома римами. Шість кінцевих слів, із яких складаються ці рими, в різному порядку повторюються в кінцівках усіх шести секстин. Вірш силабічний одинадцятискладовий (5+6) з парним римуванням. Представлю в оригіналі його початок:

Gdy cię nie widzę, nie wzdycham, nie płaczę,
 Nie tracę zmysłów, kiedy cię zobaczę;
 Jednakże gdy cię długo nie oglądam,
 Czegoś mi braknie, kogos widzieć żądam
 I tęskniąc sobie zadaję pytanie:
 Czy to jest przyjaźń? czy to jest kochanie? [1, 28]
 (“Niepewność”)

Поезія є зразком відтворення тонкощів любовного переживання. Ліричний герой виривається за межі буденних та граничних ситуацій у надмежжя. З допомогою особливого акту *вчування*, намагається досягнути особистість тієї, котра полонила серце. Чуттєве “Я” – це голос його даймонія (доленосного початку), який вказує не тільки дорогу до Неї а, водночас, до Їхнього спільного буття, одне-для-одного-існуючого. Думки, вольові акти і вчинки поглинуті образом коханої та відчуттям її уявної присутності. Лірична рефлексія приводить в рух той чи інший ланцюжок переживань, актуалізуючи приємні спогади про милі риси обличчя, чарівний голос, дотик рук тощо. Іntenціональна настанова Я і Вона, включає відповідні потенціальні змисли, підсилює необхідність з’ясувати свій бентежний стан – відповісти на дражливі питання, що хвилюють серце: “Чи це тільки дружба, а чи це кохання?”. Видно, що інтонаційні повтори в кінці кожної строфи не співвідносять, а розділяють феномен *дружби*, і екзистенціаль людського буття *кохання*. Більш звучним є наголос на останньому слові, виказуючи підсвідомі еротичні нуртування ліричного суб’єкта.

Психологи твердять: “Якщо симпатія й любов можуть бути однобічними, то дружба такою бути не може. Вона допускає міжособистісну атракцію, тобто вияв дружніх почуттів з обох сторін”³²⁷. Їй притаманні обопільне пізнання, діалог, інтимно-довірливі взаємини.

“Кохання, – на думку М.Й.Варія, – це інтимна прихильність, яка наділена настільки великою силою, що втрата об’єкта цієї прихильності здається людині непоправимою, а її існування після цієї втрати – безглуздим... Розмежують короткочасне кохання, закоханість і тривале – жагуче кохання”³²⁸.

Прагнучи зустрічі з особистістю Іншої, ім’я котрої не названо, ліричний персонаж намагається вийти за межі любові тільки до себе. Непрямі

³²⁷ Варій М.Й. Характеристика різних почуттів // Варій М.Й. Психологія. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 144.

³²⁸ Там само. – С. 145.

запитання вказують на внутрішнє спонукання – перейти кордон платонічної дружби-любові, щоб наблизитися до еротичної любові. Остання, є “щось більш універсальне і відкрите, ніж любов до себе”, бо “людина, котра не полюбила себе, не здатна до такої особистісної напруги, як любов до Іншого”³²⁹. Отже, вільно припускати думки, що ліричний суб’єкт підсвідомо прагне переступити поріг закоханості й пізнати земну любов або націлений йти до вищого прояву еротичної любові, відомої як любові-цілісності, що передбачає не лише тілесне єднання, а й співтворчість чоловіка і жінки. Але із-за свого статусу вигнанця, – не наважується до рішучого кроку, хоча розуміє, що єднання не заперечує, а тільки підкреслює неповторність і унікальність кожного з них. “У ХІХ ст. індивідуальна любов, – наголошує Г.Д.Гачев, – як доступний всім єдиний оазис вільного буття, де людина відчуває свою наповненість і цілісність як духовної так і фізичної істоти, і де її життя для іншого є безпосередньо життя для себе, – стає змістовним і тематичним фокусом мистецтва...”³³⁰.

Українською мовою вірш А.Міцкевича перетлумачив Леонід Первомайський, намагаючись не порушувати зміст і зберегти авторський музичний лад рим. Як і в оригіналі, так і в перекладі риторичні питання в кінці кожної строфи підсилюють внутрішнє напруження ліричного героя:

Вдалині від тебе не тужу, не плачу,
 Розуму не трачу, як тебе побачу,
 А проте, як часом довго не стріваю, –
 Все чогось сумую, все чогось шукаю,
 І в журбі до серця підплива питання:
 Чи це тільки дружба, а чи це кохання? [1, 29]
 (“Непевність” / Пер. Л.Первомайський)

Послідовність сповідальної розповіді пілігрима очевидна. Все підпорядковане тому, щоб якомога драматичніше передати стан *закоханості* (відносно стійке емоційне ставлення, яке відображає жагучий потяг), з його невизначеністю почуттів, психологію сердечного пориву. Що діється в душі дівчини і як вона ставиться до обранця (дружба чи кохання?), у вірші так само не визначено, однак в сюжетній канві ледь-ледь окреслені вловимі нотки прихильності й взаємної симпатії. Емоційна сфера тексту є мотиваційне значущою, бо задля коханої ладен вершити геройські справи: податися в пекло, розпрощатися з життям. Але при зустрічі віч-на-віч – не розкриває свого серця. Непевність щодо майбутнього і боязнь почути неочікувану відповідь, нівелює рішучість. Натомість – екзальтація приводить до бездіяльності, зосередженості на спогадах і рефлексивній невизначеності.

³²⁹ Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь. Человек и мир. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – С. 106.

³³⁰ Гачев Г.Д. Ускорение и развитие литературы. – М.: Наука, 1964. – С. 199.

Незначне послаблення любовної муки й пониження відруху настає в зв’язку із відвертим повідомленням: “Сам не знаю звідки, стежками якими / Узялися мислі і набігли рими...” [1, 29] (“Pełen zdziwienia, sam się nie postrzegłem, / Skąd wziąłem myśli, jak na gęby wzbiegłem...” [1, 28]). Себто ліричний персонаж у підсвідомому стані виклав на папері свої болі і жалі. Після незначного спаду напруження, очікувана розв’язка в останніх рядках заключної строфи так і не відбулася. Автор залишає питання відкритим (“Що мене натхнуло – дружба чи кохання?”), спонукаючи читача до співучасті у його життєвих перипетіях.

Із Одесою пов’язані непрості та драматичні стосунки з Кароліною Собанською (в дівоцтві Ржевуцька, 1794 / 1795 – 1885), розумною, раціональною, вродливою і лукавою графинею. Зі спогадів, що дійшли до нас, проглядається образ жінки, котра володіла мистецтвом кохання і не була байдужа до любовних пригод, маючи з усього зиск. Проте чи завжди варто довіряти суб’єктивному погляду сучасників, коли йдеться про любов? Не можна заперечити розуму і краси Собанської. Скорений ними, російський поет Олександр Пушкін написав поезії “Я вас любил: любовь ещё быть может...”, “Что в имени тебе моём?”. І А. Міцкевич гратулював їй вірші, зашифровуючи це ім’я ініціалами “Д.Д.”. Називав Кароліну Donna Diovanna (Донна Джованна), на зразок героїні з твору “Vita nova” Данте, іменованою в тексті італійського письменника першою найвродливішою примадонною Прімаверою (з італ. *primavera* – весна).

Любовний порив, так само як і кохання, здатні викликати, за словами Гете, “сильний землетрус душі”. У тій екзистенціальній ситуації, в якій опинився поет на початку вигнання, спілкування з очитаною, музично обдарованою і неординарною жінкою, очевидно, для нього, як бачимо із текстів, вартувало чимало. В. Ганський у статті “Отрута кохання або Пушкін – Собанська – Бальзак”, виступаючи в ролі адвоката і захисника митців, з якими вона була знайома або мала близькі стосунки, навмисне оприлюднив негативні характеристики графині. Так от, на його переконання ця “демонічна жінка”, “одеська Клеопатра”, “рокова жінка-вамп”, “Дон-Жуана в сукні”, напоїла чарами і Пушкіна, і Міцкевича до “любовного оп’яніння”³³¹. Як на мене, то ніхто не відає: першим у чиїх “грудах Амур оселився”; кого з непокірних “більше Амур своїм полум’ям мучити звик”; хто “в чиї сіті попав...”³³². Приміром, у чотирнадцятому сонеті “Зітхаю, любя, я, бо спогади пестливі...” (“Luba! ja wzducham, ramięc niebieskiej pieszczoty...”) знаходимо досить неоднозначні слова: “Поклалась марно ти на опір сил своїх, / На стриманість мою... Серця ж такі

³³¹ Див.: Ганський В. Яд любви или Пушкин – Собанская – Бальзак // <http://neurus.narod.ru/zlatonew/ocherk/ganskij.htm>

³³² Публій Овідій Назон. Любовні елегії; Мистецтво кохання; Скорботні елегії / Пер. з латини, передм., комент. А. Содомори. – К.: Основи, 1999. – С. 35, 36, 37.

чутливі!" [1, 125] ("Zbyt ufałaś mej cnocie, zbyt swej własnej sile, / I nazbyt ognia Stwórcy wlał w nasze istoty..." [1, 124]. Тут лише обмовлюся, не вдаючись до аналізу, що образ серця маркує всю інтимну лірику А.Міцкевича.

Зауважу, що неспокошений світським життям молодий чоловік і не підозрював, на які вчинки здатні люди з витонченими манерами. К.Собанська "протегувала" А.Міцкевичу і, в той же час, наглядала за ним за дорученням вищих інстанцій (більшість дослідників вважає її агенткою III Відділення). А втім, її стараннями з серпня до середини жовтня, разом Генріхом Ржевуським (прозаїк і рідний брат К.Собанської та Е.Ганської, дружини О.Бальзака), генералом Я.О.Віттом і О.К.Бошняком поет звершив подорож із Одеси до Криму, де оглядав чарівні куточки. Враження вилилися в книгу неповторних "Кримських сонетів" з дедукцією "Товаришам по кримській подорожі" ("Towarzyszom podróży krymskiej"). Не виключаю, що зміст сонету Данте Аліг'єрі "Данте – до Гвідо Кавальканті" міг навіяти ідею такої дедукції.

"Одеська" лірика А.Міцкевича передаючи неспокій і щастя закоханих, фіксує і фокусує різні емотивні рівні цього стану. Персонаж переживає період "зацікавленості" до обраниці і час "укорінення", тобто вникання в світ її цінностей, систему уподобань, хоче зрозуміти її особистість та основні риси характеру. Думи, мрії і дії перенесені на прекрасний і недосяжний образ. Як приклад – змісти сонетів "Резигнація", "Зітхаю, люба, я бо спогади пестливі...", "Добридень", "Добраніч", "Добривечір" та ін. Любовні душевні помисли і пориви знаходять своє відображення в символіці ("Ранокі вечір", "Стрілець"), міміці і жестах ("До Д.Д. {Моє мазунятко!...}"), лягають поетичними рядками на папері ("Непевність").

Вибираючи кохану жінку, твердить Хосе Ортега-і-Гасет, оголюється індивідуальна суть чоловіка, а у виборі коханого – жінки. Закоханість – це надання переваги комусь одному серед багатьох. Окреслюються порухи власного серця і виявляються утаємничені уподобання, що давно причаїлися в глибинах душі. Вибір виказує підсвідомі прагнення індивіда зустріти бодай у чомусь подібного до себе. З'являється бажання виокремити з поміж чужих "своє". Умовиводи іспанського філософа перегукуються з міцкевичівськими рядками з вірша "До Лаури": "Ledwiem siebie zobaczył, jużem się zapłonił, / W nieznanym oku dawnej znajomości pytał..." [1,103] (Тебе побачив я – і вмить запаленів / Знакомства давнього шукаючи в незнаній..." [1,103]).

Окрім замилювання, прагнення бути поряд та ідеалізації обожнюваного предмета, закохані, як кажуть, можуть "тратити розум". У другому сонеті А.Міцкевича "Я мовлю сам собі, а з іншим – не до мови..." передано стан надзвичайного збентеження:

Serce bije gwałtownie, oddrchem nie władnę,
Iskry czuję w źrenicach, a na twarzy bladnę;
Niejeden z obcych głośno pyta o me zdrowie

Albo o tym rozumie coś na uho powie... [1,104].
 (“Mówię z sobą, z drugimi płacząc się w rozmowie...”)

Від полум’я в крові спочинку не знайду,
Із іскрами в очах, сам зблід я на виду,
Аж дехто голосно пита, чи я здоровий,

Або про розум мій на вухо кида слово...” [1,105]
 (“Я мовлю сам собі, а з іншим – не до мови...” / Пер. Є.Дроб’язко)

П’ятий сонет “Осудить нас ханжа, розпусник осміє...” (“Potępi nas świętoszek, rozpustnik wyśmieje...”) передає сердечну пристрасність закоханих: “Którymi ręce związał nam los oplakany. / Nie wiemy sami, co się w sercach naszych dzieje. / Jest że to ból? lub rozkosz? Gdy czuję ściśnienia / Twych dłoni, kiedy z ustek zachwycę płomienia...” [1, 110]. Сей фрагмент просякнутий любовним хвилюванням, і переростає вузькі рамки конкретних адресатів, набуває багатовекторного переадресування – до читачів. Вірш перекладений українською мовою Євгеном Дроб’язко, теж яскраво відбиває авторську любовну лексику. Прочитую фрагмент, який вище був представлений в оригіналі: “Самі не знаємо, що в серці нашім є. / Чи біль, чи щастя це? Як чую я стискання / Коханих рук, уста ж горять в словах признання...” [1, 111].

Зверну увагу на слово *rozkiś (rozkosz)*. Синонімами виступають іменники *блаженство, насолода, щастя*. Священна насолода ніжних та палких поцілунків, трепет “стискання коханих рук” оспівана в четвертому сонеті “Побачення в гаю” (“Widzenie się w gaju”). І трепетний біль, і невимовна радість огортає все єство героїв, коли уста вимовляють, а слух вловлює напівшепіт зізнання в гарячих почуттях. Їм видається, що щира довірливість, пристрасні зітхання, палкі поцілунки, любі розмови триватимуть “багато днів і літ, докіль не згине світ і як загине світ” [1, 33].

Наповнений відвертістю і просякнутий непростою образою двадцятий сонет, озаглавлений “Прощання. До Д.Д.” (“Pożtgnanie. Do D.D.”), який адресований К.Собанській. Відчай і роздратування кидаються в око:

Odpychasz mie? – czym twoje serce już postradał?
Lecz jam go nigdy nie miał; – czyli broni cnota?
Lecz ty pieścisz innego; – czy że nie dam złota?
Lecz jam go wszródy nie dał, a ciebie posiadał... [1, 136].

На мій погляд, український поет Максима Рильського вловив всі нюанси розпачливого настрою ліричного персонажа:

Мене ти геть женеш? Чи серце я твоє
 Утратив? – І не мав! – Чи винна в тім чеснота? –
 Ні! Пестиш другого! – Хай не давав я злота,
 А мав тебе, проте як інший, що дає... [1, 137].

Отрута в любовному келиху вина принесла поетові душевну муку. Перший рядок останнього терцету цього вірша починається вигуком: "Ні, музу не купить!" ("Nie kupić muzy!"). Мартін Бубер вважав, що доки любов "сліпа", то вона ще не є відносинами між Я і Ти³³³. Перетікання закоханості в кохання, в якому сконцентрована сила утвердження буття Іншого, до кого воно звернене, народжує взаємозв'язок відносин між партнерами і відповідальність одне за одного. Враховуючи біографічні дані обох прототипів сонету, відзначу, що близькі стосунки Собанської з генералом Віттом, стан неможливості й статус вигнанця Міцкевича – не сприяли злиттю особистісних Я і Ти, для творення цілісного Ми. Виокремлюють кілька різновидів кохання. Зокрема кажуть про активну і пасивну форму кохання; у першому випадку кохають, а іншому – дозволяють себе кохати. Щодо К.Собанської, то остання теза може й не була винятком із її правил. Отже, почуття випробовуються дружбою, закоханістю і любов'ю – такий тезис виносимо із інтимної лірики польського митця.

Наприкінці осені А.Міцкевич покинув Одесу. Пережиті враження лягли в основу поезії "Роздуми в день від'їзду". За латентним, тобто прихованим, натяком криється образ незнайомки, котра не прийшла побажати щасливої дороги ("Tak odjeżdżam: nikt dobrej nie życzy drogi"). Ліричний герой порівнює себе з маленькою пушинкою із кульбаби, яка дорогою стріла троянду й вирішила біля неї відпочити, але вітер не дає спокою, знову жене в невідомість. Ось так і він, висланець, ходив вулицями міста ("Tak ja nieznanie imię, cudzoziemskie lice / Nosilem przez te ludne place i ulice..." [1,48]), стрічав красивих люб'язних і ласкавих дівчат-наречених, але для всіх, лише – зайда, схожий з метеликом, якого зловив малий хлопчина, помилувався і відпустив – "хай далі лине!" [1,49]. Образ метелика – це образ душі, а вірніше, душі, прагнучою злитися з любов'ю. Поет обіграв символічний змісл розповіді про любов Амура і Психеї, в якій превалює цей мотив. У підтексті розпачливих роздумів ліричного суб'єкта криється туга за справжнім і нерозділеним коханням.

У грудні А.Міцкевич приїздить до Москви. Тут і з'являються друком славнозвісні "Кримські сонети" (1925 – 1926), на яких лежить печать і одеських днів.

³³³ Див.: Бубер М. Я и Ты // Квинтэссенция: Филос. альманах / Под. Ред. В.И.Мудрагея. Состав. О.Ю. Бойцова, Л.И.Греков, Д.А.Замилов. – М.: Политиздат, 1992. – С. 302 – 303.

Своєрідний цикл “одеських ліричних віршів”, написаний під враженням перебулого у місті над морем, передає чуттєво-емоційний стани ліричного героя (дружбу, ідеальне кохання, закоханість, еротичну формулу любові). . Більшість текстів атрибутовано. Приміром, під віршем “*Żeglarz (Z imiennika Z.)*”, присвяченим Й.Залеській, автор зазначив назву міста, рік і місяць, “*Odessa, 1825, kwiet. 14*”, а під поезіями “*Rozmowa*” “*Do D.D. (Moja pieszczonka...)*”, “*Sen (Chociaż zmuszona będziesz...)*” – вказав тільки місто і рік: “*Odessa, 1825*”. Натомість “*Nierówność*” і “*Dwa słowa*” датовано лише “1825” роком. З цим часом пов’язані твори “*Zaloty*”, “*Do D.D. Elegija (Cdybyś ty na dzień jeden...)*”, “*Codzina. Elegija*”, “*Dumania w dzień odjazdu. 1825, 29 Oktobra, Odessa*”.

“Щодо Одеси, – пише Г. Вєрвєс, – то Міцкевич пережив тут чимало радісних і сумних хвилин”³³⁴. Свідченням, про що говорилося вище, є автобіографічно-любовні вірші й особистісно-еротичні “одеські” сонети, в яких, на думку Ю.Кляйнєра, виражено в художньому переломлені почуття митця до Марилі Вєрєщаківни, Йоанни Залєської, Кароліни Собанської. А.Вітковська теж вважає, що “поет створив мистецько-скомпонований цикл, а не пам’ятку переживань, дав свідомо зроблену стилізацію, а не автобіографічні уривки”³³⁵. Цікаво подана характеристика та висновки раннього періоду творчості письменника у книзі Євгена Нахліка “Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики” (2003), де, зокрема, підкреслено, що митець “створив романтичний образ неприкаяного ліричного героя, повного сумної задуми над долею вигнанця і мандрівника, яка випала йому і, водночас жадібного до земних утіх і перейнятого душевними страждання через розбите кохання”³³⁶. Проте не погоджуюся з фразою стосовно ліричного героя А.Міцкевича, який, за словами Є.Нахліка, був “жадібним до земних утіх”. Вона не розкриває суті чуттєвих нюансів внутрішніх і зовнішніх проблем і протиріч, з якими вічна-віч зустрівся поет в процесі пізнання своєї самості. Одеса стала не тільки містом спогадів про минуле, містом знайомств, закоханості, любові і зради, а, що важливо (!) – місцем духовного змушнення поета.

Керуючись констатацією “Співав я про любов у друзів юних колі...” (“*Nuciłem o miłostkach w rówienników tłumie...*”), пропоную розглядати переважну більшість “одеських” ліричних творів, включаючи і сонети як *цикл пісень про дружбу, закоханість і любов*. Насамкінець виокремлю декілька етапів показу складних і неоднозначних інтимних переживань. Перший стосується мотиву дружби (“Подорожні {До альбому Е.Головінської}”, “Непевність”), яка переростає в закоханість з її статичними сто-

³³⁴ Вєрвєс Г. Д. Адам Міцкевич. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1979. – С. 50.

³³⁵ Цитую за: Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л.: ТЗОВ “Простір-М”, 2003. – С. 491.

³³⁶ Там само. – С. 418 – 491.

сунками ("Непевність", "Два слова", "Розмова", "Чужа ти тонкошам, і мова не іскриться...", "Я мовлю сам собі, а з іншим не до мови...", "Осудить нас ханжа, розпусник осміє..."). Наступний – присвячений розгортанню фази кохання (платонічного й еротичного), де панують активні й динамічні стосунками ("Розмова", "Мазунятко", "Сон"). Далі – ревності ("До візитерів"), розчарування ("Прощання. До Д.Д.", "Данаїди") та повернення в думках до пережитих подій ("Роздуми в день від'їзду. 1825, 29 жовтня, Одеса"). Вірші (серйозні й іронічні) мають різне змістове й емоційне наповнення. Зображально-візуальний ряд включає пейзажні та інтер'єрні вкраплення. Об'єднує мотиваційні фази розповідь про душевні пориви, які йдуть з глибин почуттів ліричного героя. Отже, "одеська" інтимна лірика А.Міцкевича – це своєрідний психологічний аналіз самовідчуття та самопізнання, в якій мовиться про взаємне тяжіння чоловіка і жінки, про таїнство любові, що є, за Х. Ортега-і-Гасетом, співвіднесення душ і тіл³³⁷.

В архіві української поетеси Лесі Українки було знайдено рукопис поезії "На мотив з Міцкевича". Епіграфом до неї послужили рядки з другої строфи ліричного вірша "Непевність". А саме: "...I znowu sobie powtarzam pytanie: / Czy to jest przyjaźń? czy to jest kochanie?" У зв'язку з цим твір польського поета у ХХ і ХХІ ст. неодноразово привертав увагу славистів Г.Д. Вервеса³³⁸, В.Піотровського³³⁹, Р.П. Радишевського³⁴⁰, О.Астаф'єва³⁴¹. Щоправда, згадували про нього спорадично, не вдаючись до аналізу тексту. Літературознавець М. Драй-Хмара твердив, що Леся Українка не тільки читала, а й наслідувала Міцкевича, адже на це показує її вірш "На мотив з Міцкевича", написаний в 90-х роках і видрукований Оленою Пчілкою в літературно-художньому збірнику "Арго" (Київ, 1914. – Кн. I)³⁴². Текстологічну історію вірша дослідила Надія Олександрівна Вишневська, вказуючи на виразний автобіографічний характер і те, що твір "є відгомном неподіленого кохання, пережитого Ларисою Косач в юнацькі роки". На її переконання "поетеса Леся Українка намагалася не виносити на люди свої особисті болі й переживання, тому й залишила цілком завершений поетичний твір серед рукописів"³⁴³. Погоджуюся з таким

³³⁷ Хосе Ортега-и-Гассет *Этюды о любви* / Пер. В.Е.Багно // *Хосе Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия культуры* / Пер. с испан. / Ред. кол. А.Я Зись и др. Состав. В.Е.Багно – Москва: Искусство, 1991. – С. 381.

³³⁸ *Вервес Г.Д.* Адам Міцкевич в українській літературі. – К.: ДВХЛ, 1955. – С. 151.

³³⁹ *Piotrowski W.* Lesia Ukrainka a Adam Mickiewicz // *Pamiętnik Słowiański. Rok 1956.* – Т. VI. – Wrocław: W-wo PAN, 1958. – S. 91.

³⁴⁰ *Радишевський Р.П.* Леся Українка і Адам Міцкевич: До питання літературних традицій // Адам Міцкевич і Україна... – С. 288.

³⁴¹ *Міцкевич А.* Вибране / Упрядкув. текстів, підготовка навч.-метод. матеріалів О.Астаф'єва. – К.: Школа, 2005. – С. 12.

³⁴² *Драй-Хмара М.* Леся Українка. Життя і творчість // *Драй-Хмара М.* Літературно-наукова спадщина / Упоряд. С.А.Гальченка, А.В.Ріпенко, О.Ф.Томчук. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 89.

³⁴³ *Вишневська Н.О.* З історії посмертних видань Лесі Українки // *Вишневська Н.О.* Лірика Лесі Українки. Текстологічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 232 – 234.

трактуванням, однак не виключаю й інші причини авторської волі. Не перечу й думці, що “...у творі йдеться про чисте й сильне почуття кохання, яке щойно народилося у юному серці. Дівчина ще не може навіть сама собі відповісти, що це – приязнь чи кохання”³⁴⁴. Однак, хочу розширити горизонт прочитання поезії “На мотив Міцкевича”, і ствердити цим самим її цілковиту самотійність та оригінальність. Процитую повністю текст Л.Українки:

I znowu sobie powtarzam pytanie:
Czy to jest przyjaźń? czy to jest kochanie?

Я не кохаю тебе! і не прагну дружиною стати.
Твої поцілунки, обійми і в мріях не сняться мені,
В мислях ніколи коханим тебе не наважусь назвати;
Я часто питаю себе: чи кохаю? – Одказую: ні!

Тільки ж як сяду край тебе, серденько мов птиця
заб’ється,
Дивлюсь на тебе й не можу одвести очей.
І хоч з тобою розстанусь, то в думці моїй застається
Неначе жива твоя постать і кожнеє слово з речей.

Часто я в думці з тобою великі розмови проваджу,
І світяться, як мрія, мені твої очі, ті зорі сумні...
Ох, я не знаю, мій друже, сама я не зважу, –
Коли б ти спитав: “Чи кохаєш?” – чи я б тобі мовила:
ні?..³⁴⁵

(Леся Українка “На мотив Міцкевича”)

На мою думку, варто подивитися на зміст поезії під іншим кутом зору. Леся Українка умисне запропонувала свій монолог від імені ліричної героїні, почуття якої нерозкриті у А.Міцкевича. Поетесу, ймовірно, заінтригувала тема *закоханості* та зацікавила індивідуальна рефлексія з цього приводу чоловічого его ліричного героя. Це послужило поштовхом до написання тексту від імені дівчини, їй теж непросто визначитися зі своїми порухами душі. Вона кохає і чекає рішучого вчинку від обрання; надіється, що перший крок до зізнання зробить любий, бо сама вона не зважиться. Відтак, обидва вірші вільно порівняти з оперною чоловічою (А.Міцкевич) та жіночою (Л.Українка) аріями, де кожен із закоханих героїв співає свою партію-монолог про сердечні переживання. У цьому

³⁴⁴ Там само. – С. 232.

³⁴⁵ Українка Л. Твори: В 4-х т. – Т 1: Поетичні твори / Упоряд. та прим. Н.О.Вишневської. – К.: Дніпро, 1981. – С. 301.

виявляється і зацікавленість до творчості польського поета, і бажання духовного спілкування через тексти. Тим паче, коли ці тексти кореспондують умовній поетично-чуттєвій площині.

Нерішучість ліричного персонажа Міцкевича співпадає з нерішучістю героїні Лесі Українки, якій теж важко визначитися з почуттями. Не виключаю, що приводом до написання "жіночої партії" стали також автобіографічні події та почуття поетеси до коханої людини, які співпали з пульсуючим нервом Міцкевичівських рядків: "І знову ставлю я собі питання: / Чи дружба це? чи це кохання?"...

Перша строфа будується на омані-запереченні. Лірична героїня запевняє саму себе в байдужості до Нього (імені молодого чоловіка не названо), навіть не мріє про обійми й поцілунки; не прагне стати його дружиною. Компоненти другої строфи перекреслюють сказане вище. Якщо у першій строфі думки сперечаються одна з одною (кохаю чи ні?), то в другій – серце вказує на симпатію до молодого чоловіка. При зустрічі дівчина не може намілюватися хлопцем, їй не сила відвести очей, а як немає поруч – розмовляє з ним подумки. Прислухавшись до почуттів – виявляє свою небайдужість та закоханість; готова, якщо запропонує обранець, згодитися стати дружиною. Заключні рядки вірша виказують її готовність до цілісності Я і Ти, заради любові й спільного займенника Ми. Силаботонічний вірш Лесі Українки написаний шестистопним хореем і має у кожному рядку по 13 складів із цезурою після шостого і сьомого складу з суміжним римуванням (амфібрахій / дактиль) та дієслівними, займенниковими й іменниковими римами. Вагомими для нюансування настрою є частки "ні". Підсилюють непевність ліричної героїні інтонаційні відмінні запитальні конструкції: "Чи кохаю?" "Чи кохаєш?".

Тексти А.Міцкевича і Лесі Українки побудовані на межових стиках "так" чи "ні", характерні для проміжного стану *закоханості*. Стверджувальна й заперечна частки дали можливість ввести у поетичну мову *інгредієнт сумніву, непевності* завдяки чому відчувається смак молодого вина, яке бродить – солодкого і гіркого водночас як для чоловіка, так і для жінки. Запитальні інтонації підсилюють поетичну напругу обох ліричних віршів, надають їм своєрідного діалогічного звучання.

Запитальний рефрен із вірша А.Міцкевача "Непевність" відчутний і в поезії Олени Теліги "Не любов, не примха й не пригода...". І хоча написаний зовсім іншому стилістичному ключі, все ж наскрізний мотив невизначеності почуттів ліричної героїні виказує подібний настрій *закоханої* дівчини. О.Теліга твердить, що для передачі справжніх почуттів не можливо підшукати відповідних (точних) слів, бо "ще не всьому зватися дано!" Балансування із самого початку розповіді ліричної героїні схоже на коливання маятника, що розкачується – від спокою до збуреності почуттів, які порівнює з глибокими водами. Той, хто викликав зацікавле-

ність і симпатію – кормчий, з яким не страшно пливати життєвим океаном на хвилях кохання. Прочитую повністю вірш:

Не любов, не примха й не пригода –
Ще не всьому зватися дано!
Ще не завжди у глибоких водах
Відшукаєш непорушне дно!

І коли твоя душа воскресла
Знову мчить у осяйну путь –
Не питай чиї натхненні весла
Темний берег сміли відштовхнуть.

Не любов, не ніжність і не пристрасть...
Але серце – збуджений орел!
Пий же бризки, свіжі та іскристі,
Безіменних радісних джерел!³⁴⁶
(О.Теліга “Не любов, не примха й не пригода...”)

Концепт “серце збуджений орел” – це полум’я в крові, яке не дає думкам спочинку. Образ-символ орла співвідноситься з сонцем і вогнем, з гордим характером дівчини.

Не берусь стверджувати прямо чи опосередковано вірш польського поета мав вплив на О.Телігу, яка в 30-х рр. ХХ ст. мешкала у Варшаві, чи поезія Лесі Українки з епіграфом із вірша А.Міцкевича, але заперечити поетичні паралелі важко. Кинута фраза “ще не всьому зватися дано!” відповідає неодноразово повторюваним Дені Дідро афоризмам: “...почуття важко передати словами”; “...майже завжди не вистачає слів для того, щоб точно передати те, що відчуваєш”³⁴⁷. Спорідненість представлених поезій А.Міцкевича “Непевність”, Лесі Українки “На мотив А.Міцкевича” і Олени Теліги “Не любов, не примха й не пригода...” виявляється в безпосередній розповіді ліричних персонажів про одержимість любов’ю.

Як бачимо “одеський” інтимний слід у ліриці А.Міцкевича є досить помітним. Але справді, важко передбачити варіативи відгуку на тематично-мотиваційну проблематику поетичного слова. І Міцкевичівські ремінісценції у віршах Лесі Українки й Олени Теліги яскравий тому доказ.

³⁴⁶ Теліга О. О краю мій...: Твори, документи, біографічний нарис / Упоряд. Н.Миронець. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – С. 33.

³⁴⁷ Дідро Д. Эстетика и литературная критика / Ред. пер. с франц. М.Черневич / Состав. М.Лившиц. – Москва: Худож. литература, 1980. – С. 488.

АНОТАЦІЇ

У статті розглядаються домінуючі мотиви "одеської" лірики А.Міцкевича, такі як дружба, закоханість, любов. У першій частині статті проаналізовано поезії написані протягом 1825-го року, а саме: "Плавець (з альбому З.)", "Подорожні (До альбому Е.Головінської)", "Непевність" та ін. У другій частині – проведена паралель між поезіями "Непевність" А.Міцкевича, "На мотив Міцкевича" Лесі Українки, "Не любов, не примха й не пригода..." Олени Теліги.

Ключеві слова: дружба, закоханість, любов, сумніви, хвилювання, страждання, радість, щастя, розчарування, туга за справжнім коханням.

В статье рассматриваются тематически-мотивационная проблематика "одесской" интимной лирики А.Мицкевича, такая как дружба, влюбленность, любовь. Анализируются поэзии написанные на протяжении 1825 года, а именно "Плавец (с альбома З.)", "Путешественники" (В альбом Е.Головинской), "Сомнения" и др. Проводятся параллели между стихотворением "Сомнения" А.Мицкевича и поэзиями "На мотив Мицкевича" Леси Украинки, "Не любовь, не каприз и не приключение..." Елены Телиги.

Ключевые слова: дружба, влюбленность, любовь, сомнение, волнение, страдание, радость, счастье, разочарование, тоска по настоящей любви.

W artykule rozpatruje się dominujące wątki "odeskiej" poezji lirycznej Adama Mickiewicza takie, jak przyjaźń, zakochanie się, miłość. W części pierwszej tekstu na podstawie rekonstrukcji minionego biegu wydarzeń przeanalizowano poezje, napisane w ciągu 1825 r., a mianowicie *Podróżni (W imionniku E.Holońskiej)*, *Żeglarz (Z imionnika Z.)*, *Niepewność* та in., dokonano porównań między wierszem Mickiewicza *Niepewność* a poezjami Łesi Ukrainki *Na motyw Mickiewicza*, *O.Teliği Ne miłość, ne fantazij, nie przygoda...*

Klucz do artykuła: przyjaźń, zakochanie miłość, wątpliwość, falowanie, cierpienie, radość, szczęście, rozczarowanie, tęsknota za prawdziwej miłością.

This article deals with dominant motifs (such as friendship, affection, love) eg "odessa" itimite lyric poetry by Adam Mitskewych. The first part of the poetry written during the year 1825 namely *Aswimmer (from Album Z.)*, *Travellers (for E.Holowynska's album)*, *Uncertainty* and others. The second part draw a parallel between *Uncertainty* by Adam Mitskewych and poems *In Mitskewych leitmotif* by Lesia Ukrainka and *No love, no fantasy, no adventyre* by Olena Teliha.

Key words: Love, affection, doubts, worries, suffering, joy, happiness, disappointment, longing for true love.

Agnieszka Stec

PRASA POLSKA A WYDARZENIA “POMARAŃCZOWEJ REWOLUCJI” NA UKRAINIE

“Pomarańczowa rewolucja” była jedynym wydarzeniem w nowożytnej historii Ukrainy, które wywołało tak szerokie reperkusje międzynarodowe i było dyskutowane przez poważne osobistości zarówno świata polityki, jak i nauki oraz mediów. Szczególny oddźwięk wydarzenia te znalazły w polskiej prasie codziennej, periodycznej a także w wydawnictwach naukowych zajmujących się politologią, stosunkami międzynarodowymi oraz szeroko pojętą problematyką ukrajinistyczną³⁴⁸. “Pomarańczowa rewolucja” stała się ponadto punktem zainteresowania polskich ośrodków analitycznych, głównie tych zajmujących się tematyką wschodnią, co miało swój wyraz w publikowanych przez nie raportach i ekspertyzach³⁴⁹.

W niniejszym artykule zostanie poddana analizie tematyka związana z wyborami prezydenckimi na Ukrainie, mającymi miejsce jesienią 2004 r., samymi wydarzeniami “pomarańczowej rewolucji”, które uogólniając stanowiły protest społeczeństwa ukraińskiego przeciwko fałszowaniu wyborów prezydenckich, aż po zaprzysiężenie Wiktora Juszczenki na prezydenta Ukrainy w dniu 23 stycznia 2005 r., publikowanymi na łamach komercyjnej prasy polskiej³⁵⁰. Poza samym przebiegiem odnośnych wydarzeń postaramy się odpowiedzieć na pytanie, czy polscy publicyści dostrzegali zagrożenia i korzyści płynące z zaangażowania Polaków na Ukrainie podczas “pomarańczowej rewolucji” oraz ich wpływ na nienajlepsze ówczesnie stosunki polsko-rosyjskie. Zastanowimy się ponadto, jak prasa polska postrzegała zainteresowanie Unii Europejskiej, USA i Rosji ukraińskimi wyborami prezydenckimi oraz jak oceniała ich konsekwencje dla delikatnej równowagi politycznej w Europie.

Analizie, pod kątem publikacji poświęconych “pomarańczowej rewolucji”, poddano osiem najpopularniejszych i najpoczytniejszych dzienników ogólnopolskich, takich jak: “Fakt”, “Gazeta Wyborcza”, “Nasz Dziennik”, “Rzeczpospolita”, “Super Express”, “Trybuna”, “Życie” i “Życie Warszawy”. Spośród tytułów prasowych wydawanych w formacie tygodniowym, były to: “Europa”, “Gazeta Polska”, “Myśl Polska”, “Najwyższy Czas”, “Newsweek Polska”, “Nie”, “Niedziela”, “Opcja na Prawo”, “Polityka”, “Polska Zbrojna”, “Przegląd”,

³⁴⁸ Zob.: R. P o t o c k i, A. S t e c, *Polska Bibliografia Pomarańczowej Rewolucji*, Warszawa 2008.

³⁴⁹ Mam tu na uwadze głównie wydawnictwa Ośrodka Studiów Wschodnich, Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych oraz Centrum Europejskiego Natolin. Zob.: *ibidem*.

³⁵⁰ W niniejszym artykule zostaje pominięta prasa ukraińska wydawana w Polsce, z racji tego, iż prezentowany przez nią materiał odbiega od tematyki założonej w tytule. O publikacjach dotyczących “pomarańczowej rewolucji” publikowanych na łamach prasy ukraińskiej wydawanej na terytorium Rzeczypospolitej można przeczytać w artykule J. P r y s t a s z a *Recepcja “pomarańczowej rewolucji” w prasie mniejszości ukraińskiej* zamieszczonym w pracy zbiorowej *Lekcja Majdanu. Prasa polska wobec “pomarańczowej rewolucji”* pod red. R. Potockiego, A. Stec, L. Kucza, Zielona Góra 2008.

“Przekrój”, “Tygodnik Powszechny”, “Tygodnik Solidarność” i “Wprost”³⁵¹. Natomiast z grona poczytnych miesięczników, dwumiesięczników i kwartalników analizie poddano: “Consensus”, “Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki”, “Dziś”, “Międzynarodowy Przegląd Polityczny”, “Przegląd Powszechny”, “Puls Świata”, “Res Publica Nova”, “Sprawy Polityczne”, “Unia & Polska” oraz “Więź”. Już z ilości wymienionych tytułów prasowych wynika, że literatura dotycząca założonej tematyki jest bardzo rozproszona i obszerna.

Na początku postaramy się odpowiedzieć na pytanie, jak prasa polska, zarówno codzienna jak i periodyczna, zareagowała na kampanię prezydencką na Ukrainie, która oficjalnie rozpoczęła się 3 lipca 2004 r., trwającą aż do pierwszej tury wyborów prezydenckich 31 października tegoż roku. Należy dodać, iż wspomniana kampania wyborcza przebiegała w sposób wyjątkowo burzliwy, a kulminację wydarzeń stanowiła próba otrucia dioksyną kandydata opozycji – W. Juszczenki przez nieustalonych do dziś sprawców, mająca miejsce na początku września i eliminująca go z kampanii na okres około miesiąca. Już na początku października pojawiają się ostrzeżenia przed możliwością sfalszowania wyborów prezydenckich na Ukrainie płynące głównie ze środowisk ukraińskiej opozycji i działaczy organizacji międzynarodowych. Dziennik “Fakt” zamieścił na swoich łamach obszerny wywiad z W. Juszczenką przeprowadzony tuż przed I turą wyborów prezydenckich. Jego najważniejszym przesłaniem był apel lidera opozycji o wsparcie przemian demokratycznych na Ukrainie przez Polskę i środowiska międzynarodowe. Podobna rozmowa z W. Juszczenką ukazała się na łamach “Gazety Wyborczej”³⁵². Sprawa otrucia lidera opozycji miała szeroki oddźwięk w całej prasie polskiej, przy czym stale donoszono o jego stanie zdrowia na poszczególnych etapach kampanii wyborczej, o ciężkiej kuracji, którą przeszedł w klinice wiedeńskiej i potwornym oszpeceniu twarzy wywołanym przez truciznę. Zastanawiano się, czy W. Juszczenko jest w stanie wytrzymać fizycznie trudy kampanii. Choć sprawców otrucia lidera opozycji nie wykryto, to moralną winą za ten incydent jednoznacznie obarczono obóz władzy z ustępującym prezydentem Leonidem Kuczumą. Ciekawe były doniesienia prasy na temat działania dioksyn oraz stwierdzenie, iż były one wykorzystywane przez służby specjalne Rosji. Najszerzej temat ten był komentowany przez “Gazetę Wyborczą”³⁵³, jednak znaczące miejsce uzyskał także w takich pismach, jak: “Rzeczpospolita”, “Trybuna”, “Życie”, “Gazeta Polska”, “Tygodnik Powszechny” oraz “Myśl Polska”, która wspomniała ponadto o parlamentarnym projekcie opozycji ukraińskiej żądającym powołania komisji śledczej do zbadania sprawy otrucia W. Juszczenki³⁵⁴. Punkt kulminacyjny informacje o stanie zdrowia lidera

³⁵¹ Z analizy wyłączono “Angorę” i “Forum”, tygodniki prezentujące publikacje, będące zasadniczo przedrukami z prasy polskiej bądź światowej.

³⁵² Wyd. z dn. 30 X 2004.

³⁵³ Wyd. z dn. 25 XI 2004, 14 XII 2004.

³⁵⁴ Wyd. z dn. 10 X 2004.

opozycji osiągnęły po wydaniu oficjalnego komunikatu na temat przyczyn jego choroby przez lekarzy z kliniki wiedeńskiej. Natomiast “Rzeczpospolita”³⁵⁵ i “Tygodnik Powszechny”³⁵⁶ podkreślały wyjątkową brutalność ukraińskiej kampanii prezydenckiej, której rezultatem były pierwsze manifestacje opozycji w Kijowie, pokazujące znaczną siłę i determinację protestujących. Ponadto “Rzeczpospolita”, jako jeden z nielicznych dzienników, zwróciła uwagę na epizod z kampanii prezydenckiej W. Janukowycza, który na wiecu w Iwano-Frankowsku został obrzucony jajami. Jak słusznie zauważa redakcja pisma, wydarzenie to stanowiło w jakimś sensie odpowiedź na zamach na W. Juszczenkę³⁵⁷. Dziennik ten pokusił się ponadto o analizę porównawczą sylwetek obu głównych kandydatów w wyborach – W. Juszczenki i W. Janukowycza³⁵⁸ oraz zamieścił opinie politologów ukraińskich o przebiegu ich kampanii prezydenckiej³⁵⁹. Na łamach “Rzeczpospolitej”³⁶⁰ pojawiły się także pierwsze spekulacje na temat możliwości siłowego rozwiązania sytuacji na Ukrainie w przypadku przechylenia się szali zwycięstwa na korzyść kandydata opozycji. Uwagę na taką ewentualność zwróciły także “Życie” oraz “Życie Warszawy” stwierdzając, że władza straszy opozycję wprowadzeniem stanu wyjątkowego w kraju w przypadku niepokojów społecznych w dniu wyborów³⁶¹. Poddano ponadto analizie sytuację gospodarczą i polityczną Ukrainy³⁶² w przededniu wyborów, stwierdzając, iż wszelkie zaniedbania są wynikiem błędów obozu L. Kuczmy i polityki wewnętrznej opierającej się na oligarchiczno-klanowych powiązaniach³⁶³. Jedynej szansy na oderwanie się kraju od tego systemu i zbudowanie prawdziwie demokratycznych rządów redakcja upatrywała w zwycięstwie kandydata opozycji. “Gazeta Wyborcza” poważnie zastanawiała się, czy wybory prezydenckie na Ukrainie są w stanie zmienić priorytety polityki zagranicznej kraju, czy w razie wygranej W. Juszczenki – kandydata o opcji zdecydowanie prozachodniej, zdoła on wyprowadzić Ukrainę z orbity wpływów Rosji³⁶⁴. Podobnie na wyjątkowe znaczenie polityczne tych właśnie wyborów prezydenckich zwracał uwagę dziennik “Życie”³⁶⁵, podkreślając ostre ścieranie się wpływów prorosyjskich i okcydentalistycznych podczas kampanii obu pretendentów do fotela prezydenckiego³⁶⁶. Dowodem na to miałyby być m.in. problemy ze zorganizowaniem spotkania kandydata opozycji W. Juszczenki z

³⁵⁵ Wyd. z dn. 15 X 2004, 25 X 2004.

³⁵⁶ Wyd. z dn. 31 X 2004.

³⁵⁷ Wyd. z dn. 25–26 IX 2004.

³⁵⁸ Wyd. z dn. 30 X 2004.

³⁵⁹ Wyd. z dn. 26 X 2004.

³⁶⁰ Wyd. z dn. 23–24 X 2004.

³⁶¹ Wyd. “Życia” z dn. 22 X 2004; “Życia Warszawy” z dn. 14 X 2004.

³⁶² Wyd. z dn. 21 IX 2004 r.

³⁶³ Wyd. z dn. 29 X 2004.

³⁶⁴ Wyd. z dn. 9–10 X 2004.

³⁶⁵ Wyd. z dn. 29 X 2004.

³⁶⁶ Wyd. z dn. 29 IX 2004.

wyborcami z Doniecka – tradycyjnie uznawanego za enklawę prorosyjską³⁶⁷. Pierwsze ostrzeżenia o możliwości sfałszowania wyników wyborów prezydenckich pojawiły się na łamach periodyku „Myśl Polska”³⁶⁸, przed taką ewentualnością ostrzegał lider socjalistów ukraińskich i kandydat na prezydenta – Ołeksandr Moroz. Rzeczową analizę sytuacji politycznej na Ukrainie tuż przed wyborami prezydenckimi opublikował tygodnik „Polityka”³⁶⁹. Wszystkie wskazane wyżej incydenty z kampanii obu kandydatów oraz stosunek do tych wydarzeń prezydenta L. Kuczmy i jego otoczenia mogły stanowić przyczyny pojawienia się masowych protestów społeczeństwa ukraińskiego prowadzących do tzw. „pomarańczowej rewolucji”. W ten sposób oceniano wspomniane wydarzenia na łamach pisma „Puls Świata”³⁷⁰, ale także dziennika „Gazeta Wyborcza”³⁷¹.

Relacje z przebiegu I tury wyborów prezydenckich (31 października 2004 r.) oraz komentarze dotyczące pierwszych sondażowych wyników pojawiły się w całej prasie polskiej, zarówno codziennej jak i periodycznej. W obliczu tych wyników dziennik „Fakt”³⁷² oraz tygodniki „Newsweek Polska”³⁷³ i „Przeгляд”³⁷⁴ zastanawiały się nad rozdarciem Ukrainy na zwolenników W. Juszczenki oraz W. Janukowycza i w konsekwencji zarysowującym się wyraźnym podziałem na prorosyjski wschód oraz prozachodni i wyraźnie nacjonalistyczny zachód kraju. Natomiast „Gazeta Wyborcza” w tym kontekście poruszyła problem możliwości terytorialnego rozpadu Ukrainy i zamieściła nawet głos W. Juszczenki na ten temat³⁷⁵. „Rzeczpospolita” poza standardowym komentarzem dotyczącym rezultatów I tury wyborów opublikowała relację z wydarzeń kijowskich mających miejsce w trakcie wyborów, a także reportaż z przebiegu głosowania w Jenakijewie – mieście rodzinnym W. Janukowycza. Opóźniane ogłoszenie wyników I tury wyborów prezydenckich stało się pretekstem dla „Super Expressu” do zastanowienia się nad możliwym ukierunkowaniem kampanii obu głównych kandydatów przed II turą³⁷⁶. „Trybuna”, jako jedyna, opublikowała opinie prasy zagranicznej na temat przebiegu i rezultatów I tury wyborów na Ukrainie³⁷⁷. Na łamach wspomnianego dziennika ukazały się ponadto dwa ciekawe wywiady – pierwszy z nich z Mykołą Riabczukiem, który poza komentarzem na temat I tury wyborów prognozował szanse na objęcie fotela prezydenckiego W. Juszczenki i W. Janukowycza³⁷⁸ oraz zastanawiał się

³⁶⁷ Wyd. z dn. 21 X 2004.

³⁶⁸ Wyd. z dn. 11 X 2004.

³⁶⁹ Wyd. z dn. 30 X 2004.

³⁷⁰ Wyd. 10/2004.

³⁷¹ Wyd. z dn. 30 X 2004.

³⁷² Wyd. z dn. 4 XI 2004.

³⁷³ Wyd. z dn. 4 XI 2004.

³⁷⁴ Wyd. z dn. 31 X 2004.

³⁷⁵ Wyd. z dn. 30 XI 2004.

³⁷⁶ Wyd. z dn. 10–11 XI 2004.

³⁷⁷ Wyd. z dn. 25 XI 2004.

³⁷⁸ Wyd. z dn. 2 XI 2004.

nad przyszłością Ukrainy po wyborach. Drugi ze wspomnianych wywiadów został przeprowadzony z Bogumiłą Berdychowską i dotyczył atmosfery przedwyborczej na Ukrainie przed II turą³⁷⁹. Sprawę, nagłaśnianych przez opozycję ukraińską, fałszerstw wyborczych podczas I tury wyborów prezydenckich poruszyła najobszerniej znana z obrony demokracji i praw człowieka na świecie – “Gazeta Wyborcza”³⁸⁰. Chociaż jeszcze na tym etapie wyborów międzynarodowe misje obserwacyjne bagatelizowały problem naruszania procedur wyborczych na Ukrainie, dziennik ten apelował o wsparcie dla ukraińskiej opozycji oraz wysłanie na Ukrainę jak największej liczby obserwatorów międzynarodowych, aby podczas II tury wyborów nie naruszano zasad ordynacji³⁸¹. Temat ten podniosła także “Rzeczpospolita”³⁸² zamieszczając ostrzeżenia opozycji ukraińskiej przed możliwością masowych fałszerstw wyborczych. Zapobiec temu mogłaby w jakimś stopniu, według dziennika, reforma ukraińskiej ordynacji wyborczej, o czym rozmawiano z O. Morozem³⁸³. Natomiast “Trybuna” opublikowała na swoich łamach wypowiedź W. Juszczenki oskarżającego władze Ukrainy o sfałszowanie wyników I tury wyborów, czego dowodem miałyby być zwłoka Centralnej Komisji Wyborczej z ogłoszeniem rezultatów³⁸⁴. “Życie Warszawy” opisując sytuację polityczną na Ukrainie przed II turą głosowania zwróciło uwagę na apele opozycji nawołujące do pokojowych protestów przeciwko nadużyciom wyborczym ze strony obozu władzy³⁸⁵ oraz na wielkie oczekiwania społeczeństwa ukraińskiego związane z tymi wyborami³⁸⁶. “Nasz Dziennik” poza tradycyjnym komentarzem na temat oficjalnych wyników głosowania i nieprawidłowości odnotowanych podczas jego przebiegu, zwrócił uwagę na frekwencję wyborczą oraz geograficzny rozkład głosów wyborców. “Gazeta Wyborcza” natomiast przedstawiła na swoich łamach rzeczową analizę sytuacji politycznej na Ukrainie po I turze głosowania³⁸⁷. Dziennik ten wskazał na utrudnienia w prowadzeniu kampanii wyborczej W. Juszczenki przed II turą wyborów³⁸⁸ oraz opóźnianie ogłoszenia wyników I tury³⁸⁹, w której nieznaczną przewagę osiągnął lider opozycji³⁹⁰. Opublikowano ponadto relację z debaty telewizyjnej obu kandydatów na prezydenta³⁹¹, która odbyła się już po ogłoszeniu oficjalnych wyników, kiedy

³⁷⁹ Wyd. z dn. 19 XI 2004.

³⁸⁰ Wyd. z dn. 2 XI 2004, 5 XI 2004, 8 XI 2004, 18 XI 2004.

³⁸¹ Wyd. z dn. 2 XI 2004, 8 XI 2004.

³⁸² Wyd. z dn. 15 XI 2004.

³⁸³ Wyd. z dn. 20–21 XI 2004.

³⁸⁴ Wyd. z dn. 8 XI 2004.

³⁸⁵ Wyd. z dn. 8 XI 2004, 18 XI 2004.

³⁸⁶ Wyd. z dn. 10–11 XI 2004.

³⁸⁷ Wyd. z dn. 2 XI 2004, 6–7 XI 2004.

³⁸⁸ Wyd. z dn. 4 XI 2004.

³⁸⁹ Wyd. z dn. 10 XI 2004.

³⁹⁰ Wyd. z dn. 3 XI 2004.

³⁹¹ Wyd. z dn. 16 XI 2004.

stało się jasne, że I tura nie przyniosła rozstrzygnięcia i żaden z kandydatów nie przekroczył progu 50% głosów wyborców. Wspomnianą debatą zajęła się także "Rzeczpospolita"³⁹², przy czym główny nacisk położono na postulaty wyborcze obu kandydatów i ich oddźwięk społeczny³⁹³ oraz na styl kampanii prezydenckiej W. Janukowycza³⁹⁴. Także "Przekrój" zainteresował się bliżej postacią premiera Ukrainy, a przede wszystkim środowiskiem, które promuje go jako kandydata w wyborach, tzw. klanem donieckim³⁹⁵. Przedmiotem zainteresowania dziennika "Rzeczpospolita" stał się ponadto przebieg kampanii wyborczej przed II turą głosowania, a zwłaszcza sytuacja wyborcza w Łuzańsku³⁹⁶ oraz wzrastające poparcie dla lidera opozycji wśród korpusu administracji rządowej Ukrainy³⁹⁷. Natomiast sytuacją w obozie opozycji przed II turą wyborów prezydenckich zajął się "Nasz Dziennik". "Rzeczpospolita" przedstawiła rzeczową analizę możliwych rezultatów II tury wyborów³⁹⁸ oraz relację z przedwyborczego Lwowa, opisującą tamtejsze nastroje społeczne³⁹⁹, do czego skłonił redakcję wiec zwolenników demokratyzacji kraju zorganizowany właśnie we Lwowie⁴⁰⁰ przez organizację PORA⁴⁰¹. O napiętej sytuacji politycznej na Ukrainie przed II turą wyborów prezydenckich, którą stale podgrzewały działania władz skierowane przeciwko opozycji⁴⁰², można było przeczytać na łamach "Trybuny". Dziennik zwrócił uwagę m.in. na spekulacje na temat planowanych aresztowań wśród działaczy opozycji przed II turą wyborów oraz apele organizacji PORA wzywające do strajku generalnego studentów w proteście przeciwko aresztowaniom jej członków popierających W. Juszczenkę⁴⁰³. "Życie" poza omówieniem przebiegu kampanii prezydenckiej obu kandydatów przeanalizowało sondażowe poparcie dla W. Juszczenki i W. Janukowycza przed II turą głosowania⁴⁰⁴. Na łamach "Myśli Polskiej" zastanawiano się, czy II tura wyborów prezydenckich jest w stanie doprowadzić do wzrostu aktywności społecznej Ukraińców, dotąd przeważnie zachowujących obojętność wobec wydarzeń politycznych dotyczących ich kraju⁴⁰⁵. Jako jedyny, tygodnik "Wprost" rozważał, czy styl prowadzenia kampanii prezydenckiej na Ukrainie

³⁹² Wyd. z dn. 17 XI 2004.

³⁹³ Wyd. z dn. 16 XI 2004.

³⁹⁴ Wyd. z dn. 19 XI 2004.

³⁹⁵ Wyd. z dn. 21 XI 2004.

³⁹⁶ Wyd. z dn. 15 XI 2004, 19 XI 2004.

³⁹⁷ Wyd. z dn. 12 XI 2004.

³⁹⁸ Wyd. z dn. 19 XI 2004.

³⁹⁹ Wyd. z dn. 19–20 XI 2004.

⁴⁰⁰ Wyd. z dn. 18 XI 2004.

⁴⁰¹ PORA – młodzieżowa organizacja pozarządowa powstała 5 IV 2004 r. na Ukrainie. Jej członkowie opowiadali się za demokratycznymi przemianami w kraju oraz przeciwko autorytarnym rządowi obozu L. Kuczmy. Była jednym z głównych animatorów "pomarańczowej rewolucji".

⁴⁰² Wyd. z dn. 20–21 XI 2004.

⁴⁰³ Wyd. z dn. 18 XI 2004, 19 XI 2004.

⁴⁰⁴ Wyd. z dn. 3 XI 2004, 20–21 XI 2004.

⁴⁰⁵ Wyd. z dn. 21 XI 2004.

oraz postawa opozycji wobec, często brutalnych, ataków ośrodka władzy promującego W. Janukowycza na prezydenta może mieć wpływ na elekcje w innych krajach postsowieckich⁴⁰⁶.

Przebieg oraz spekulacje na temat wyników II tury wyborów prezydenckich, a przede wszystkim sytuacja społeczno-polityczna na Ukrainie po ogłoszeniu wygranej W. Janukowycza w wyborach, stały się przedmiotem ożywionego zainteresowania niemal całej prasy polskiej. “Gazeta Wyborcza” donosiła o masowych fałszerstwach wyborczych mających miejsce podczas II tury głosowania odnotowywanych przez obserwatorów międzynarodowych oraz opozycję⁴⁰⁷. “Rzeczpospolita”⁴⁰⁸ oraz “Trybuna”⁴⁰⁹ zamieściły relacje z przebiegu głosowania w wielu miejscowościach ukraińskich, spisane przez polskich obserwatorów wyborów. Natomiast na łamach “Gazety Polskiej” rzeczowo przedstawiono stanowisko opozycji ukraińskiej wobec, jej zdaniem, sfalszowanych wyborów prezydenckich⁴¹⁰. Datę 22 listopada 2004 r., czyli dzień po II turze wyborów, przyjęło się traktować jako początek “pomańczęwej rewolucji”, czyli masowych protestów ulicznych przeciwko sfalszowaniu wyników głosowania. Centralna Komisja Wyborcza szybko, bo już 24 listopada ogłasza zwycięstwo W. Janukowycza w wyborach. Nie jest on jednak, poza Rosją, uznany przez większość liczących się krajów świata. “Gazeta Wyborcza”⁴¹¹ i “Rzeczpospolita”⁴¹² w tym gorącym okresie donoszą o tworzeniu przez opozycję równoległych struktur władzy, licznych manifestacjach poparcia dla W. Juszczenki organizowanych w całym kraju, powstaniu miasteczka namiotowego na Majdanie Niezależności w Kijowie⁴¹³ oraz mającym znaczenie symboliczne zaprzysiężeniu lidera opozycji na prezydenta w Radzie Najwyższej Ukrainy⁴¹⁴. Natomiast “Nasz Dziennik” i “Trybuna”⁴¹⁵, poza opisem masowych protestów, które objęły znaczną część Ukrainy, donoszą o zaskarżeniu przez opozycję wyników wyborów prezydenckich do Sądu Najwyższego Ukrainy. “Super Express” pisząc o rozwoju sytuacji politycznej po II turze głosowania i narastającym niezadowoleniu społecznym, zwraca uwagę na reakcję środowisk międzynarodowych na te wyniki⁴¹⁶. Opinie i komentarze prasy zagranicznej na temat rozwoju sytuacji na Ukrainie w kierunku tzw. kolorowej rewolucji przynosi także “Życie”⁴¹⁷. “Przekrój”, jako

⁴⁰⁶ Wyd. z dn. 21 XI 2004.

⁴⁰⁷ Wyd. z dn. 22 XI 2004.

⁴⁰⁸ Wyd. z dn. 22 XI 2004, 23 XI 2004.

⁴⁰⁹ Wyd. z dn. 23 XI 2004.

⁴¹⁰ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

⁴¹¹ Wyd. z dn. 25 XI 2004, 26 XI 2004.

⁴¹² Wyd. z dn. 23 XI 2004, 24 XI 2004, 25 XI 2004.

⁴¹³ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

⁴¹⁴ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

⁴¹⁵ Wyd. z dn. 23 XI 2004, 26 XI 2004.

⁴¹⁶ Wyd. z dn. 23 XI 2004, 25 XI 2004.

⁴¹⁷ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

jeden z pierwszych, próbuje wskazać na przyczyny "pomarańczowej rewolucji"⁴¹⁸. Natomiast "Tygodnik Powszechny" zastanawia się, dlaczego bunt społeczeństwa ukraińskiego przeciwko niedemokratycznym rządóm miał miejsce dopiero w 2004 roku⁴¹⁹. O pierwszych działaniach animatorów "pomarańczowej rewolucji", zwłaszcza w Kijowie, można było przeczytać na łamach "Pulsu Świata", który ponadto podjął się analizy przyczyn nieposłuszeństwa obywatelskiego na Ukrainie⁴²⁰. Interesujące były doniesienia prasy na temat stosunku zarówno Cerkwi prawosławnej jak i greckokatolickiej do obu rywalizujących kandydatów do fotela prezydenckiego oraz samych wydarzeń "pomarańczowej rewolucji". Ujawniały one znaczące oddziaływania czynników zewnętrznych, zwłaszcza na Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego. Pisały o tym m.in. "Gazeta Wyborcza"⁴²¹ oraz "Polityka"⁴²² i "Tygodnik Powszechny"⁴²³. W prasie pojawiły się także liczne doniesienia o możliwości użycia siły wobec demonstrantów w Kijowie, bądź sprowokowanie zamieszek, dzięki którym oddziałom SBU⁴²⁴ udało się szybko spacyfikować protestujących. Szczególnie obawiano się świetnie zorganizowanych i zupełnie pozbawionych spontaniczności manifestacji zwolenników W. Janukowycza, której jednym z elementów był tzw. marsz górników Donbasu na Kijów. Najobszerniej na ten temat można było przeczytać na łamach "Gazety Wyborczej"⁴²⁵ oraz w "Rzeczpospolitej"⁴²⁶, "Super Expressie"⁴²⁷, "Życiu"⁴²⁸, "Życiu Warszawy"⁴²⁹ i "Trybunie"⁴³⁰. Opisywano także atmosferę solidarności i determinacji panującą w miasteczku namiotowym na Majdanie Niezależności w Kijowie, gdzie stale przebywały tysiące ludzi nie zważając na trudne warunki atmosferyczne. W "Rzeczpospolitej"⁴³¹ można było ponadto przeczytać o organizowanych akcjach pomocy dla demonstrantów kijowskich, mających na celu zabezpieczenie ich w podstawowe środki bytowe. Dziennik ten zwrócił uwagę⁴³², iż protestujących wspierali także artyści ukraińscy występując na wielkiej scenie ustawionej na Majdanie Niezależności. "Super Express" natomiast zebrał wypowiedzi manifestantów kijowskich na temat wyborów prezydenckich i "pomarańczowej rewolucji" oraz przyszłości politycznej

⁴¹⁸ Wyd. z dn. 28 XI 2004.

⁴¹⁹ Wyd. z dn. 5 XII 2004.

⁴²⁰ Wyd. 10/2004.

⁴²¹ Wyd. z dn. 26 XI 2004.

⁴²² Wyd. z dn. 5 II 2005.

⁴²³ Wyd. z dn. 19 XII 2004, 9 I 2005.

⁴²⁴ Oddziały Bezpieczeństwa Wewnętrznego Ukrainy.

⁴²⁵ Wyd. z dn. 17 XI 2004, 27 XI 2004, 25 XI 2004, 24 XI 2004, 18 I 2005.

⁴²⁶ Wyd. z dn. 3–4 XII 2004, 15 XII 2004.

⁴²⁷ Wyd. z dn. 28 XII 2004.

⁴²⁸ Wyd. z dn. 15 XII 2004.

⁴²⁹ Wyd. z dn. 30 XI 2004.

⁴³⁰ Wyd. z dn. 22 XI 2004, 1 XII 2004.

⁴³¹ Wyd. z dn. 27–28 XI 2004.

⁴³² Wyd. z dn. 30 XI 2004.

Ukrainy⁴³³. Dziennik “Rzeczpospolita”⁴³⁴ oraz popularne tygodniki “Newsweek Polska”⁴³⁵ oraz “Przekrój”⁴³⁶, jako jedne z pierwszych, prognozowały długo oczekiwane narodziny społeczeństwa obywatelskiego na Ukrainie, które nastąpiło właśnie podczas “pomarańczowej rewolucji”. Przy czym tygodnik “Polityka”⁴³⁷ podkreślał w tym kontekście brak wyrobionej świadomości narodowej na prowincji ukraińskiej. Wydarzenia na Ukrainie skłoniły prasę polską do przedstawienia charakterystyki obozów politycznych zarówno W. Juszczeki jak i W. Janukowycza. Dzienniki “Życie”⁴³⁸, “Fakt”⁴³⁹ oraz “Gazeta Wyborcza”⁴⁴⁰ przy tej okazji napisały o nadziejach zwykłych ludzi związanych z liderem opozycji oraz jego zapleczem politycznym, dotyczących walki z korupcją i poprawy sytuacji ekonomicznej w kraju, którą łączono z dążeniem do członkostwa Ukrainy w strukturach UE. Rozważania na temat błyskawicznej kariery politycznej W. Juszczeki z wskazaniem na główne etapy jej rozwoju opublikował “Przegląd”⁴⁴¹ oraz “Wprost”⁴⁴². Natomiast nad powodami wysunięcia W. Juszczeki jako kandydata obozu opozycji w wyborach prezydenckich zastanawiał się “Znak”⁴⁴³. Charakterystyki głównych animatorów “pomarańczowej rewolucji”, takich jak np. Julia Tymoszenko można było znaleźć w “Rzeczpospolitej”⁴⁴⁴, “Życiu Warszawy”⁴⁴⁵, “Super Expressie”⁴⁴⁶ oraz “Myśli Polskiej”⁴⁴⁷, “Polityce”⁴⁴⁸, “Tygodniku Powszechnym”⁴⁴⁹, “Tygodniku Solidarność”⁴⁵⁰ i “Przekroju”⁴⁵¹. Poza tym “Rzeczpospolita” napisała o wsparciu Rinata Achmetowa i tzw. klanu donieckiego dla W. Janukowycza⁴⁵² oraz przedstawiła obszerną biografię premiera⁴⁵³. Także “Życie Warszawy” zainteresowało się źródłami finansowania kampanii prezydenckiej W. Janukowycza⁴⁵⁴ oraz jego kryminalną przeszłością⁴⁵⁵. Notkę biograficzną poświęconą

⁴³³ Wyd. z dn. 25 XI 2004.

⁴³⁴ Wyd. z dn. 30 XI 2004.

⁴³⁵ Wyd. z dn. 5 XII 2004.

⁴³⁶ Wyd. z dn. 5 XII 2004.

⁴³⁷ Wyd. z dn. 11 XII 2004.

⁴³⁸ Wyd. z dn. 15 XII 2004.

⁴³⁹ Wyd. z dn. 26 XI 2004, 27 XII 2004.

⁴⁴⁰ Wyd. z dn. 15 XII 2004.

⁴⁴¹ Wyd. z dn. 5 XII 2004.

⁴⁴² Wyd. z dn. 9 I 2005.

⁴⁴³ Wyd. 1/ 2005.

⁴⁴⁴ Wyd. z dn. 10 XII 2004, 22 XII 2004.

⁴⁴⁵ Wyd. z dn. 21 XII 2004.

⁴⁴⁶ Wyd. z dn. 26 XI 2004, 27–28 XI 2004, 10 XII 2004.

⁴⁴⁷ Wyd. z dn. 19–26 XII 2004.

⁴⁴⁸ Wyd. z dn. 18 XII 2004.

⁴⁴⁹ Wyd. z dn. 12 XII 2004, 16 I 2005.

⁴⁵⁰ Wyd. z dn. 10 XII 2004.

⁴⁵¹ Wyd. z dn. 19 XII 2004.

⁴⁵² Wyd. z dn. 24–26 XII 2004.

⁴⁵³ Wyd. z dn. 23 XI 2004.

⁴⁵⁴ Wyd. z dn. 30 XI 2004.

⁴⁵⁵ Wyd. z dn. 23 XI 2004.

premierowi można było przeczytać także na łamach "Myśli Polskiej"⁴⁵⁶. Natomiast "Gazeta Wyborcza"⁴⁵⁷ oraz "Rzeczpospolita"⁴⁵⁸ i "Trybuna"⁴⁵⁹, jako jedyne, poruszyły temat symptomów początku kryzysu ekonomicznego na Ukrainie, będącego wynikiem "pomarańczowej rewolucji", która sparaliżowała pracę wielu instytucji państwowych oraz zakładów przemysłowych. Problem nierównego dostępu obu kandydatów w wyborach prezydenckich do mediów oraz ich cenzurowanie przez obóz władzy podczas trwania "pomarańczowej rewolucji" poruszyły m.in.: "Gazeta Wyborcza"⁴⁶⁰, "Tygodnik Powszechny"⁴⁶¹, "Przekrój"⁴⁶², "Więź"⁴⁶³ oraz "Życie"⁴⁶⁴.

Kryzys polityczny na Ukrainie przybrał takie rozmiary, że zaczęto się zastanawiać nad możliwością pokojowego wyjścia z sytuacji. Jednak było to utrudnione przy nieustępliwości obu stron konfliktu. Na łamach "Trybuny"⁴⁶⁵ rozpatrywano, jak przy zachowaniu obowiązujących na Ukrainie norm prawnych można by go rozwiązać. Dopiero zagraniczne misje mediacyjne, m.in. z udziałem Aleksandra Kwaśniewskiego, Valdasas Adamkusa oraz Lecha Wałęsy spowodowały zapoczątkowanie negocjacji między obozem władzy a opozycją, a przede wszystkim ustępstwa, które w rezultacie doprowadziły do zmian w ordynacji wyborczej oraz decyzji o powtórzeniu II tury wyborów prezydenckich. Kolejne etapy negocjacji przy tzw. okrągłym stole omawiała niemal cała prasa polska. Dziennik "Fakt" zwrócił większą uwagę na cenę, jaką będą musiały zapłacić obie strony konfliktu za przystąpienie do wspólnych rozmów⁴⁶⁶. Wszelkie zakulisowe negocjacje opozycji i obozu L. Kuczmy stały się obiektem zainteresowania i domysłów redakcji "Gazety Wyborczej"⁴⁶⁷. Jednym z postulatów "okrągłego stołu" było powtórzenie wyborów prezydenckich, na co jednak nie zgadzał się prezydent L. Kuczma, jak napisano w "Gazecie Wyborczej"⁴⁶⁸ i "Rzeczpospolitej"⁴⁶⁹. Natomiast opozycja, według wymienionych dzienników, poza powtórką wyborów żądała zmiany składu Centralnej Komisji Wyborczej oraz dymisji W. Janukowycza ze stanowiska premiera. Jeszcze w czasie trwania rozmów przy "okrągłym stole" publicyści "Gazety Wyborczej" zastanawiali się nad możliwością rozliczenia prezydentury

⁴⁵⁶ Wyd. z dn. 5 XII 2004.

⁴⁵⁷ Wyd. z dn. 26 XI 2004.

⁴⁵⁸ Wyd. z dn. 7 XII 2004.

⁴⁵⁹ Wyd. z dn. 26 XI 2004.

⁴⁶⁰ Wyd. z dn. 3–4 XII 2004.

⁴⁶¹ Wyd. z dn. 19 XII 2004.

⁴⁶² Wyd. z dn. 5 XII 2004.

⁴⁶³ Wyd. 1/2005.

⁴⁶⁴ Wyd. z dn. 22 XII 2004.

⁴⁶⁵ Wyd. z dn. 25 XI 2004.

⁴⁶⁶ Wyd. z dn. 30 XI 2004.

⁴⁶⁷ Wyd. z dn. 26 XI 2004, 27 XI 2004, 1 XII 2004.

⁴⁶⁸ Wyd. z dn. 4–5 XII 2004.

⁴⁶⁹ Wyd. z dn. 8 XII 2004.

L. Kuczmy po wygranej lidera opozycji w wyborach⁴⁷⁰. “Życie Warszawy”⁴⁷¹ skupiło się na działaniach odchodzącego prezydenta podczas negocjacji, zmierzających do zapewnienia sobie gwarancji, że nie zostanie pociągnięty do odpowiedzialności prawnej za wszelkie nieprawidłowości mające miejsce w czasie jego rządów. Na łamach “Rzeczpospolitej”⁴⁷² oraz “Trybuny”⁴⁷³ skrytykowano postawę i decyzje W. Juszczeki podczas rozmów z obozem władzy, jako mało stanowczą i w rezultacie przynoszącą mniej korzyści niż można było uzyskać w zaistniałej sytuacji. Wskutek negocjacji Sąd Najwyższy wydał decyzję o powtórzeniu II tury wyborów. Dziennik “Fakt”⁴⁷⁴ zastanawiał się nad możliwością rozwoju sytuacji politycznej po wydaniu wspomnianej decyzji. Ponadto cała prasa polska donosiła o tym, że parlament ukraiński przegłosował wotum nieufności wobec rządu W. Janukowycza. Na łamach “Naszego Dziennika”⁴⁷⁵ można było przeczytać komentarz do zmian w ordynacji wyborczej Ukrainy, będących wynikiem uzgodnień obustronnych podczas “okrągłego stołu”. Natomiast analizę procentowego poparcia Rady Najwyższej Ukrainy dla proponowanych zmian w ordynacji i ustawie o uprawnieniach prezydenta i rządu zamieściły “Rzeczpospolita”⁴⁷⁶ i “Trybuna”⁴⁷⁷. Ponadto dziennik “Trybuna”⁴⁷⁸ oraz tygodnik “Gazeta Polska”⁴⁷⁹ zastanawiały się nad prerogatywami prezydenta po nowelizacji ukraińskiej konstytucji. O reakcji Ukraińców na decyzję Sądu Najwyższego nakazującą powtórzenie II tury wyborów prezydenckich oraz nastrojach wśród protestujących na Majdanie Niezależności w Kijowie można było przeczytać na łamach “Tygodnika Powszechnego”⁴⁸⁰. Prasa polska donosiła o kampanii wyborczej obu kandydatów przed powtórzoną II turą głosowania. Argumenty zwolenników W. Janukowycza zamieszkałych w Odessie skomentował “Tygodnik Powszechny”⁴⁸¹. Natomiast “Gazeta Wyborcza”⁴⁸² napisała o przebiegu kampanii wyborczej obu kandydatów we wschodnich regionach Ukrainy, ze szczególnym naciskiem na kampanię W. Janukowycza oraz oceniła jego szanse na wygraną w powtórzonej turze głosowania. “Życie Warszawy”⁴⁸³ oraz “Gazeta Wyborcza” zastanawiały się ponadto czy istnieje możliwość sfalszowania powtórzonej II tury wyborów⁴⁸⁴.

⁴⁷⁰ Wyd. z dn. 9 XII 2004.

⁴⁷¹ Wyd. z dn. 6 XII 2004.

⁴⁷² Wyd. z dn. 2 XII 2004.

⁴⁷³ Wyd. z dn. 6 XII 2004.

⁴⁷⁴ Wyd. z dn. 15 XII 2004.

⁴⁷⁵ Wyd. z dn. 7 XII 2004.

⁴⁷⁶ Wyd. z dn. 6 XII 2004.

⁴⁷⁷ Wyd. z dn. 6 XII 2004, 9 XII 2004.

⁴⁷⁸ Wyd. z dn. 27 XII 2004.

⁴⁷⁹ Wyd. z dn. 15 XII 2004.

⁴⁸⁰ Wyd. z dn. 5 XII 2004, 19 XII 2004.

⁴⁸¹ Wyd. z dn. 19 XII 2004.

⁴⁸² Wyd. z dn. 6 XII 2004, 18–19 XII 2004, 21 XII 2004.

⁴⁸³ Wyd. z dn. 20 XII 2004.

⁴⁸⁴ Wyd. z dn. 8 XII 2004.

Na łamach „Rzeczpospolitej”⁴⁸⁵ można było przeczytać o sytuacji politycznej w zachodnich obwodach Ukrainy przed ostateczną rozgrywką o fotel prezydencki. „Tygodnik Powszechny” poruszył ponadto temat istniejących podziałów w społeczeństwie ukraińskim i to nie tylko politycznych – ujawnionych podczas wyborów prezydenckich, ale także językowych i kulturowych. Linia tego podziału przebiega między prorosyjską i rosyjskojęzyczną wschodnią Ukrainą a prozachodnim i ukraińskojęzycznym zachodem kraju. Podczas ukraińskich wyborów prezydenckich ujawnił się bardzo poważny problem możliwości terytorialnego podziału Ukrainy, który poruszył całą prasę polską i światową. Secesję zapowiedziały trzy wschodnie obwody państwa ukraińskiego w proteście przeciwko unieważnieniu wyniku II tury wyborów prezydenckich, według którego prezydentem powinien zostać W. Janukowycz. Problem ten został szeroko poruszony na łamach „Newsweek Polska”⁴⁸⁶, głównie w kontekście poziomu świadomości narodowej Ukraińców z Donbasu. Temat ten pojawił się także na łamach „Najwyższego Czasu”⁴⁸⁷, gdzie zastanawiano się nad wpływem „pomarańczowej rewolucji” na pojawienie się haseł secesjonistycznych, przy czym przedstawiono W. Juszczenkę jako zwolennika integralności terytorium kraju. „Trybuna”⁴⁸⁸ zajęła się analizą doniesień prasy zachodniej na temat możliwości rozpadu Ukrainy. Wspomniany dziennik uznał możliwość secesji wschodnich regionów państwa ukraińskiego za akt nacisku politycznego w momencie pojawienia się szansy na unieważnienie wyników wyborów przez Sąd Najwyższy Ukrainy⁴⁸⁹.

Powtórzona II tura wyborów prezydenckich na Ukrainie odbyła się 26 grudnia 2004 r. przy znacznym udziale obserwatorów międzynarodowych. Cała codzienna prasa polska odnotowała szczegóły na temat jej przebiegu oraz szybko ogłosiła zwycięzcą wyborów W. Juszczenkę. Jednak wkrótce pojawiły się informacje o tym, że W. Janukowycz zaskarżył te wyniki do Sądu Najwyższego, a jego zarzuty zostały ostatecznie oddalone 31 grudnia 2004 r. Działania W. Janukowycza po przegranych wyborach prezydenckich stały się punktem zainteresowania „Życia Warszawy”⁴⁹⁰. Ponadto, na łamach dziennika, zastanawiano się nad przyszłością polityczną ustępującego prezydenta L. Kuczmy⁴⁹¹. Wkrótce po wyborach prasa polska zajęła się spekulacjami dotyczącymi nominacji w przyszłym rządzie. „Tygodnik Powszechny”⁴⁹² zamieścił wywiad z J. Tymoszenko na temat możliwych kandydatur na stanowisko premiera. „Nasz Dziennik” napisał natomiast o konflikcie w obozie „pomarańczowej”

⁴⁸⁵ Wyd. z dn. 24–26 XII 2004.

⁴⁸⁶ Wyd. z dn. 12 XII 2004.

⁴⁸⁷ Wyd. z dn. 4 XII 2004, 11 XII 2004.

⁴⁸⁸ Wyd. z dn. 30 XI 2004.

⁴⁸⁹ Wyd. z dn. 30 XI 2004, 1 XII 2004.

⁴⁹⁰ Wyd. z dn. 15–16 I 2005.

⁴⁹¹ Wyd. z dn. 26 I 2005.

⁴⁹² Wyd. z dn. 16 I 2005.

opozycji na tle obsady stanowisk w nowym rządzie. Informacje o zaprzyśiężeniu W. Juszczeki na prezydenta w dniu 24 stycznia 2005 r. podała cała prasa polska. Niektóre periodyki opublikowały fragmenty mowy inauguracyjnej nowego prezydenta. “Gazeta Wyborcza”⁴⁹³ zamieściła analizę programu politycznego prezydentury W. Juszczeki, a “Nasz Dziennik” skomentował jego plany dotyczące oficjalnych wizyt zagranicznych, w tym tej pierwszej planowanej w Moskwie. Swoistym podsumowaniem wyborów prezydenckich na Ukrainie był wybór W. Juszczeki “Człowiekiem Roku” tygodnika “Wprost”⁴⁹⁴ oraz uznanie “pomarańczowej rewolucji” za najważniejsze wydarzenie polityczne 2004 roku.

Polscy publicyści próbowali podsumować na łamach prasy skutki wydarzeń “pomarańczowej rewolucji”. “Więź”⁴⁹⁵ uznała za sukces rewolucji zmianę ordynacji wyborczej oraz transformację systemu politycznego w kierunku parlamentarno-prezydenckim. Natomiast w periodyku “Dziś”⁴⁹⁶ zastanawiano się nad problemem samoidentyfikacji narodowej i kulturowej Ukrainy w kontekście “pomarańczowej rewolucji”. Tygodnik “Wprost”⁴⁹⁷ zamieścił wywiad z W. Juszczeką podsumowujący ukraińskie wybory prezydenckie oraz komentujący sytuację międzynarodową Ukrainy. “Tygodnik Solidarność” napisał o zagrożeniach, które mogą spowodować załamanie się przemian politycznych na Ukrainie zapoczątkowanych przez rewolucję⁴⁹⁸. Jednym z takich zagrożeń, zdaniem redakcji, może być odsunięcie w czasie realizacji obietnic wyborczych obozu W. Juszczeki. “Tygodni Powszechny” zastanawiał się nad wpływem protestów społecznych przeciwko sfałszowanym wyborom prezydenckim na stan tożsamości narodowej Ukraińców⁴⁹⁹. Natomiast na łamach “Gazety Wyborczej”⁵⁰⁰ można było przeczytać zakulisową historię “pomarańczowej rewolucji”. “Super Express” zamieścił kalendarium wydarzeń “rewolucyjnych”⁵⁰¹ oraz zastanawiał się nad przyszłością Ukrainy po przejściu władzy przez W. Juszczekę⁵⁰². “Trybuna”⁵⁰³ zajęła się oczekiwaniami społeczeństwa ukraińskiego wobec nowej prezydentury. Natomiast “Życie”⁵⁰⁴ i “Polska Zbrojna”⁵⁰⁵ za główny sukces “pomarańczowej rewolucji” uznały proces demokratyzacji kraju, a “Myśl Polska”⁵⁰⁶ wzmocnienie czynnika narodowego na Ukrainie.

⁴⁹³ Wyd. z dn. 24 I 2005.

⁴⁹⁴ Wyd. z dn. 16 I 2005.

⁴⁹⁵ Wyd. 1/2005.

⁴⁹⁶ Wyd. 2/2005.

⁴⁹⁷ Wyd. z dn. 9 I 2005.

⁴⁹⁸ Wyd. z dn. 7 I 2005.

⁴⁹⁹ Wyd. z dn. 16 I 2005.

⁵⁰⁰ Wyd. z dn. 2–3 IV 2005

⁵⁰¹ Wyd. z dn. 24 I 2005.

⁵⁰² Wyd. z dn. 24–26 XII 2004.

⁵⁰³ Wyd. z dn. 24 I 2005.

⁵⁰⁴ Wyd. z dn. 27 XII 2004.

⁵⁰⁵ Wyd. z dn. 12 XII 2004.

⁵⁰⁶ Wyd. z dn. 23 I 2005.

Zaangażowanie Polaków w rozwiązanie ukraińskiego kryzysu politycznego było postrzegane w prasie polskiej w bardzo różny sposób i w większości wypadków było uzależnione od opcji politycznej reprezentowanej przez dany periodyk. Na łamach wielu pism można było przeczytać apele o aktywne wspieranie procesów demokratycznych na Ukrainie oraz zaangażowanie polityków polskich w nagłaśnianie wydarzeń “pomarańczowej rewolucji” w krajach Unii Europejskiej. Zdaniem publicystów “Rzeczpospolitej”⁵⁰⁷, Polska powinna prowadzić aktywną politykę wschodnią, ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy, odwołując się do koncepcji Jerzego Giedroycia, widzącej w terytorium ukraińskim część strefy buforowej oddzielającej państwo polskie od Rosji. Dzienniki “Fakt”⁵⁰⁸ oraz “Rzeczpospolita”⁵⁰⁹ najwięcej miejsca poświęciły wizycie L. Wałęsy w Kijowie w najgorętszym okresie “pomarańczowej rewolucji”. Były polski prezydent – laureat Pokojowej Nagrody Nobla zdecydowanie opowiedział się za demokratycznymi przemianami i proeuropejskimi aspiracjami Ukrainy oraz poparł opozycję przemawiając na wiecu na Majdanie Niezależności do wielotysięcznego tłumu demonstrantów. Natomiast “Gazeta Wyborcza”⁵¹⁰ zastanawiała się, jaki jest udział Polaków w wypromowaniu W. Juszczeki jako kandydata opozycji w wyborach prezydenckich. Dziennik⁵¹¹ opublikował ponadto wywiad z Borysem Tarasiukiem na temat kluczowej roli Polaków w procesie wspierania demokracji na Ukrainie. Jednym z zasadniczych elementów, zdaniem dziennika, było zaangażowanie dyplomacji polskiej w zacieśnianie stosunków na linii UE-Ukraina⁵¹². Na łamach “Gazety Wyborczej”⁵¹³ oraz “Rzeczpospolitej”⁵¹⁴ znalazła się analiza porównawcza wydarzeń polskiego “Sierpnia 80” z ukraińską “pomarańczową rewolucją”. W dzienniku ukazał się także komentarz do wystąpienia B. Tarasiuka – specjalnego wysłannika W. Juszczeki w polskim sejmie⁵¹⁵, gdzie starał się o wsparcie polskich polityków dla opozycji ukraińskiej i “pomarańczowej rewolucji”. “Nasz Dziennik”⁵¹⁶ zamieścił i skomentował apel polskich parlamentarzystów do Rady Najwyższej Ukrainy w sprawie respektowania wolności oraz zasad demokratycznych w państwie ukraińskim. Ciekawy był także cykl rozmów z polskimi politykami na temat “pomarańczowej rewolucji” publikowany przez “Gazetę Wyborczą”⁵¹⁷. W jednym ze wspomnianych wywiadów, z Włodzimierzem Cimoszewiczem, poruszył on problem wpływu polskiego zaangażowania na

⁵⁰⁷ Wyd. z dn. 22 XI 2004.

⁵⁰⁸ Wyd. z dn. 24 XI 2004, 26 XI 2004.

⁵⁰⁹ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

⁵¹⁰ Wyd. z dn. 26 XI 2004.

⁵¹¹ Wyd. z dn. 9 XII 2004.

⁵¹² Wyd. z dn. 23 XI 2004.

⁵¹³ Wyd. z dn. 13 XII 2004.

⁵¹⁴ Wyd. z dn. 4–5 XII 2004.

⁵¹⁵ Wyd. z dn. 26 XI 2004.

⁵¹⁶ Wyd. z dn. 26 XI 2004.

⁵¹⁷ Wyd. z dn. 24 XI 2004, 27 XII 2004,

Ukrainie na politykę zagraniczną Unii Europejskiej. Szeroko komentowana w prasie była także wizyta W. Cimoszewicza w Kijowie jako specjalnego wysłannika OBWE⁵¹⁸. Publicyści dziennika zastanawiali się ponadto, czy “pomarańczowa rewolucja” i poparcie Polski dla tych wydarzeń mogą zniwelować historyczne nieporozumienia między oboma sąsiadującymi narodami⁵¹⁹. Natomiast “Super Express”⁵²⁰ i “Trybuna”⁵²¹ podkreśliły udział polityków polskich w zainicjowaniu negocjacji przy ukraińskim “okrągłym stole” oraz duże zaangażowanie ówczesnego prezydenta Rzeczypospolitej A. Kwaśniewskiego w rozwiązanie konfliktu politycznego na Ukrainie⁵²². Na łamach “Trybuny”⁵²³ został opublikowany apel polityków polskiej lewicy o uczciwe rozwiązanie kryzysu ukraińskiego. Dziennik napisał także o stanowisku polskich partii politycznych wobec wydarzeń na Ukrainie. Pomimo to, właśnie na łamach “Trybuny” skrytykowano polityków polskich za nadmierne zainteresowanie sprawą ukraińskich wyborów prezydenckich oraz wyraźne promowanie jednego z kandydatów w wyborach – W. Juszczeki⁵²⁴. Zarzucono im ponadto niedostateczną wiedzę na temat Ukrainy, a zwłaszcza ostatnich wydarzeń w tym kraju. “Gazeta Polska”⁵²⁵ donosiła o znaczącym epizodzie polskiego zaangażowania w rozwiązanie kryzysu ukraińskiego, jakim było nieoficjalne spotkanie polityków Sojuszu Lewicy Demokratycznej z ustępującym prezydentem L. Kuczmą i premierem W. Janukowyczem. Na łamach “Życia”⁵²⁶ próbowano rozstrzygnąć, czy Ukraina potrzebuje polskiej pomocy dyplomatycznej, czy raczej bezpośredniego zaangażowania na miejscu. Dziennik⁵²⁷ podniósł także rolę polskich eurodeputowanych podczas “pomarańczowej rewolucji”. “Myśl Polska”⁵²⁸ apelowała o polską neutralność i wstrzeźliwość w ocenie wydarzeń na Ukrainie. Redakcja tygodnika patrzyła na polskie zaangażowanie poprzez pryzmat stosunków polsko-ukraińskich na przestrzeni dziejów. Sądzono, że Ukraina jest dla Polski problematycznym partnerem strategicznym, ponieważ nie rozliczyła się dotąd z wydarzeń ostatniej wojny⁵²⁹. Pismo⁵³⁰ opublikowało także list otwarty posłów Ligi Polskich Rodzin z Parlamentu Europejskiego do W. Juszczeki w sprawie akcji UPA na Wołyniu oraz wychowywaniu młodzieży ukraińskiej w duchu ideologii nacjonalistycznej. Także na łamach “Przeglądu”⁵³¹

⁵¹⁸ “Rzeczpospolita”, 13–14 XI 2004, 1 XII 2004.

⁵¹⁹ Wyd. z dn. 14 XII 2004.

⁵²⁰ Wyd. z dn. 27–28 XI 2004, 2 XII 2004.

⁵²¹ Wyd. z dn. 1 XII 2004, 6 XII 2004.

⁵²² Wyd. z dn. 27–28 XI 2004.

⁵²³ Wyd. z dn. 25 XI 2004.

⁵²⁴ Wyd. z dn. 25 XI 2004, 26 XI 2004, 11–12 XII 2004.

⁵²⁵ Wyd. z dn. 8 XII 2004.

⁵²⁶ Wyd. z dn. 25 XI 2004.

⁵²⁷ Wyd. z dn. 3 XII 2005.

⁵²⁸ Wyd. z dn. 5 XII 2004, 2–9 I 2005.

⁵²⁹ Wyd. z dn. 16 I 2005.

⁵³⁰ Wyd. z dn. 16 I 2005.

⁵³¹ Wyd. z dn. 16 I 2005.

pojawiła się krytyka emocjonalnego podejścia władz polskich do wydarzeń na Ukrainie. "Tygodnik Powszechny"⁵³² oraz "Dziś"⁵³³ poruszyły temat pozytywnych zmian w postrzeganiu Polaków przez Ukraińców i odwrotnie w rezultacie polskiego zaangażowania w wydarzenia "pomarańczowej rewolucji". Duży rezonans w prasie polskiej miały organizowane przez Polaków akcje poparcia dla protestujących na Majdanie Niezależności w Kijowie. Podobnie było z wyjazdami polskich obserwatorów na ukraińskie wybory prezydenckie nagłaśnianymi przez prasę codzienną w Polsce. Po powrocie część periodyków publikowała ich wspomnienia często z okręgów wyborczych znajdujących się w odległych wschodnich regionach Ukrainy. Pisano także o bezpośrednim udziale Polaków w manifestacjach na kijowskim Majdanie Niezależności. "Rzeczpospolita"⁵³⁴ próbowała ocenić stan stosunków polsko-rosyjskich w kontekście ukraińskich wyborów prezydenckich. O ich znacznym pogorszeniu z powodu poparcia Polski dla opozycji na Ukrainie można było przeczytać na łamach "Newsweek Polska"⁵³⁵. Polskie zaangażowanie w ukraińskie wydarzenia było komentowane nie zawsze pozytywnie w prasie zagranicznej, zwłaszcza niemieckiej oraz włoskiej. Część tych komentarzy publikowały "Trybuna"⁵³⁶ oraz "Rzeczpospolita"⁵³⁷. Wynikało z nich, że kraje unijne zawsze patrzyły na wydarzenia na Ukrainie poprzez pryzmat chęci zachowania poprawnych stosunków z Rosją. Natomiast "Rzeczpospolita"⁵³⁸ pozytywnie oceniła działania dyplomacji polskiej na forum Unii Europejskiej na rzecz aktywnej polityki wschodniej, w tym wobec Ukrainy.

Szeroko dyskutowany w prasie polskiej był problem zaangażowania, lub jak widzieli to niektórzy, wtrącania się Rosji, instytucji UE oraz USA w kampanię prezydencką oraz same wybory na Ukrainie. Prasa pisała o ostrzeżeniach Rosji wobec Polski i Unii Europejskiej w kontekście ingerowania w wewnętrzne sprawy państwa ukraińskiego. Dziennik "Fakt"⁵³⁹ donosił o zderzeniu imperialnych ambicji Rosji z nastrojami prodemokratycznymi i prozachodnimi, które pojawiły się na Ukrainie podczas wydarzeń "pomarańczowej rewolucji". "Rzeczpospolita"⁵⁴⁰ poruszyła problem stosunku Rosji do polskiego zaangażowania w przemiany demokratyczne w krajach byłego bloku sowieckiego, zwłaszcza na Ukrainie. "Gazeta Wyborcza"⁵⁴¹ zajęła się stosunkiem USA do ukraińskich wyborów prezydenckich. Na łamach dziennika⁵⁴²

⁵³² Wyd. z dn. 16 I 2005.

⁵³³ Wyd. 2/2005.

⁵³⁴ Wyd. z dn. 6 I 2004, 22–23 I 2005.

⁵³⁵ Wyd. z dn. 30 I 2005.

⁵³⁶ Wyd. z dn. 27–28 XI 2004, 7 XII 2004.

⁵³⁷ Wyd. z dn. 29 XI 2004.

⁵³⁸ Wyd. z dn. 13 XII 2004.

⁵³⁹ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

⁵⁴⁰ Wyd. z dn. 30 XI 2004.

⁵⁴¹ Wyd. z dn. 20 XI 2004.

⁵⁴² Wyd. z dn. 24 XI 2004.

pojawił się ponadto komentarz do oskarżeń rosyjskich deputowanych wobec CIA oraz wywiadów krajów Zachodu o manipulowanie wydarzeniami na Ukrainie i finansowanie kampanii prezydenckiej W. Juszczeki. Podobne oskarżenia, tym razem ze strony premiera W. Janukowycza, można było przeczytać na łamach “Trybuny”⁵⁴³. Natomiast w “Rzeczypospolitej”⁵⁴⁴ omawiano strategię zbliżenia państwa ukraińskiego do UE przy aktywnym wsparciu Polski. Opisywano także szczegółowo przebieg debaty w Parlamencie Europejskim na temat sytuacji politycznej na Ukrainie⁵⁴⁵ oraz rozmowy UE-Rosja w Hadze prowadzone w kontekście ukraińskich wyborów prezydenckich⁵⁴⁶. Zdaniem publicystów “Najwyższego Czasu”⁵⁴⁷ polskie działania na forum Unii Europejskiej, mające na celu wsparcie prozachodniego obozu na Ukrainie, były wyraźnie skierowane przeciwko Rosji. Publicyści “Gazety Wyborczej”⁵⁴⁸ analizowali relacje UE-Ukraina w najgorętszym okresie “pomarańczowej rewolucji” i wskazywali na brak zainteresowania krajów i instytucji unijnych wydarzeniami ukraińskimi. Choć UE ograniczała się początkowo tylko do apelów o przeprowadzenie wolnych, demokratycznych wyborów prezydenckich to publicyści “Gazety Wyborczej”⁵⁴⁹ zastanawiali się nad możliwością rozszerzenia współpracy UE-Ukraina po wygranej W. Juszczeki w wyborach prezydenckich. Przytaczano także na łamach dziennika⁵⁵⁰ wypowiedzi prezydenta Rosji W. Putina na temat ewentualnego wstąpienia państwa ukraińskiego do UE. Spekulacje na temat możliwości członkostwa Ukrainy w strukturach unijnych można było przeczytać także na łamach “Trybuny”⁵⁵¹. Dziennik “Życie”⁵⁵² napisał o współzależności postępującego procesu demokratyzacji państwa ukraińskiego z osłabieniem wpływów Rosji na sytuację wewnętrzną tego kraju. Szczególnym zainteresowaniem prasy polskiej cieszyły się stosunki rosyjsko-ukraińskie, a zwłaszcza wpływ wydarzeń “pomarańczowej rewolucji” na ich przyszłość. “Życie Warszawy”⁵⁵³ uznało tzw. kolorową rewolucję na Ukrainie za porażkę strategii polityki rosyjskiej wobec wyborów prezydenckich w tym kraju. “Europa”⁵⁵⁴ oraz “Tygodnik Solidarność”⁵⁵⁵ zastanawiały się, czy jest możliwy wpływ “pomarańczowej rewolucji” na sytuację polityczną w Rosji, na rozpoczęcie w tym kraju procesów demokratyzacyjnych. Natomiast

⁵⁴³ Wyd. z dn. 15 XII 2004.

⁵⁴⁴ Wyd. z dn. 30 X–1 XI 2004.

⁵⁴⁵ Wyd. z dn. 17 XI 2004.

⁵⁴⁶ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

⁵⁴⁷ Wyd. z dn. 20 XI 2004.

⁵⁴⁸ Wyd. z dn. 24 XI 2004, 27 XI 2004.

⁵⁴⁹ Wyd. z dn. 27 XII 2004, 14 I 2005.

⁵⁵⁰ Wyd. z dn. 11–12 XII 2004.

⁵⁵¹ Wyd. z dn. 27 I 2005.

⁵⁵² Wyd. z dn. 4–5 X 2004.

⁵⁵³ Wyd. z dn. 24 XI 2004.

⁵⁵⁴ Wyd. z dn. 5 I 2005.

⁵⁵⁵ Wyd. z dn. 3 XII 2004.

“Newsweek Polska”⁵⁵⁶ oraz “Tygodnik Powszechny”⁵⁵⁷ i “Wprost”⁵⁵⁸ napisały o przyczynach zaangażowania się Rosji w wybory prezydenckie na Ukrainie, o priorytetowej pozycji państwa ukraińskiego w rosyjskiej polityce zagranicznej. Na łamach “Gazety Wyborczej”⁵⁵⁹ “Rzeczpospolitej”⁵⁶⁰ oraz “Tygodnika Powszechnego”⁵⁶¹ szeroko dyskutowano o imperialnym wymiarze polityki Rosji wobec byłych republik sowieckich, komentowano zaangażowanie Rosji w kampanię prezydencką W. Janukowycza, rozpatrywano możliwość rosyjskiego poparcia dla secesji wschodnich regionów Ukrainy oraz jej reakcję na decyzję o powtórzeniu II tury ukraińskich wyborów prezydenckich. “Nasz Dziennik”⁵⁶² zamieścił obszerny artykuł na temat mechanizmów wywoływania tzw. aksamitnych rewolucji oraz podobieństw między “pomarańczową rewolucją” a “rewolucją róż” w Gruzji oraz rewolucją pokojową w Serbii. Zdaniem publicystów dziennika idea tzw. kolorowych rewolucji została stworzona przez George’a Sorosa i miała na celu osłabienie wartości narodowych kosztem wzrostu znaczenia demoliberalizmu oraz rozszerzenia amerykańskiej strefy wpływów w przestrzeni postsowieckiej. Na łamach “Newsweek Polska”⁵⁶³ można było przeczytać o kulisach przygotowań “pomarańczowej rewolucji” na Ukrainie oraz roli, jaką w nich odegrali amerykańscy specjaliści z Freedom House oraz działacze serbskiej organizacji OTPOR⁵⁶⁴. “Myśl Polska”⁵⁶⁵ podobnie postrzegала wydarzenia “pomarańczowej rewolucji”, jako element ekspansjonizmu amerykańskiego prowadzony pod “płaszczkiem” demokracji. “Nasz Dziennik”⁵⁶⁶ zajął się także stosunkiem Niemiec i Francji do wydarzeń na Ukrainie, który jak słusznie wskazano był konsekwencją relacji tych krajów z Rosją. Periodyki “Unia & Polska”⁵⁶⁷ oraz “Więź”⁵⁶⁸ zajęły się sytuacją polityczną na Białorusi w kontekście wydarzeń ukraińskiej “pokojowej rewolucji”.

Jeśli prasa jest zwierciadłem otaczającej rzeczywistości to, jak widać z powyższego przeglądu tematyki dotyczącej “pomarańczowej rewolucji” publikowanej w periodykach polskich, odbijała ona te wydarzenia w wyjątkowo wieloaspektowy sposób. Najwięcej miejsca wspomniana problematyka zajmowała w dziennikach, gdzie była na bieżąco komentowana przez najlepszych krajowych publicystów.

⁵⁵⁶ Wyd. z dn. 28 XII 2004.

⁵⁵⁷ Wyd. z dn. 5 XII 2004.

⁵⁵⁸ Wyd. z dn. 12 XII 2004.

⁵⁵⁹ Wyd. z dn. 26 XI 2004, 2 XII 2004, 14 XII 2004, 18–19 XII 2004.

⁵⁶⁰ Wyd. z dn. 27 X 2004, 29 X 2004, 13–14 XI 2004.

⁵⁶¹ Wyd. z dn. 14 XI 2004.

⁵⁶² Wyd. z dn. 19 XII 2004, 12–13 III 2005.

⁵⁶³ Wyd. z dn. 16 I 2005.

⁵⁶⁴ OTPOR – serbska organizacja młodzieżowa powstała w październiku 1998 r.; grupowała przeciwników reżimu Slobodana Miloszevicia.

⁵⁶⁵ Wyd. z dn. 23 I 2005.

⁵⁶⁶ Wyd. z dn. 26 XI 2004, 2 XII 2004.

⁵⁶⁷ Wyd. 1–2/2005.

⁵⁶⁸ Wyd. 1/2005.

W “Fakcie” zainteresowanie wydarzeniami na Ukrainie było największe tuż przed wyborami i w trakcie pierwszych protestów, jednak nie publikowano wspomnień obserwatorów. Autorami publikacji we wspomnianym dzienniku byli głównie: Tomasz Pompowski, Andrzej Nowak, Piotr Semka i Zdzisław Najder.

“Gazeta Wyborcza” opisywała bardzo szczegółowo przebieg “pomarańczowej rewolucji”. Ukazało się tu najwięcej publikacji na wspomniany temat, autorstwa: Marcina Bosackiego, Marcina Wojciechowskiego, Wacława Radziwinowicza oraz Romana Podebskiego. Zamieszczono wiele wywiadów poświęconych temu zagadnieniu, zarówno z politykami i intelektualistami polskimi jak i ukraińskimi: Wiktorem Juszczenką, Borysem Tarasiukiem, Petrem Poroszenką, Bohdanem Osadcukiem, Mykołą Riabczukiem, Leopoldem Ungerem, Zbigniewem Bujakiem, Januszem Onyszkiewiczem i Włodzimierzem Cimoszewiczem. Przeprowadzono ponadto szereg wywiadów z rosyjskimi ekspertami, politykami i publicystami na temat wpływu wydarzeń na Ukrainie na politykę Rosji wobec byłych republik sowieckich, jak np. z Borysem Niemcowem. Dla redakcji dziennika bardzo ważne były tematy stosunków ukraińsko-rosyjskich, roli Polaków w omawianych wydarzeniach oraz ich znaczenia w stosunkach UE-Ukraina. Prawie nie publikowano wspomnień i relacji obserwatorów. O “pomarańczowej rewolucji” pisano na łamach dziennika bardzo szczegółowo, podając wiele faktów, niezamieszczanych w pozostałych tytułach prasowych.

Głównym autorem tekstów o ukraińskiej “rewolucji pokojowej” publikowanych na łamach “Naszego Dziennika” był Eugeniusz Tuzow-Lubański. Stale donoszono tu o nowych faktach związanych z ukraińskimi wyborami prezydenckimi. Jednak wyraźnie pomijano kwestie polskiego pośrednictwa w stosunkach UE-Ukraina oraz zaangażowania Polaków w wydarzenia “pomarańczowej rewolucji”. Nie zajmowano się dogłębnie problemem relacji ukraińsko-rosyjskich w kontekście wyborów prezydenckich na Ukrainie i zaangażowania Rosji w te wybory. Należy jeszcze wspomnieć o dwóch tekstach Krzysztofa Wareckiego na temat kulis przeprowadzania tzw. kolorowych rewolucji w krajach byłego bloku sowieckiego.

W dzienniku “Rzeczpospolita” na temat “pomarańczowej rewolucji” wypowiadała się bardzo duża i zróżnicowana liczba autorów. Byli wśród nich m.in.: Piotr Kościński, Tatiana Serwetnik, Paweł Reszka, Sławomir Popowski oraz Piotr Jendroszczyk i Anna Słojewska. Temat ten poruszali ponadto polscy eksperci od spraw wschodnich, jak: Jacek Cichocki, Jerzy Pomianowski, Ola Hnatiuk, Bohdan Cywiński, Andrzej Nowak i Bartłomiej Sienkiewicz. Pojawiały się też głosy znanych Ukraińców, jak: Bohdana Osadcuka, Ihora Harczenki, Borysa Tarasiuka, Ołeksandra Łytwynenki, Ołeksandra Moroza, Iwana Dracza, Julii Tymoszenko, Lubomyra Huzara, Jurija Andruchowycza i Wołodymyra Połochały. “Rzeczpospolita” bardzo rzetelnie omawiała wypadki “pomarańczowej rewolucji”, a także kampanię wyborczą i okres po objęciu

stanowiska prezydenta przez W. Juszczenkę. Pisano obszernie także o sytuacji politycznej w kraju tuż przed wyborami prezydenckimi. Możliwie rzetelnie opisano stosunki rosyjsko-ukraińskie w tym okresie z naciskiem na cele strategiczne Unii Europejskiej i Rosji na Ukrainie oraz rolę Polski i Polaków w tych wydarzeniach. Pojawiły się ponadto ciekawe artykuły analizujące analogie i rozbieżności między gruzińską "rewolucją róż" a ukraińską "pomarańczową rewolucją". Na ten temat na łamach pisma wypowiadała się nawet minister spraw zagranicznych Gruzji – A. Zubawiszwili. Zastanawiano się także nad analogiami między wydarzeniami związanymi z wyborami prezydenckimi na Ukrainie a przemianami demokratycznymi w Polsce, zainicjowanymi w 1989 roku. "Pomarańczowa rewolucja" była traktowana przez publicystów "Rzeczpospolitej" jako najważniejsze wydarzenie polityczne 2004 roku. Na temat stanu relacji rosyjsko-ukraińskich wypowiadał się na łamach dziennika Wiktor Czernomyrdin – ambasador Federacji Rosyjskiej na Ukrainie. Marginesowo była natomiast poruszana sprawa stosunku Amerykanów do wydarzeń ukraińskich. Dziennik opublikował pogląd na ten temat Colina Powella – ówczesnego sekretarza stanu USA. Problem stosunku krajów unijnych, w tym Polski, do kryzysu politycznego na Ukrainie był zawsze traktowany przez publicystów dziennika przez pryzmat Rosji.

Na łamach "Super Expressu" o "pomarańczowej rewolucji" pisali głównie Tomasz Jarosz i Bogdan Hrywniak. Natomiast rozmowy z ekspertami od spraw wschodnich, jak np. Włodzimierzem Marciniakiem czy Janem Malickim przeprowadzał Krzysztof Godlewski. Zamieszczono także artykuł Timothy Gartona Asha o możliwym kształcie Europy w 2012 roku, po zaangażowaniu się Rosji w wydarzenia "pomarańczowej rewolucji" na Ukrainie. Gazeta donosiła o wybranych wydarzeniach związanych z ukraińskimi wyborami, jak: komentowanie wyników poszczególnych etapów głosowania, sytuacja polityczna w czasie wyborów, fałszerstwa wyborcze, rozdźwięk między wschodnimi a zachodnimi regionami Ukrainy, choroba W. Juszczunki oraz sylwetki głównych animatorów rewolucji. Sporo miejsca poświęcono polskiemu zaangażowaniu w wydarzenia na Ukrainie, misji mediacyjnej A. Kwaśniewskiego i L. Wałęsy, poparciu udzielonego "pomarańczowej rewolucji" przez polskich polityków, potrzebie solidarności narodu polskiego z Ukraińcami w tak trudnym dla nich momencie historii oraz stosunkowi W. Juszczunki do Polaków. Poruszono także problem międzynarodowego kontekstu wydarzeń na Ukrainie, zwłaszcza rosyjskiego.

Na łamach "Trybuny" ukazało się sporo publikacji poświęconych wydarzeniom związanym z wyborami prezydenckimi na Ukrainie. Autorami tekstów byli głównie: Zbigniew Ekiert, Krzysztof Pilawski, Wiesław Dębski. Wywiady z ekspertami ukraińskimi i polskimi poświęcone odnośnej tematyce przeprowadzał Zygmunt Słodkowski. "Trybuna" rozmawiała z: Mykołą Riabczukiem, Bogumiłą Berdychowską, Stanisławem Cioskiem i Bohdanem Osadczukiem, a

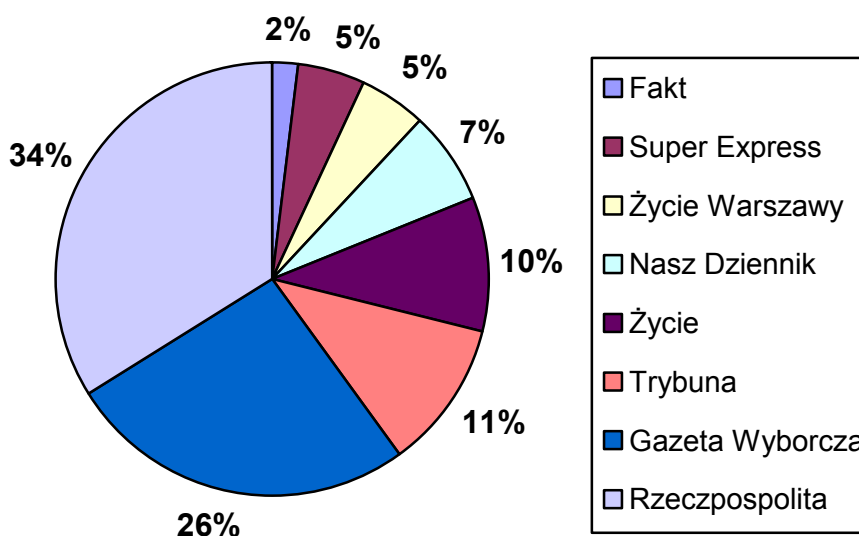
ponadto Markiem Siwcem o misji obserwatorów oraz z Aleksandrem Kwaśniewskim o jego misji mediacyjnej, mającej doprowadzić do kompromisu między obozem władzy a opozycją na Ukrainie. Na łamach pisma pojawił się także wywiad Jacka Żakowskiego z Lechem Wałęsą poświęcony jego misji mediacyjnej w Kijowie oraz Jana Złotorowicza z prezesem PSL Januszem Wojciechowskim o jego zdaniem uzasadnionym dystansie Polski do kryzysu ukraińskiego. Na łamach dziennika pisano o przebiegu rewolucji, jednak nie tak szczegółowo jak robiła to “Gazeta Wyborcza”. Ważniejsze wydarzenia “pomarańczowej rewolucji” starano się przedstawiać z perspektywy prasy zagranicznej – co było nowością na tle innych dzienników. Położono także nacisk na pokazanie zaangażowania Polski, Unii Europejskiej oraz Rosji w sytuację polityczną na Ukrainie z perspektywy prasy zagranicznej. W dzienniku znalazła się ponadto polemika Wiesława Dębskiego z artykułem Bronisława Wildsteina zamieszczonym w “Rzeczpospolitej” na temat rewolucyjnego charakteru wydarzeń związanych z ukraińskimi wyborami prezydenckimi. A ponadto – apel polityków polskiej lewicy o uczciwe rozwiązanie kryzysu na Ukrainie. Publicyści “Trybuny” zarzucali polskim politykom i mediom nadmierne zainteresowanie ukraińskimi wyborami prezydenckimi oraz wyraźne promowanie jednego z kandydatów – W. Juszczenki. Stale na łamach dziennika pojawiał się zarzut o jednostronne przedstawianie tych wyborów w polskich mediach. Początkowy dystans polskich polityków do wydarzeń na Ukrainie był komentowany jako uzasadniony. Starano się ponadto przedstawić stanowisko polskich partii politycznych wobec wydarzeń ukraińskich. W późniejszym okresie zastanawiano się nad przyczynami zwycięstwa Partii Regionów Ukrainy w wyborach parlamentarnych w marcu 2006 r., stwierdzając, że powrót do władzy W. Janukowycza jest dość kłopotliwy dla Polski, z racji wcześniejszej zdecydowanej negatywnej oceny jego osoby przez większość polityków polskich. Poruszono ponadto temat reperkusji międzynarodowych sytuacji politycznej na Ukrainie i możliwości przyjęcia tego kraju do UE po zakończeniu “pomarańczowej rewolucji”. Analizowano nastroje społeczne podczas wydarzeń rewolucyjnych i po ich zakończeniu oraz pisano o wysokich oczekiwaniach społecznych wobec prezydentury W. Juszczenki. Natomiast sprawa stosunku Rosji do wydarzeń na Ukrainie została potraktowana marginalnie, a sprawy rosyjskich ambicji imperialnych wobec byłych republik sowieckich nie poruszono w ogóle. Nie publikowano ponadto wspomnień i relacji obserwatorów wyborów ukraińskich.

W dzienniku “Życie” na tematy “pomarańczowej rewolucji” pisali głównie: Bogumiła Berdychowska, Zbigniew Parafianowicz, Wiesław Romanowski, Maciej Łętowski, Inga Rosińska, Joanna Krawczyk, Piotr Kuś, Bartłomiej Niedzielski oraz Łukasz Kuligowski. Publicyści “Życia” traktowali wydarzenia związane z ukraińskimi wyborami prezydenckimi jako przełom w historii niepodległej Ukrainy, a przede wszystkim jako ścieranie się wpływów

prorosyjskich i okcydentalistycznych na jej terytorium. Opisywano przebieg wyborów prezydenckich rzetelnie i w miarę na bieżąco jednak zdecydowanie opowiadając się za W. Juszczenką, a krytykując obóz władzy. Nie zamieszczano wywiadów z ekspertami ukraińskimi.

W "Życiu Warszawy" o wydarzeniach na Ukrainie pisali: Magdalena Nagórska oraz Czesław Majewski. Na łamach dziennika zwracano uwagę głównie na najbardziej sensacyjne aspekty kampanii prezydenckiej i samych wyborów, jak np. różne incydenty podczas kampanii obu kandydatów, możliwość siłowego rozwiązania kryzysu na Ukrainie, tzw. taśmy Melnyczenki, spekulacje na temat choroby i zleceniodawców otrucia W. Juszczunki, rozważania na temat źródeł finansowania kampanii W. Janukowycza, oskarżenia o manipulacje i fałszowanie wyników wyborów, przyszłość polityczna ustępującego prezydenta L. Kuczmy, kryminalna przeszłość W. Janukowycza oraz jego oskarżenia wobec A. Kwaśniewskiego o mieszanie się w wewnętrzne sprawy Ukrainy. Nie publikowano ciekawych wywiadów ze znanymi ekspertami z Ukrainy na temat wyborów.

Spśród wszystkich dzienników najwięcej uwagi wydarzeniom "pomarańczowej rewolucji" udzieliły "Rzeczpospolita" oraz "Gazeta Wyborcza", przedstawiając ponadto sytuację polityczną na Ukrainie w sposób rzetelny i wieloaspektowy.

WYKR. 1. Procentowy udział dzienników w informowaniu społeczeństwa polskiego o wydarzeniach "pomarańczowej rewolucji".

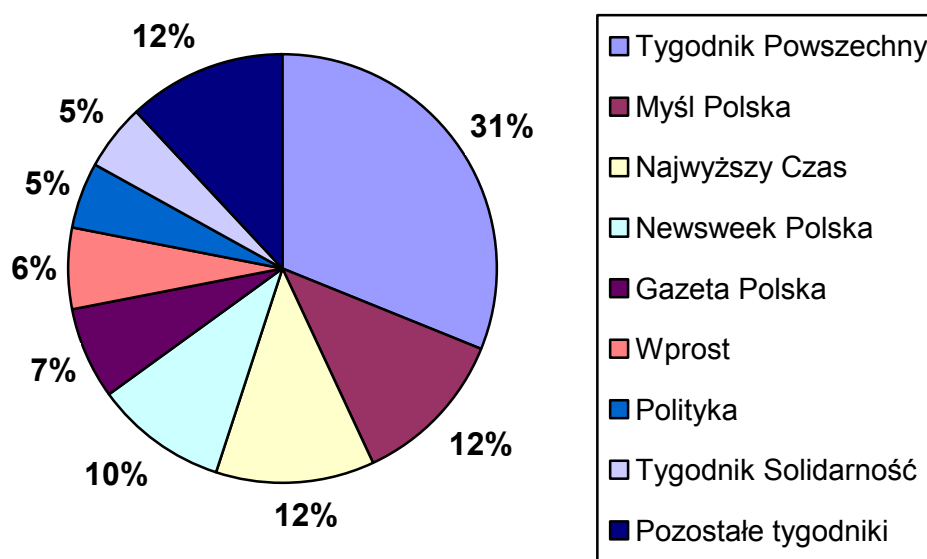
W większości tygodników wydawanych w Polsce tematyka "pomarańczowej rewolucji" pojawiała się rzadko i była raczej inicjatywą pojedynczych autorów, niż planowaną popularyzacją problematyki związanej z wyborami prezydenckimi na Ukrainie. Wyjątkiem na tym tle był zdecydowanie "Tygodnik Powszechny". Tę problematykę na łamach pisma poruszali głównie: Andrzej Brzeziecki, Małgorzata Nocuń, Askold Jeromin, Andrzej Łukowski,

Marek Tobolewski oraz Norman Davies, Marek Orzechowski, Marcin Król i Jacek Cichocki. Tygodnik publikował wywiady ze znanymi ekspertami bądź politykami dotyczące odnośnej tematyki, jak: Ilkiem Kurczeriwem, Aleksandrem Kwaśniewskim, Mykołą Riabczukiem, Julią Tymoszenko, Wołodymyrem Połochałą i Ołeksandrem Morozem. Choć pismo ukazywało się w formacie tygodniowym zamieszczało rzetelne informacje o wydarzeniach na Ukrainie, na bieżąco donosząc o kolejnych etapach wyborów, wszelkich incydentach mających miejsce podczas kampanii wyborczej oraz “pomarańczowej rewolucji”. Ukazywały się ponadto w tygodniku poważne analizy rozpatrujące możliwość rozszerzenia Unii Europejskiej na wschód oraz integracji obszaru postsowieckiego w kontekście wydarzeń na Ukrainie oraz stosunków ukraińsko-rosyjskich. Redakcja “Tygodnika Powszechnego” zdecydowanie poparła przemiany demokratyczne na Ukrainie oraz polskie zaangażowanie w wydarzenia “pomarańczowej rewolucji”, które jej zdaniem mogło umożliwić Polsce w dalszej perspektywie kształtowanie wymiaru wschodniego polityki UE.

Sporo informacji o “pomarańczowej rewolucji” publikowała “Myśl Polska”. Przeważająca większość tekstów dotyczących wspomnianej tematyki była autorstwa Eugeniusza Tuzow-Lubańskiego. Jednak redakcja tygodnika nie popierała polskiego zaangażowania w ukraiński kryzys polityczny, postrzegając Ukrainę jako partnera problematycznego, z którym posiadamy nierozstrzygnięte kwestie stosunków polsko-ukraińskich podczas II wojny światowej. Zwracano ponadto uwagę na udział różnych ukraińskich grup nacjonalistycznych w wydarzeniach “pomarańczowej rewolucji”, popierających W. Juszczenkę. Całość tzw. kolorowej rewolucji na Ukrainie postrzegano jako przejaw ekspansjonizmu amerykańskiego prowadzący do wyeliminowania Rosji z obszarów byłego bloku wschodniego. Natomiast polski udział w kreowaniu tych wydarzeń traktowano jako przyczynę zaostrzenia stosunków polsko-rosyjskich, a w perspektywie rosyjsko-unijnych.

Z kolei tygodnik “Najwyższy Czas” publikował teksty o “pomarańczowej rewolucji” autorstwa głównie: Macieja Nowaka, Marka Koprowskiego, Janusza Korwina-Mikke i Andrzeja Tomasza Saleckiego. Na łamach pisma szczególnie omawiano sytuację polityczną na Ukrainie podczas wyborów prezydenckich. Jednak na wydarzenia te patrzono poprzez pryzmat stosunków polsko-rosyjskich i ukraińsko-rosyjskich. Więcej publikacji dotyczących wyborów prezydenckich na Ukrainie ukazało się jeszcze na łamach tygodnika “Newsweek Polska”. Większość z nich była autorstwa Michała Kacewicza oraz Wojciecha Maziarskiego. Nacisk położono głównie na istniejące w państwie ukraińskim podziały społeczne, kulturowe i językowe ujmując je na szerokim tle historycznym. W optyce zainteresowań pisma znalazł się ponadto stosunek Rosji do wydarzeń na Ukrainie oraz jego konsekwencje dla dominacji rosyjskiej w byłych republikach sowieckich. Natomiast na łamach “Gazety Polskiej” o ukraińskich wyborach prezydenckich pisali głównie: Antoni

Rybczyński oraz Krystyna Grzybowska. Tematyka artykułów oscylowała wokół zaangażowania Rosji w wydarzenia na Ukrainie oraz możliwości spełnienia obietnic wyborczych przez prezydenta W. Juszczenkę. Tygodnik "Wprost" natomiast interesował się głównie ścieraniem się wpływów Rosji i USA na obszarze postsowieckim ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy. We wszystkich pozostałych pismach tematyka "pomarańczowej rewolucji" była albo jednorazową inicjatywą, albo teksty publikowane na ich łamach nie przedstawiały większej wartości merytorycznej, powielając treści ukazujące się wcześniej w wiodących dziennikach.

WYKR. 2. *Procentowy udział tygodników w informowaniu społeczeństwa polskiego o wydarzeniach "pomarańczowej rewolucji".*

Powyższa analiza treści poświęconych "pomarańczowej rewolucji" publikowanych na łamach prasy polskiej pokazuje, że czytelnicy byli informowani na bieżąco o wydarzeniach związanych z ukraińskimi wyborami prezydenckimi, przy czym w wielu wypadkach starano się uwypuklić szeroki, międzynarodowy kontekst sytuacji politycznej na Ukrainie. W większości przypadków oceniano te wydarzenia z punktu widzenia polskiej racji stanu, jednak nie bez wpływu na komentarze dotyczące odnośnej tematyki pozostawała także opcja polityczna związana z danym periodykiem. Należy dodać, iż tak szerokie prezentowanie treści związanych z tzw. kolorową rewolucją na Ukrainie przyczyniło się niewątpliwie nie tylko do doinformowania społeczeństwa polskiego w kwestii ukraińskiej, ale także do wzbudzenia sympatii w jego szeregach dla zmagania Ukraińców o wprowadzenie reform demokratycznych, podobnych do tych, jakie zostały wcześniej przeprowadzone w Polsce.

Валентина Хархун

КОНЦЕПЦІЯ “РЕЛІГІЄПОДІБНОГО КОМУНІЗМУ” У ЗАХІДНІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

У структуруванні тоталітарної картини світу, зокрема її радянського варіанту, вирішальну роль відіграє ідеологія. Особливістю радянської ідеології є те, що це не лише політичний план дій, а цілісний світогляд, “диктатура світоспоглядання” (М.Бердяєв), спосіб життя, у якому політична програма є лише компонентом. Специфічна ознака радянської ідеології полягає у тому, що, будучи світоглядно орієнтованою, вона поєднує дві характеристики – релігійну й філософську. Таким чином, радянська ідеологія постає, за визначенням Вільяма ван ден Беркена (William van den Bergken), “релігієподібною філософією” і “секулярною релігією” [13, 21]. Квазірелігійний характер радянської ідеології – це один із основних об’єктів дослідження у критичних аналізах комунізму. Релігійну домінанту у комунізмі вбачали марксистські теоретики, соціологи й філософи, починаючи з Генріха де Мана й Герберта Маркузе, Джозефа Схумпетера (Schumpeter) й Раймонда Арона (Raymond Aron), Миколи Бердяєва й Бертрана Рассела. Логіка наукових розвідок засвідчує: у виробленні стратегічних дій щодо релігії слід шукати ключові передумови, що узабезпечили розгортання радянської ідеології. У сучасній гуманітаристиці її кодифікують через домінанту релігійного: “політична релігія”, “секулярна релігія”, “ерзац-релігія”, “релігійний ерзац”, “своєрідна релігія”⁵⁶⁹. Науковий дискурс відзначається домінуванням мови теології й релігійної феноменології у змалюванні комуністичної ідеології – вона догматична, гностична, есхатологічна, маніхейська, сотеріологічна, месіаністична, місіонерська й ритуалістична.

Загальновідомо, що основу радянської ідеології складає марксизм-ленінізм, який декларує однозначну позицію щодо релігії – це зразок войовничого атеїзму. Марксизм прагне не просто заперечити, а пояснити релігію. Він спростовує існування трансцендентного (Бога, безсмертя ду-

⁵⁶⁹ У науці активно використовується концепт “політичні релігії”, задіяний Еріком Вогеліном (Eric Voegelin) для характеристики універсальних ідеологій ХХ століття. Сучасний дослідник Джуан Лінц (Juan Linz) коментує це поняття так: “У випадку політичної релігії ми маємо справу зі складним і багатогранним феноменом, із системою вірувань про владу, суспільство та історію, які забезпечують всеохопний світогляд *Weltanschauung*, що пропонує такі критерії правди, які несумісні з іншими поглядами, включаючи існуючі релігійні традиції” [21, 107]. У 30-х роках Раймонд Арон (Raymond Aron) застосував цей термін в аналізі тоталітарних ідеологій, а у середині 40-х звужив його, запропонувавши інваріант – секулярні релігії. Особливість цього феномену полягає у злитті двох форм мислення – політичної та релігійної. Секулярні релігії абсорбують метафізичні та спіритуальні компоненти, вони живляться основними поняттями філософії історії, адаптуючи їх з метою встановлення історичної правди. Секулярні релігії переміщують людські очікування про відплату і порятунок у колективну обіцянку про звільнення. Секуляризована релігійна енергія мобілізується для досягнення політичних цілей – секуляризація релігійного уможливує здійснення тоталітарної системи. Імітаційна сутність тоталітаризму, який паразитував на релігійному мисленні, зафіксована у терміні “ерзац-релігія”, запропонованому Францом Верфелем (Franz Werfel).

ші, воскресіння), активно застосовуючи науку, зокрема ідеї матеріалізму й соціально-економічної детермінації. Наука показала, що у світі немає нічого, окрім матерії і руху, а відтак – надчуттєвої дійсності. Звідси ідея, що світ для свого пояснення не потребує інстанції, яка стоїть над ним, – ролі, яку виконувала релігія.

Маркс обґрунтовує важливість антирелігійної критики, зазначаючи, що людське буття створює релігію, а не релігія створює людське буття. Мета марксистської критики полягала у негації умов, що забезпечують розвиток релігії. Відверта опозиційність войовничого атеїзму все ж корелюється з релігійним началом. М.Бердяєв, досліджуючи політичний феномен соціалізму, стверджував, що соціалізм – це віра, він претендує на те, щоб бути новою вірою для людства. На думку дослідника, і утопічний соціалізм Сен-Симона і науковий соціалізм Карла Маркса однаково виступають з релігійними домаганнями, хочуть дати цілісні відношення до життя, вирішити всі питання життя [2, 103].

Нищівна критика релігії програмувала радикальну ідеологічну тактику: марксизм спрямований на те, щоб замінити релігію [13, 25]. Ця заміна уможлиблюється за допомогою "адаптованих" релігійних концептів. Так, дослідники вказують на відчутний християнський компонент, заявлений у марксизмі. Маркс образно інтерпретує й доповнює європейський світський гуманізм, який історично виник на основі християнських моральних цінностей. Зокрема, як стверджує В. Лекторський, розроблене Марксом уявлення про ідеальний соціальний устрій – це одна із ліній розвитку світського гуманізму Нового часу [7, 6]. Згідно з ученням Маркса, вільна людина – це вища мета розвитку, яка є можливою за умови розвитку усіх людей. Маркс дав вичерпний аналіз різних форм відчуження, що ув'язнюють людину. У цьому разі Марксова теорія чітко корелюється з християнським принципом внутрішньої духовної свободи. Це дає підстави дослідникам розглядати марксизм як "секуляризовану форму християнства" [7, 7].

Мотив оптимізму, пов'язаний із з ідеєю прогресу [25, 338], що лежить в основі соціальної концепції Маркса, дозволяє кодифікувати марксизм як "соціальний елемент християнської доктрини в ідеальній формі" [1, 23]. Марксистська ідеологія переконливо прочитується в термінах християнської екзегетики: вона з'являється як економіка порятунку, у якій пролетаріат постає як рятівник і розглядається як месіанський клас, претендуючи на роль Христа. Релігійний компонент відчитується навіть на рівні наративних структур. Так, однією з характеристик Марксового тексту вважають поєднання критичного аналізу з упевненістю, даною завдяки вірі [25, 338].

Відверта опозиційність Маркса щодо релігії і у той же час перебування у контексті релігійних моделей мислення запрограмували дво-

векторність інтерпретації марксизму, засвідчену у теорії богобудівництва та ідеях ленінізму. Марксизм уможливив причитування ідеології як релігії, що найоптимальніше оприявнилось у марксистського критика Олександра Богданова, Анатолія Луначарського і Максима Горького та концептуально означилось у теорії богобудівництва. Інтерпретація марксизму у теорії богобудівництва ознаменувалося тим, що марксизм поставлено у релігійні рамки. При цьому саме поняття релігії включається в нову інтерпретаційну парадигму. Релігія соціалізму є гуманістична, культивує прометеївський тип людини, яка замість того, щоб шукати бога у світі, мусить створити його, а це означатиме побудову нового суспільства.

Теорію богобудівництва як комплексну модель подає Анатолій Луначарський у книзі “Релігія і соціалізм”, надруковану у 1908 році. Луначарський пропонує релігійно-філософське тлумачення соціалізму, що пов’язане з богданівською інтерпретацією марксизму, яка відкидає Марксове одностороннє економічно-матеріалістичне бачення історії, вбачаючи динаміку історії у творчій діяльності людства, у культурі й науці. Богданов розробляє філософію колективного досвіду замість філософського матеріалізму Маркса.

Луначарський опонує Марксові, застосовуючи ідеї Людвіга Фейєрбаха. Якщо Маркс використовує ідеї свого попередника з метою тотального заперечення релігії, то для богобудівників теорія релігії Фейєрбаха означала нове бачення гуманізму. Відомо, що Фейєрбах прагнув перетворити теологію в антропологію, що оприявнилось у центральній пропозиції філософа: образ Бога у релігії є вираженням людського буття у його найкращих якостях та ідеалах. Релігія мислиться філософом як вираження найвищої природи людини, яка відчужується й переноситься в трансцендентну, потойбічну сферу.

Луначарський та його послідовники вбачали індивідуальне безсмертя у його трансцендентному значенні для людства, але, на відміну від Фейєрбаха, вони переорієнтовують священність людства у майбутнє: ідеальне людство буде сформоване як результат соціальної зміни й нової культури – тільки тоді народиться людський бог. Таким чином, бог у рефлексіях А.Луначарського постає як людство у його найвищій могутності.

Друге джерело, яке обумовило особливість інтерпретації Маркса, – це ідеї німецького соціал-демократа Джозефа Дайцгена (Jozeph Dietzgen). Він чи не вперше зазначив, що марксизм ближчий до релігії, чим до науки, програмуючи феномен “наукової релігії”. Богобудівники визначають людські цінності в релігії і переорієнтовують їх у власну еволюцію соціалізму. Однак “нова релігія” соціалізму позбавлена будь-якої трансценденції. Бачення безсмертя у богобудівників базується на вірі в науку: фізичні обмеження будуть вирішені, але людство завжди буде обмежене простором і часом.

Ідеї богобудівників викликали агресивне заперечення у більшовиків, для яких релігія стає основним опонентом, анігіляція якого уможлиблює утвердження самої радянської ідеології. Комуністичний атеїзм у ленінському варіанті передбачає практичне завершення у політичній боротьбі. Якщо для Маркса і прерадянських марксистів критика релігії була переважно предметом рефлексії, інтелектуальної боротьби, то в доктрині ленінізму вона перетворюється на беззастережну ворожість, що практично виявилась у відділенні церкви від держави й у послідовному її переслідуванні [10]. М.Бердяєв зазначає: "Для Маркса проблема релігії була перш за все проблемою зміни свідомості, пов'язаної, звичайно, із соціальною боротьбою. Для Леніна проблема релігії є майже проблема революційної боротьби і її постановка призначена для потреб цієї боротьби" [1, 131].

Ленін, відтак, не просто декларує ідеологію як релігію, а й практично її встановлює і реалізує: відкрита ворожість щодо релігії уможлиблює імпліцитне оприявлення "нової релігії". А. Ігнатов із цього приводу пише: "[...] у метафізично-світоглядному плані ворожість комуністів до християнської релігії настільки велика саме тому, що це не боротьба простого, суто негативного безбожжя супроти релігії, а боротьба однієї релігії супроти іншої, битва богів, і в цьому смислі – справжня релігійна війна. Комунізм – це одночасно і потворне дітище християнства, і його кат" [5, 27]. Установлюється відповідна парадигма оприявленості релігійного в доктрині марксизму-ленінізму: від експліцитного рівня, заявленого у філософії марксизму, що передбачало імітацію та адаптацію релігії, до імпліцитного наслідування й послідовної заміни релігійних констант у ленінізмі і їх практичному втіленні у тоталітарній культурі.

Переорієнтування релігійної енергії на реалізацію радянської ідеології зумовило релігіоморфну характеристику радянської тоталітарної цивілізації. Її оприявлення В.Беркен пропонує розглядати за двома векторами – інтелектуальної основи і емоційних форм вираження. Перша категорія передбачає концепцію правди (догматичний аспект), концепцію історії (есхатологічний аспект) і доктрину порятунку (сотеріологічний аспект). Друга – систему доброчесності чи етос, соціалістичні обряди і культ засновника радянської ідеології Леніна.

На думку В.Беркена, радянська ідеологія характеризується серією фундаментальних правд, таких як економічна детермінованість історії, класовий антагонізм, поступове зникання релігії, провідна роль партії. Радянська концепція правди оприявнюється у двоаспектному компаративному полі: у порівнянні з теологічною концептологією і наукою. Французький історик культури Алан Бесанко (Alain Besançon) розглядає її як модерну форму гносису [13, 33]. У цій ідеології закладена віра і немає застережень щодо обмежень людського інтелекту. Коли Ленін декларує, що матеріалістична інтерпретація історії не є гіпотезою, але науково

обумовленою доктриною, це безсумнівна віра, але віра, доведена досвідом. У основі ідеології лежить щось пізнане. Ленін не знає, що вірить, він вірить, що знає, – стверджує дослідник. Тому ідеологію він розцінює не як науку, філософію чи релігію, а їх поєднання у таку форму гносису, що ґрунтується на маніхейському гностицизмі й передбачає комбінацію наукової основи, революційної віри й мотивів, запозичених з релігії.

Радянський концепт правди ґрунтується на переконанні, що науковий розвиток у постленінську добу не може змінити суть доктрини. Так, безперервність і послідовність у поясненні правди, навіть незважаючи на наукові відкриття, є однією з основних характеристик радянської ідеології правди. Правда не може змінюватися під впливом соціокультурного процесу і наукового розвитку. У цьому випадку радянська ідеологія максимально зближується з теологією, у якій науковий елемент обмежений до систематизації, реінтерпретації, установлення доктринальної традиції. Але, на відміну від теології, де правда формулюється раз і назавжди, радянський концепт правди залишається відкритим для маніпуляцій, пов’язаних зі змінами у стратегії правди. Так, В. Беркен вважає, що абсолютний концепт правди у радянському варіанті підвладний ідеї релевантності, маніфестації абсолютної правди в людському інтелекті в даний момент історії. Ідеологічна ортодоксія пов’язується з конкретною ситуацією, у цьому разі марксизм-ленінізм не є незмінним чи догматичним, він корелюється згідно з правилами чи декретами, відповідно до того, як він проговорюється у відповідний час і у відповідній формі. Алан Бесанко пропонує називати радянську ортодоксію ортоглосією [13, 37]. За партією передбачається роль речника правди і таким чином демонструється “монополія на правду”. Партія, отже, покликана виконувати й контрольну функцію, регулюючи процес “отримання” правди. На реалізацію цієї мети працює увесь партійний апарат, який контролює систему інституцій, покликаних оприявнювати правду: партійні школи, філософські факультети, підручники.

Однією з найважливіших передумов реалізації радянської концепції правди є відповідні умови для її усвідомлення і оприявлення у тоталітарній свідомості. Звідси актуалізація партійності, позитивного ставлення до доктрини: без особистого і вільного вибору доктрини неможливо засвоїти її правду. Така практика передбачає затребуваність віри як необхідної запоруки відкривання правди. Правда не маніфестується як об’єктивний критерій знання чи формальної логіки, але вимагає симпатії, особистого бажання сприйняти її суть. У віднайденні й пізнанні правди, або, як зазначає польський дослідник М. Кула, у ініціації [20, 34], тоталітарна людина досягає ідеологічної довершеності, узаконюючи функціонування тоталітарної цивілізації.

Есхатологічне бачення історії – це друга ключова риса, що уподібнює радянську ідеологію до релігії. Концепція історії – один із визначальних об'єктів дослідження у Маркса. Він подає раціональну й беземоційну візію історії, у якій все пояснено. У цьому основна привабливість марксизму. Свою зацікавленість марксизмом Лешек Колаковський (Leszek Kolakovsky) пояснює відчуттям комфорту від того, що хтось володіє знаннями про всю історію [24, 361]. Перевага Марксової теорії полягає й у тому, що у ній чітко зазначено перспективу на майбутнє й визнання перемоги експлуатованих у соціальних конфліктах.

Радянська візія історії передбачає вирішальний поділ між недосконалим сучасним і фінальною фазою історії. Сучасне розглядається як перспектива досконалого майбутнього, за яким передбачається найвищий рівень розвитку суспільства, людини зокрема. Так, М.Еліаде стверджує, що "зовнішньо абсолютно секуляризовані, нацизм і комунізм, насичені елементами есхатологічного бачення світу. Вони проголошують кінець старого світу і початок Ери достатку і блаженства" [12, 76]. Сучасне і минуле у радянській історіософії отримують відповідне кодифікування – соціалізм і комунізм. Прикметно, що комунізм ще не існував, а його наука вже функціонувала. Вона базувалась не на технічному чи економічному прогнозі, а на історичному оптимізмі – рушійному чинникові тоталітарної свідомості.

Радянська ідеологія програмує відповідну історіографію, яка розглядає події 1917 року як відправну точку нової історії людства. Відтак минуле бачиться як процес наближення, уможливлення соціального оновлення світу, здійснюване радянською ідеологією, а майбутнє – як розгортання проекту "нової історії". На цьому робиться особливий наголос. Звідси й повторний поділ. У процесі здійснення комунізму постреволюційна ера проходить соціалістичну фазу, подрібнену на періоди "побудови соціалізму" і "розвинутого соціалізму", таким чином нав'язується уявлення про тимчасову недосконалість, що поступово долається.

Констатуючи релігієподібну специфіку радянської історіографії, зокрема Христового досвіду, М. Кула висуває версію про циклічний характер моделі радянської історії [20, 28]. Хоча, застерігає дослідник, цикл не повторюється, як у типовій циклічній візії часу, але залишається циклом. Дослідник так коментує структуру циклу: "Христос був серед нас, пішов – але повернеться. Від нас залежить, як використаємо даний нам час. Безкласове суспільство існувало у своєму часі (первісна спільнота) – але ми повернемося до нього (у комунізмі)" [20, 28]. Відтак комуністична ідеологія концепт історії мислить як реалізацію християнської візії суспільства.

Із концептом історії тісно пов'язана ідея порятунку – третя релігієморфна ознака радянської ідеології. Ця ідея передбачає віру у щасливе закінчення історії і перемогу добра над злом, інакше кажучи, прогресу над

реакцією, і прихід комунізму. Віра чи надія у щасливий кінець навзагал властиві людській думці. У радянській версії ця віра отримує матеріалістичне й детерміністичне пояснення. М. Бердяєв констатує: “Комуністична влада [...] турбується про порятунок душ своїх підданих, вона хоче виховати їх у єдино рятівній істині, вона знає істину, істину діалектичного матеріалізму” [1, 138]. Для тоталітарної людини “стара” релігійна ідея порятунку реформується у модерне усвідомлення, що людське буття призначене не для страждання, а для формування історії.

Відзначаючись месіанським характером, соціалізм із ідеєю порятунку тісно пов’язує принцип богообраності, який проектується на пролетаріат. Це – клас-месія, позбавлений первородного гріха, який лежить в основі усієї культури, – гріха експлуатації людини людиною. Пролетаріат – новий Ізраїль, – стверджує М.Бердяєв. Всі атрибути вибраного народу Божого переносяться на цей месіанський клас. Він повинен бути рятівником і визволителем людства, він повинен здійснити Царство Боже на землі [2, 193]. Перехід влади до пролетаріату, за філософією соціалізму, означатиме початок істинної історії чи надісторії, – констатує дослідник.

Ленінська теорія революційної партії поглиблює Марксову ідею економічного порятунку. У той час, як Маркс вказує, що історична діалектика програмує мету, комуністичну фазу щастя, Ленін стверджує, що ця фаза не наступить спонтанно, отож, політична партія повинна визначати для людей мету і спосіб її досягнення. В.Беркен зазначає, що “знання правди і її використання як бази активно керуючої історії (революції) може забезпечити людству обіцяне щастя” [13, 39]. Так радянська ідеологія постає як раціональна релігія, прийняття якої є передумовою приєднання до порятунку людства. У запрограмованості правди, її “данності” М.Кула, навпаки, вбачає телеологічний зміст. Згідно з радянською ідеологією людство повинно зреалізувати історичний план і спрямувати логіку розвитку до окресленої згори мети: так, у релігійному світогляді визначальним була реалізація божої волі. Тому, на думку дослідника, радянська ідеологія співвідносна з теологічною візією історії [20, 26].

Визнання релігієподібності як ключової ознаки тоталітаризму, комунізму та радянської ідеології зокрема, викликало низку проблем, пов’язаних з оприявленням конотативного корпусу певної релігії, на базі якої розгортався той чи інший тоталітарний проект. Так, націонал-соціалізм, який ґрунтувався на апології раси, відкидав досвід християнської історії, утверджуючи первозданність поганських часів. Комунізм, оприявлений у Радянському Союзі, країнах соцтабору, Північній Кореї, Китаї, Кубі, орієнтується відповідно на різні релігійні домінанти, залишаючись, однак, у контексті релігії⁵⁷⁰. Найважливішою, без перебільшення, є модель,

⁵⁷⁰ Див про це: Kula M. *Religiopodobny komunizm*. – Kraków: Nomos, 2005. – 180 s.

пов'язана з уподібненням комунізму чи, вужче, радянської ідеології до християнства.

Логіка кодифікування релігієподібного радянського комунізму прописана ще М.Бердяєвим у його знаковій книзі “Витоки і смисл російського комунізму”, виданій у 1937 році. Акцентуючи на ексклюзивності комунізму, дослідник називає його “викликом християнському світу”, бо “в ньому міститься вищий суд і розуміння невиконаного обов'язку” [1, 141]. Далі дослідник констатує відкриту опозиційність комунізму до християнства: “Комунізм – це сповідування відповідної віри, віри, протилежної християнству” [1, 135]. У той же час М.Бердяєв наполягає на традиційності російського комунізму, указуючи, що “комунізм має християнські чи іудео-християнські витoki” [1, 140]. Дослідник характеризує релігієподібну суть комунізму: “Комунізм не як соціальна система, а як релігія, фанатично ворожий до будь-якої релігії і понад усе до християнської. Він сам прагне бути релігією, що йде на зміну християнству, він претендує відповісти на релігійні запити людської душі, дати смисл життю” [1, 129].

Прикметно, що християнський код у радянській ідеології виділяє найбільший її опонент – ідеологія нацизму. Для Гітлера і Розенберга християнська релігія є тим, що вони називають “ідеями 1789” і “більшовицькою революцією”. Ідеологія нацизму проводить лінію від християнства до більшовизму, а сам більшовизм розцінюється як секуляризований варіант християнства. Для Альфреда Розенберга універсалізм християнства поєднується із сучасним інтернаціоналізмом, який досягнув апогею у більшовизмі: рівність душ перед богом у більшовизмі перетворюється на постулат рівності, насамперед соціальної. Саме християнський постулат рівності, що реалізувався у більшовизмі, перетворить комуністичну ідеологію на ключового противника нацизму, який пропагував винятковість однієї нації.

Християнські координати прописуються у радянській цивілізації системно, організовуючи й надаючи значення соціокультурному простору. А.Ігнатов зазначає: “У комуністів є своя есхатологія, уявлення про царство небесне (комуністична звістка про прийдешнє безкласове гармонічне суспільство), своя дихотомія добра і зла (пролетаріат і буржуазія), свої великі пророки і апостоли (Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, Мао Цзедун), свої святі і мученики (полум'яні революціонери), свої святині (Смольний, Кремль), свої обряди і молитви (партійні з'їзди, річниці великих партій, пам'ятні заходи, лозунги), своя церква (партія) з відповідною церковною ієрархією (ЦК) і навіть [...] свої еретики (уклоністи)” [5, 27].

Одну з основоположних ролей у тоталітарній цивілізації відіграє церква. Ще М.Бердяєв передбачав, що “духовним центром в наступаючу епоху може бути тільки церква, як у середні віки” [3, 106]. Він називає комунізм лже-церквою і лже-соборністю. У іншому тексті дослідник пов'язує філософію соціалізму з образом церкви. Він зазначає, що соціалізм

утверджує такого роду “сакральну владу” і “сакральне суспільство”, що узурпує людину цілком. Він претендує на глибину людської душі й таким чином копіює домагання Церкви” [2, 105]. Сучасні дослідники базовим чинником розгортання радянської теократії вважають партію, яка спроектована за аналогією до церкви. О.Шахназаров вважає, що “за своїми системними ознаками РКП (б) – ВКП (б) – КПРС не була політичною партією. Це утворення було псевдо-церквою – Російською комуністичною церквою (РКЦ), яка виросла із квазіатеїзму – віри у здійснення християнського ідеалу людьми на землі” [11, 141]. Оприядження радянської теократії, регульованої партією-церквою, дослідник пропонує через категорії “насилля”, “суд”, “донос”, які сигналізують про очевидне ідеологічне зближення християнської і тоталітарно-радянської картини світу.

Партія-церква покликана реалізувати теософію пророків, апостолів, богів – такі релігійні кодифікації отримують Маркс, Ленін і Сталін. Деякі науковці пропонують чіткіше визначити внутрішньо-релігійну ієрархію тоталітаризму. Приміром, Маркс бачиться як “Бог-отець”, а, відповідно, Ленін – “Бог-син”, Христос, адже він “прийшов не в ім’я своє, а в ім’я Маркса, таким чином використавши парадигму християнського вчення” [10, 23].

Зв’язок із богами у квазірелігійному просторі радянської цивілізації ведеться через їх книги, які отримують статус священних. Так, для радянської ідеології вирішальне значення мають книги Маркса, які співвідносяться із священним письмом. Показово-ієрархічна роль відводиться їх інтерпретації. Доступ до святого письма часто здійснюється через посередництво Леніна: для радянської ідеології вирішальне значення мало ленінське бачення Маркса. Таку ж місію у свій час імітує Сталін: доступ до Леніна і його спадщини уможлиблюється лише через благословення Сталіна, який покликаний наділяти ленінські тексти відповідним значенням.

Однак на рівні практики роль священної книги призначено виконати зовсім іншому тексту. Теоретизування Маркса, інтерпретаційні заходи Леніна і Сталіна були не завжди зрозумілі широким народним масам, а тому не могли виконати визначену роль “координатора значення”. Місію священної книги у радянському тоталітаризмі виконує “Короткий курс історії ВКП (б)”. Це була анонімна книга, відтак спрацьовувало відповідне враження: це те, що прийшло “згори”, а тому має безапеляційну й сакральну запрограмовану природу. Таке ж відчуття активно підтримує нарративна стратегія, яка ґрунтується на бездискусійності: короткий курс був настільки короткий і ясний, що не залишав і тіні сумніву. М.Кула зазначає: “Перегіг подій у ньому [короткому курсі – В.Х.] скодифікований у варіанті візії, яка раз і назавжди констатувала, що і як відбувалося” [20, 94]. Тому жодна інша візія історії не могла конкурувати з тією, що задекларована у “Короткому курсі”, так як протягом віків не мали права на існування

науки, незгодні з Біблією. У такий спосіб радянська ідеологія реалізувала монополію на владу. Звідси й відкриття величезного дидактичного потенціалу "Короткого курсу": його опанування було необхідним елементом виховання нової людини – будівника комунізму.

Організовуючу роль у становленні homo totalitaricus здійснила відповідна ритуалізація часопросторових координат тоталітарної цивілізації. Так, центротворчу роль відіграв імітований культ Москви як третього Риму. Місія священного місця відводилася, однак, лише Мавзолею, історія установа якого символізує, із одного боку, паразитування на ідеї культу християнських святих (символізація мощей святих), із іншого, вказує на логіку розгортання культу влади у її сталінському варіанті. Мавзолей Леніна сигналізував про довічну "присутність" вождя, його включеність у процес розбудови держави. Так Ленін символічно легітимізував діяльність радянської влади. Водночас Мавзолей констатував смерть Леніна і відкривав перспективу влади для Сталіна, що візуально підкреслювалось тоді, коли Сталін стояв на трибуні Мавзолею.

Мавзолей відіграв майже сакральну роль у житті радянської людини, адже його відвідування прирівнювалось до прощі, до причащення як релігійної ініціації. Просторовий сакральний проект доповнювався часовим: укладання чіткого літургійного календаря, у якому відбилася хронологія життя "великих святих". Таким чином тоталітарна цивілізація замикалася на репродукуванні сакрального, що мало виразний християнський характер. Саме апеляція до християнських кодів як активізація традиції уможливлювала продуктивність і живучість тоталітарної цивілізації.

Отже, справедливо стверджувати, що радянська ідеологія розгортається через релігієморфний модус й оприявнюється у християнськоподібних експлікаціях.

Література:

Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 221 с.

1. Бердяев Н. Новое средневековье. Демократия, социализм и теократия // *Alma mater. Вестник высшей школы.* – 1991. – № 5. – С.100-110.
2. Бердяев Н. Новое средневековье (размышления о судьбе России и Европы) // *Alma mater. Вестник высшей школы.* – 1991. – № 3. – С.94-108.
3. Гаджиев К. Тоталитаризм как феномен XX века // *Вопросы философии.* – 1992. – № 2. – С.3-25.
4. Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // *Вопросы философии.* – 2001 – № 4. – С.25-30.
5. Кантор В. Проблема Антихриста как проблема тоталитарного слова европеизма // *Вопросы философии.* – 2001. – №4. – С.16-24.

6. Лекторский В. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С.3-9.
7. Люкс Л. “Особые пути” – “пути в никуда”? – о крахе особых путей России и Германии в XX веке // Вопросы философии. – 2001. – № 12. – С.40-50.
8. Соловьев Э. Секуляризация – историцизм – марксизм (тема человекобожия и религии прогресса в философской публицистике С.Н.Булгакова // Вопросы философии. – 2001 – № 4. – С.31-37.
9. Цимбаев Н. Русская Православная Церковь в годы испытаний (1900-1941) // Вопросы философии. – 2001. – № 5. – С.33-40.
10. Шахназаров О. Советское общество 1917-1953 гг.: аномалия или закономерность? // Вопросы философии. – 2004. – № 10. – С.33-45.
11. Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Academia, 1995.
12. Bercken William van den Ideology and Atheism in the Soviet Union. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989.
13. Buchheim H. Despotism, ersatz religion, religious ersatz // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 225-227.
14. Gadshiev K. Reflection on Russian totalitarianism // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 56-60.
15. Gadshiev K. Totalitarianism as a twentieth-century phenomenon // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 293-311.
16. Gess B. The conception of totalitarianism of Raymond Aron and Hannah Arendt // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 228-237.
17. Herz D. The concept of “political religions” in the thought of Eric Voegelin // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 159-175.
18. Kiesel H., Grevel J.P. The modern despotic regime and literature // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 176-195.
19. Kula M. Religiopodobny komunizm. – Kraków: Nomos, 2005. – 180 s.
20. Linz J. The religious use of politics and/or the political use of religion. Ersatz ideology versus ersatz religion // Totalitarianism and Political

- Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 107-125.
21. Lübke H. The historicity of totalitarianism. George Orwell's evidence // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 245-252
 22. Maer H. Concepts for the comparison of dictatorships. "Totalitarianism" and "political religions" // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 200-215.
 23. On Marxism, Christianity and totalitarianism. An interview with Leszek Kolakovsky // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 360-368
 24. Rohrwasser M. Religious and ecclesiastical structures in Communism and National Socialism, and the role of the write // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 334-350.
 25. Schäfer M. Luigi Sturzo as a theorist of totalitarianism // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. – P. 22-29.

Інформація про авторів

Антипова Олена – науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Бармак Микола – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка (Тернопіль, Україна).

Барон Роман – ад’юнкт Інституту історії Академії наук Чеської республіки, відділ в Брно (Брно, Чехія)

Брусиловська Ольга – доктор політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова (Одеса, Україна).

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника (Івано-Франківськ, Україна).

Даниленко Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Т.Шевченка (Київ, Україна).

Ібрагімов Анар – науковий співробітник Польської академії наук (Варшава, Польща).

Кабачій Роман – працівник відділу історії і науки часопису “Український тиждень” (Київ, Україна).

Камунтавічус Рустіс – кандидат історичних наук, професор Університету Вітовта Великого (Каунас, Литва).

Кіт Ярослав – докторант Університету Марії Складовської-Кюрі (Люблін, Польща).

Ковалевська Ольга – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Павлінчук Тетяна – вчитель української мови і літератури Житомирського обласного педагогічного ліцею, аспірантка кафедри української літератури Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Пилипенко Володимир – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (Київ, Україна).

Сіндецька Наталя – лектор Університету в Талліні (Таллін, Естонія).

Стец Агнешка – доктор Варшавського університету (Варшава, Польща).

Хархун Валентина – кандидат філологічних наук, докторант Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (Київ, Україна).

Чмелик Роман – доктор історичних наук, директор Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів, Україна).

Чорновол Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (Львів, Україна).

Янишин Богдан – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)

ЧАСТИНА I

МІЖНАРОДНІ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА З’ЇЗДИ КЛУБУ ВИПУСКНИКІВ СХІДНОЇ ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ	5
ПРОГРАМА КОНФЕРЕНЦІЇ “ЄВРОПА МІЖ МИНУЛИМ ТА МАЙ- БУТНІМ” (КИЇВ, 2007)	8
<i>Олена Антипова (Київ, Україна)</i> РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОБЩЕСТВЕННОСТІ НА ПОЛЬСЬКИЙ ОКТЯБРЬ 1956 г.	13
<i>Микола Бармак (Тернопіль, Україна)</i> ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ДВОРЯНСЬКОГО САМО- ВРЯДУВАННЯ ТА ВИБОРНИХ ПОСАДОВЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМ- ПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ст. ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В ГУБЕР- НІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	21
<i>Ольга Брусиловська (Одеса, Україна)</i> ЕКОНОМІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ	31
<i>Olga Brusylowska</i> DOŚWIADCZENIA REFORM POSTKOMUNISTYCZNYCH EUROPY WSCHODNIEJ A ROZWÓJ WSPÓLNOTY DEMOKRATYCZNEGO WYBORU	
<i>Микола Генік (Івано-Франківськ, Україна)</i> ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ І МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОПОЗИЦІЙНИХ АН- ТИТОТАЛІТАРНИХ РУХІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	38
<i>Anar Ibrahimov (Warszawa, Polska)</i> DZIAŁANIA NA RZECZ EKSPORTU SUROWCÓW ENERGETYCZ- NYCH AZERBEJDŻANU NA RYNKI ŚWIATOWE: RUROCIĄG BAKU – TBILISI – CEYHAN	50
<i>Roman Kabaczij (Kijów, Ukraina)</i> FENOMEN POŁUDNIA W POMARAŃCZOWEJ REWOLUCJI	51
<i>Rustis Kamuntavičius (Kaunas, Lithuania)</i> LITHUANIAN STATE AND NATION IN THE LITHUANIAN HISTO- RIOGRAPHY OF THE 20 th CENTURY	65

- Ярослав Кіт** (*Люблін, Республіка Польща*)
ДОСВІД УКРАЇНСЬКОГО І ЄВРЕЙСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ. ОСНОВНІ СХОЖОСТІ І ВІДМІННОСТІ, ВПЛИВИ ОДНОГО НАЦІОТВОРЕННЯ НА ІНШЕ 72
- Ольга Ковалевська** (*Київ, Україна*)
ПОЛІТИЧНА АКЦІЯ І.МАЗЕПИ (1708-1709) ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ 87
- Тетяна Павлінчук** (*Житомир, Україна*)
ПЕРЕКЛАД ЯК САМОВПІЗНАВАННЯ У ПОВЕРТАННІ З (НЕ)ЧУЖОЇ ПОЕЗІЇ. ЧИТАЦЬКА ПЕРСПЕКТИВА 93
- Володимир Пилипенко** (*Київ, Україна*)
КШИШТОФ ПАЛЬЧОВСЬКИЙ І ЙОГО “ДИСКУРС ПРО КОЗАКІВ” 99
- Natalia Sindetskaja** (*Tallin, Estonia*)
POLSKA-ESTONIA: DROGI ADORACJI I ŚCIEŻKI POROZUMIENIA 105
- Agnieszka Stec** (*Warsaw, Poland*)
THE ISSUE OF UKRAINIAN CULTURE IN THE POLISH PRESS BETWEEN THE WORLD WARS 117
- Валентина Хархун** (*Київ, Україна*)
ЛЕНІНАНА ЯК ЗРАЗОК ТОТАЛІТАРНОЇ ІКОНОГРАФІЇ 125
- Роман Чмелик** (*Львів, Україна*)
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ 134
- Богдан Янишин** (*Київ, Україна*)
АКЦІЯ ВИСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ 1944 – 1947 РР. У СВІДОМОСТІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ 146

ЧАСТИНА II

ПРОГРАМА КОНФЕРЕНЦІЇ “ПАМ’ЯТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ” (ІВАНО-ФРАНКІВСЬК – ЯРЕМЧЕ, 2008)	151
Roman Baron (<i>Brno, ČR</i>) POLSKI OBRAZ CZECHA W DZIEWIĘTNASTOWIECZNEJ GALICJI	155
Роман Барон (<i>Брно, Чеська Республіка</i>) ОБРАЗ ЧЕХА В ПОЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. ПРИКЛАД ГАЛИЧИНИ	164
Ihor Chornovol (<i>Lviv, Ukraina</i>) “WILD FIELDS” AND “WILD WEST”: UKRAINE IN THE LIGHT OF FREDERICK JACKSON TURNER’S “FRONTIER THESIS”	174
Олександр Даниленко (<i>Київ, Україна</i>) ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 20-30 РР. ХХ СТ.	184
Наталія Лисенко-Єржиківська (<i>Київ, Україна</i>) ТЕМАТИЧНО-МОТИВАЦІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА “ОДЕСЬКОЇ” ІНТИМНОЇ ЛІРИКИ АДАМА МІЦКЕВИЧА	192
Agnieszka Stec (<i>Warszawa, Polska</i>) PRASA POLSKA A WYDARZENIA “POMARAŃCZOWEJ REWO- LUCJI” NA UKRAINIE	208
Валентина Хархун (<i>Київ, Україна</i>) КОНЦЕПЦІЯ “РЕЛІГІЄПОДІБНОГО КОМУНІЗМУ” У ЗАХІДНІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ	232

Здано в набір 17.11.2010 р.
Підписано до друку 2.12.2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 14,41. Замовлення № 25.
Наклад 100 прим.

* * * * *

Віддруковано в КП фірмі «ЛІК».
м. Івано-Франківськ, вул. Василянок, 48.